

sociologický časopis

3

ROČNÍK 25

1989

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Metodologický imperativ • K zaměření sociologického výzkumu • Mzdová a příjmová diferenciace v Československu: některá systémová

specifika • Typy pracovní a životní orientace • Diskuse • Problémovo orientovaný participativní přístup • Recenze • Zprávy a informace

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Sociologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

Vedoucí redaktor:

člen korespondent Karel Rychtařík

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bárťová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

doc. ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. ing. Dalibor Holda, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

dr. Jan Keller, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

dr. Petr Sak, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 3/1989

STATI

Rychtařík K.: Metodologický imperativ	225
Vláčil J.: K zaměření sociologického výzkumu	247
Večerník J.: Mzdová a příjmová diferenciace v Československu: některá systémová specifika	261
Burian A.: Typy pracovní a životní orientace	279

DISKUSE

Tomeš I.: Změny rolí subjektů sociální politiky	293
Bárťová E.: Čas sociologie	296
Zapletalová L.: Sociologie pro stranickou práci v Severomoravském kraji	298

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Gál F.: Problémovo orientovaný participativní přístup	302
---	-----

RECENZE

Sedláček J.: D. Holda, Hodnoty a perspektivy mládeže v ČSSR	312
Růžička R.: Sociální deviance	315
Linhart J.: N. Jachiel, Sociologija i socialnaja promjána	318
Pujman I.: M. K. Gorškov, Obščestvennoje mněníje	321

ZPRÁVY A INFORMACE

Hrzal L.: O činnosti Problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Ideologický boj v současném světě”	324
Müller V.: Konference o stavu současné nemarxistické sociologie	327
Suchánková M.: Mezinárodní konference o teorii a sociologii náboženství	329
Kapr J.: Sociologie zdraví – možnosti a perspektivy	332
Potůček M.: Sociologická dílna	334

Metodologický Imperativ

KAREL RYCHTAŘÍK

Ústav pro výzkum veřejného

mínění při FSÚ,

Praha

Věda a vědecké poznání je projevem nepřemožitelnosti lidského rozumu, důkazem, že jednou z vlastností člověka je neustálé hledání, poznávání a objevování. V marxismu je spojeno s revolučními změnami sociálního světa lidí, s požadavkem poznat příčiny důsledků a jejich určující souvislosti. Tím, jak ukazuje možnosti lidstva, dává dějinám smysl, ozřejmuje to, co bylo, je a bude a na těchto základech staví budovu optimismu.

Věda a vědecké poznání umožňuje naplnit princip realismu. Ten kategoricky vyžaduje „nefantazírovat“, obracet se k reálným objektům – k reálnému stavu věcí, k daným možnostem volit odpovídající přístupy, postupy a jednání.

Rezignovat na možnosti vědeckého poznání znamená rezignovat na víru v lepší a s lhostejností nedůstojnou člověka ustoupit temnotě iracionálních sil. Ve svých důsledcích taková lhostejnost ohrožuje existenci lidstva. *Socialismus je racionální poznání a změna v zájmu člověka. Je překonáním nelidskosti kapitalismu a vytvořením podmínek pro společenské situace, kdy v sociální rovnosti je člověk podmínkou i cílem rozvoje všech.*

Rozmach a rozsah poznávací a přetvářející činnosti člověka, zejména tím, jak odkrývá tajemství makrosvěta kosmu i mikrosvěta hmoty, překonává v posledních desetiletích tohoto století hranice fantastičnosti.

Poznání a přetváření světa nelze v politické a etické sféře oddělit od společenské odpovědnosti člověka. Ve vědeckovýzkumné oblasti pak stojíme před nutností *postupně se dopracovat hlubšího, širšího a komplexnějšího pojetí metodologie poznání a přeměny společnosti, přírody i myšlení.*

Zvýrazňujeme tuto skutečnost proto, že rozvoj a rozpracování metodologické problematiky je „... předpokladem i podmínkou, ale i důsledkem rozvoje samotné sociologie“ [Schenk 1987 : 214].

J. Schenk věcně uvádí, proč je tomu tak. Metodologie se rozvíjí při plnění úloh, které nastoluje praxe. Ta nutně „vyvolává tlak“, aby byly zdokonalovány metodologické postupy, bez nichž není dále možno rozvíjet poznání.

Metodologie má však nutně i dynamiku svých vlastních vnitřních zdrojů, vnitřní logiku metodologických přístupů a prostředků poznání. Například analytické, syntetické i další postupy prověřujeme a zdokonalujeme zejména v rámci jednotlivých vědních disciplín.

Metodologie naplňuje možnosti svého rozvoje také tím, jak čerpá z interdisciplinárních přístupů. Jestliže říkáme, že „... ve vědeckém poznání se jiskří na pomezí různých disciplín“, potom v tomto „jiskření“ různých přístupů a postupů, v nestejné optice a v rozmanitých úhlech pohledu se ve vzájemném působení a ovlivňování daří rozvíjet nejen metodologii obecně, ale i speciální metodologické postupy jednotlivých disciplín. Tak například ve výzkumech veřejného mínění o kriminalitě se rozvíjí a obohacují možnosti poznání nejen

sociologie, ale i právních disciplín (1) [Vojna 1984]. Práce, které někdy vznikají, nelze proto vtěsnat do hranic profese sociologa, právníka, matematika či statistika (2) [Řeháková-Řehák 1987].

Na tomto místě by bylo možno citovat desítky autorů a publikací a dokazovat, že pojem metodologie nemá ani přesné hranice a vlastně ani jednoznačně stanovený obsah. Jde o kategorii, pro niž, sledujeme-li její obsah, je typická různá hierarchie obecnosti (3) [Rychtařík 1978 : 19–27].

V hierarchii metodologické obecnosti poznáváme i různě obecné postupy a metody používané ve vědeckém výzkumu. Nic se tu nemění skutečností, že jejich explicitní vyjádření nebývá vždy přesné a že koneckonců postupy jejich uplatnění a využití nemusí být ani výslovně a zřetelně zformulovány.

Metodologie vystupuje především jako souhrn určitých postupů, výchozích tezí a principů, které mají svou logiku a reálně se projevují v dané oblasti.

Právě v této souvislosti upozorňují někteří sovětští autoři, že o metodologii lze hovořit i jako o určitém systému teoreticky ztvárněných idejí, obecně teoretických principů a metodických postupů [Moskalenko-Seržantov 1981 : 84–96].

Hovoříme-li o metodologii jako o systému ztvárněných idejí, pak kvalita tohoto systému je dána především vztahem k filozofii.

Metodologie a její sepětí s filozofií

Otázka vztahu metodologie k filozofii bude nastolována znova a znova. Nikdy nemůže být vyřešena s definitivní platností. Praxe socialismu nutně prochází určitými etapami svého vývoje, které zvyšují nároky na dialektiku myšlení. Tak jako socialistická praxe musí plodně, kriticky a hlavně neustále překonávat sebe sama, poznávat sociální pohyb v jeho rozpornostech, sledovat, analyzovat, odkrývat a řešit tyto rozpornosti, tak i společenskovědní přístupy vyžadují nová, tvůrčí hledání, překonávání tradičních a nastolování nových řešení.

Tvůrčí metodologický přístup ze všeho nejméně snáší stereotyp, který velí: odvolat se na Marxe a Lenina, uvést vhodný citát a tím splnit „požadované penzum“. Citátománie spojená s deduktivním vymezováním méně obecného z obecného nemá s marxismem nic společného.

Marxistou je ten, kdo ozřejmuje, ujasňuje, analyzuje nové jevy a události z pozic vědy, kterou založil K. Marx, z pozic dialektického a historického materialismu.

Žádná seberozsáhlejší citace ani opisování celých stránek z díla klasiků ještě nikomu nezajistily schopnost analyzovat jevy naší současnosti z těchto pozic.

Marxisté se právě v těch situacích, kdy musí negovat mnohé z toho, co zapustilo hluboké kořeny a neodpovídá novým poměrům, co pozbylo dřívější platnosti, vždy znova vrací k odkazu klasiků. Ten je základem nejen teoretického, ale i metodologického potenciálu, od něhož vedou cesty k rozvíjení nových tezí a přístupů.

Takový „návrat“ nemůže být mechanickou aplikací. Musí nutně vycházet z dějinného kontextu. Otázkou nejdůležitější je pak naše schopnost či neschopnost uplatnit metodologické přístupy klasiků marxismu-leninismu, ozřejmit nové skutečnosti a události z pozic dialektického a historického materialismu.

(1) Viz například práce P. Vojny a kol.: *Kriminalita – skutečnost a právní vědomí*. VÚK při GP. Praha 1984.

(2) Klasickou metodologickou publikací takového interdisciplinárního typu je například kniha B. Řehákové a J. Řeháka: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia 1987.

(3) Pokusili jsme se tuto skutečnost ukázat při jiné příležitosti. Viz K. Rychtařík: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.

Klasikové marxismu-leninismu nám zanechali dialektickou a materialistickou metodologii, která je tvůrčím jádrem vědeckého hledání a poznání.

Klasikové proces svých úvah a metodologických postupů charakterizovali takto: „Předpoklady, z nichž vycházíme, nejsou libovolné, nejsou to dogmata, od nichž abstrahujeme jen ve fantazii, jsou to skutečná individua, jejich činnosti a materiální podmínky jejich života, které tu byly už před nimi, i ty, které tato individua sama vytvořila vlastní činností“ [Marx-Engels 1958 : 34].

Takový přístup nutně vede k studiu reálných změn v ekonomice, ve výrobních vztazích, ve struktuře společnosti, k analýze skutečné činnosti lidí, životních zájmů a hodnotových orientací individuí a celých – malých i velkých sociálních skupin.

V praxi klasiků marxismu-leninismu je analýza těchto otázek založena vždy na poznání reálných změn v ekonomice, na studiu obrovského množství sociologických, statistických aj. informací. Je to zcela příznačné nejen u Marxova *Kapitálu*, ale i u takových prací, jakými jsou *Vývoj kapitalismu v Rusku*, *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* aj.

Při studiu těchto prací nejsou vůbec náhodné diskuse na téma – čeho je tady více – číselných údajů a faktů, získaných snad ze všech dostupných zdrojů, nebo úvah, polemik a hodnotících výroků, které vycházejí právě z této sledované a určitými metodologickými přístupy utříděné a analyzované fakticity.

Dnes takový přístup vyžaduje nejen znát vlastní dílo klasiků marxismu-leninismu, ale umět pracovat s empirickým materiálem, zvládnout nebo alespoň orientačně pochopit procesy sociologického poznání, být schopen pracovat se statistikou, využívat poznatků informatiky atd.

A nejen to. Obava o čistotu a věrnost marxismu, „strach, abychom se neposkvřnili“, jako by nás někdo obehnal neprostopnou zdí, přes níž jen těžko pronikají nové podněty, postřehy a nezřídka i inspirující náměty, jejichž nositelé sice nemají nic společného s rozvojem vědecké teorie socialismu a nikdy asi nepřistoupí na dialektickomaterialistické pozice poznání společnosti, přírody a myšlení, ale přesto mohou přispět k rozvoji společenskovědního a přírodovědního poznání.

Naše výhrady nebo naše polemiky s těmito autory vůbec neznamenají, že nebudeme využívat výsledky jejich výzkumů, poznatky a závěry, k nimž dospěli. V obecné sociologické teorii lze uvádět desítky takových příkladů. Jedním za všechny může být Mertonova koncepce teorií středního dosahu [Merton 1957]; práce ve svých metodologických přístupech více než pochybná, a přece tak velice inspirující. Vedla nás k hlubšímu pochopení nesuplovatelné úlohy a z hlediska potřeb praxe k poznání nesmírně aktuální potřeby rozvoje teorií středního dosahu, respektive oborových sociologických disciplín.

O kritické posouzení díla R. Mertona, dialektické negování některých jeho přístupů a ukázání místa oborových sociologických disciplín v systému sociologické teorie a metodologie jsme se pokusili v jiné práci [Rychtařík 1985 : 204–253].

Vraťme se však k problematice zastoupení filozofie v metodologii, které rozhoduje o tom nejdůležitějším – jaké přístupy budeme volit pro sběr, utřídění a analyzování získané fakticity.

Tak jako pohyb je způsobem existence hmoty (Engels), tak *metodologický přístup rozhoduje o poznání pohybu hmoty. Jaká je metodologie, taková je pravda poznání, jaká je metodologie, taková je věda.*

Zatím máme stále na mysli takové sepětí metodologie a filozofie, které je orientováno především na oblast gnozeologie. Ve výzkumné práci reálně funguje jako souhrn určitých principů, jako určité pojetí, v němž například existence hmoty je objektivní a vědomí je jejím aktivním odrazem; vznik a existence rozporu je základem všech forem pohybu atd.

Někteří autoři, a vcelku oprávněně, namítají, že lze jen sotva souhlasit s touto gnozeologiza-

cí metodologických přístupů, a připomínají Marxovu aplikaci dialektiky v analýze *Kapitálu* [Moskalenko-Seržantov 1981].

Pro metodologii Marxova postupu je příznačná jednota objektivních (ontologických) momentů, gnozeologie a logiky. Jde o skutečnost, na niž upozorňoval V. I. Lenin, který napsal, že „... v *Kapitálu* je na jednu vědu aplikovaná logika, dialektika a teorie poznání materialismu“ [Lenin 1960 : 322].

Leninova slova se především vztahují na podmínky metodologického působení celého systému filozofie. Nejde tedy o zvláštní, samostatné působení takových oddílů filozofie, jakými jsou dialektika, teorie poznání a logika, ale o jeden celek, který představuje určitou jednotu idejí.

Filozofická teorie se v bohatství své metodologické aplikace naplňuje nejen v gnozeologických, ale i v ontologických, sociálně ekonomických, historických a jistě i dalších principech.

Citovaní sověští autoři z této skutečnosti vyvozují závěr, že gnozeologické zdůvodnění filozofie je pouze jedním z předpokladů. Existují nutně i další, zejména ontologické a logické předpoklady, které jsou obsahem filozofického vědění. Jimi se stávají určité metodologické prvky logickým systémem poznání světa lidí, přírody a myšlení, který má jistý cílový charakter a dává činnosti člověka smysl. Vlastně jen na tomto základě rozvíjené poznání může být položeno do základů praktické činnosti člověka.

Metodologie vědeckého poznání musí být spojena s filozofií své epochy, s využitím kategorií, zákonů, principů a premis marxisticko-leninské filozofie. Ty představují základní sloupy výstavby metodologického aparátu, který v různých rovinách obecnosti ukazuje jak postupovat, abychom poznali pravdu a její určující souvislosti.

Jak o tom píšeme na jiném místě – v marxistických přístupech se nejobecnější metodou poznání stává materialistická dialektika, a proto „... filozofie (dialektický materialismus) je konstitutivním teoretickým jádrem metodologie věd“ [Cirbes a kol. 1987 : 30].

Ti, kteří usilují o pravdivé poznání světa lidí, přírody a myšlení v zájmu jeho přetváření, a ne v zájmu konzervování daného, přijímají syntézy filozofických kategorií dialektickomaterialistických přístupů jako výchozí moment metodologie vědeckého poznání.

To samozřejmě neznamená, že budeme úlohu filozofie omezovat jen na reprodukci existujícího vědění, daného poznání. Takový postup zbavuje možnosti geneze nových vědeckých poznatků a vede k přešlapování na místě.

Sepětí metodologie s filozofií je tedy oboustranně aktuální. Stává se předpokladem k tomu, abychom účelně využívali nejen stávající, ale současně i zdokonalovali dané a vytvářeli nové nástroje teoretické analýzy, abychom uměli a dokázali poznávat a rozvíjet další nové formy vědeckého myšlení.

Teorie a metodologie vědeckého poznání jsou sice produktem dějin (Lenin připomínal, že historie s sebou nese jak nové fakty, tak i nové způsoby výzkumu), ale mají – jak jsme už ukázali – i svou vlastní logiku vývoje, své nositele i podmínky, které jejich vývoj usnadňují nebo konzervují na existujícím.

Sociální skutečnost je nekonečně dynamická. Přináší nejen novou a novou fakticitu, ale vyžaduje i další a další rozvoj způsobů poznání. Jsme proto neustále povinni odpovídat na otázku, jak vést tato poznání, jak postupovat a zdokonalovat výzkumné procesy, abychom získali co nejvěrohodnější obraz o stavu a dynamice, souvislostech a příčinách sledovaných jevů. Stále platí, že „... pravdivý musí být nejen výsledek zkoumání, nýbrž i cesta k němu“ [Marx-Engels 1956 : 25].

Objektivně je vývoj poznání závislý na tom, jak je společností stimulován, respektive zda vládnoucí síly mají zájem na jeho rozvoji.

Subjektivně se může ve svých objektivních možnostech naplnit jen tehdy, dochází-li

k potřebnému rozvoji obecných i speciálních otázek sociálního poznání, je-li nutná pozornost věnována zdokonalování metodologického aparátu, metodologických principů a prostředků sociálního poznání.

Jsou zde tedy objektivní a subjektivní skutečnosti, které rozhodují, zda cesty poznání budou potřebně sjízdné. Dogmatismu se daří zejména tam, kde povoz poznání sice dávno zastavil, ale vozka neustále přesvědčuje „jak nám to dobře jede“. Tak jako dogmatická strnulost nemůže být překonána žádným typem revizionismu, tak ani pokusy revidovat teoreticko-metodologické základy marxismu-leninismu nepřekonáme tím, že budeme hájit strnulá dogmata.

Narůstání významu základní metodologické orientace

Odpovědět na otázku, proč dochází k narůstání významu základní metodologické orientace, nelze v několika tezech. V naší úvaze si ukážeme, že příčin může být nejméně tolik, kolik je zákonů desatera.

1. *K narůstání významu základní metodologické orientace dochází objektivně v procesech přestavby a urychlení sociálně ekonomického rozvoje.* Ty vyžadují naprosto reálné posouzení vlastní situace, nová hledání překonávající dogmatismus, scholastické tendence a školometství, bránící tvořivému rozvoji marxisticko-leninské teorie.

Takový obrat nutně předpokládá, aby i metodologie byla založena na dynamickém chápání socialismu, na dialektice reálné skutečnosti. I tady platí, že kritika jakýchkoli teoretických východisek je současně kritikou s nimi spjatých metodologických přístupů.

Náročnost těchto požadavků je dána také situací, pro niž byla příznačná nejen stagnace a neuspokojivý vývoj v ekonomice a zpomalení vědeckotechnického pokroku, ale i řada nepříznivých tendencí v sociálně politických procesech.

Dodejme pouze, že tyto tendence, stejně jako jevy stagnace, nebyly vyvolány podstatou socialismu, jak by to rádi dokázali naši třídní protivníci. Byly vyvolány deformacemi socialismu, k nimž v určitém období docházelo zejména pod vlivem subjektivních faktorů, které se nejednou stávaly brzdícím mechanismem s dalekosáhlým negativním dopadem.

Příznačný pro tuto situaci je nárůst rozporů mezi každodenními bezprostřednostmi života lidí a konečnými cíli socialismu.

Tendence sociálně politické demoralizace vedly i u nás k určitému odcizení. Teorie odcizení, vypracovaná klasiky marxismu-leninismu, se stala součástí analýzy některých skutečností kapitalistické společnosti. Jak se člověk postupně vymaňoval ze závislosti na světě přírody, tak se současně stále více dostával do závislosti na vlastních výrobcích. Předmětná moc výroby se vymkla kontrole svých tvůrců a začala ovládat jejich život. Lidé (subjekty) si mění místo s výsledky svého působení (s objekty) a odcizují se i schopnostem a vlastnostem, které jsou vlastní jen jim samým. Toto „převrácení vztahu“ subjektu a objektu bylo výrazně umocněno společenskými antagonismy.

Realita ukazuje, že i v nových historických podmínkách, v podmínkách socialismu, má odcizení své zcela konkrétní projevy (4).

(4) V ekonomické sféře se například setkáváme s tím, že některé skupiny dělnictva vystupují spíše v rolích nezainteresovaných „zaměstnanců socialistického vlastnictví“ než jako lidé, kteří si uvědomují svoji odpovědnost za toto vlastnictví.

V politické sféře se zvlášť aktuální stává Leninova myšlenka o rozdílu mezi formálními a reálnými vymoženostmi rozvoje socialistické společnosti. Existuje podstatný rozdíl mezi formálním a reálným demokratickým, mezi formálním a reálným růstem vedoucí role dělnické třídy atd. Problematika odcizení v politické sféře „... má samozřejmě konkrétní historické příčiny a kořeny. Nelze nevědět, že formování direktivně administrativního systému poznenáhlu vychovávalo v lidech psychologii námezdní-

Vratme se však k otázce narůstání významu základní metodologické orientace v procesech přestavby a urychlení. Bylo by laciným zjednodušením tyto procesy příčinně spojovat jen se subjektivními aspekty. Byly vyvolány i objektivním chodem věcí, celým společenským vývojem, pro nějž je charakteristické, že objektivně končí jedna epocha vývoje socialismu a začíná, respektive rodí se nová.

Není cílem této práce pokoušet se o analýzu těch skutečností, které radikálně změnily globální podmínky rozvoje socialismu a donutily nás konstatovat, že „něco“ končí a „něco“ nového začíná.

Takové situace ostře nastolují otázku pravdivého poznání a analýzy daných realit, jejich určujících souvislostí a příčin, protože jít kupředu nutně vyžaduje mít nové ideje.

Filozoficko-sociologická analýza určujících souvislostí a příčin této situace musí mít k dispozici potřebný metodologický aparát. Ten nemůže vycházet z takových postulátů, jakými například jsou tvrzení, že „... v procesech rozvoje socialismu se neustále upevňuje morálně politická atmosféra společnosti“; „stále více dochází k růstu produktivity práce“; „věda se automaticky mění v nejproduktivnější výrobní sílu“; „socialismus je společnost nepřetržitého harmonického rozvoje“ atd.

Takové premisy, které vlastně život socialistické společnosti nejen nepotvrdil, ale někdy i vyvrátil, nám vůbec nemohou metodologicky sloužit k analýze, jež by například ukázala, které skupiny a vrstvy jsou tendencemi odcizení zasaženy nejvíce, proč a kdy vznikla tato skutečnost (u různých skupin obyvatelstva se vyvíjela nerovnoměrně, utvářela se relativně v dlouhém, složitém období deformací zprava či zleva při přeceňování úspěchů a přehlížení chyb a omylů); v čem jsou obecné a zvláštní příčiny této situace, jak se určité prvky odcizení projevují u různých sociálních skupin apod.

Jde o citlivé otázky, které by neměly být posuzovány mimo kontext dané společenské situace. Taková abstraktně humanistická posuzování nic neřeší a spíše jen zamlžují naše poznání.

Socializace člověka nebude nikdy absolutně dokonalou. Každý v sobě vždycky ponese určitý „nesocializovaný díl“. Někdy však „nesocializovaná část“ získává převahu nad socializovanou a pak se prezentuje jako cosi cizího, vnějšího, náhodného, někdy i absolutního. Její normy, hodnoty nesouhlasí s mravními a estetickými ideály socialismu. Nebudou vlastně vždycky, nezávisle na typu společnosti, existovat určité oblasti (dimenze) odcizení?

ho pracovníka (byť i dokonce ve vlastním, dělnicko-rolnickém státu), nežádka nahrazovalo reálnou účast občana na řízení záležitostí společnosti rituálními akcemi . . . Přestavba musí řešit hluboce humanistický úkol socialismu: skoncovat se sociálním odcizením, s odcizením od moci, od výrobních prostředků, od výsledků práce a od duchovních hodnot. Umožní to překonat nahromaděnou apatii a lhostejnost, zvýšit zájem lidí na záležitostech společnosti“ [Ideologie 1988 : 5–11].

V morální sféře bývá nesmírně bolestivou problematikou ovzduší mezilidských vztahů. Morální marasmus má své příčiny ve spojení s byrokratismem, formalismem, neoprávněnou privilegovaností, autoritativností a ješitností některých vedoucích pracovníků, s rozšířenou představou, že s funkcí dostáváme i rozum atd.

Ve všech naznačených „sférách odcizení“ své role hraje i určitý „návyk“, který považuje za samozřejmost „... stát na pozici odcizení, tj. být v situaci reprodukcí se pracovní síly . . .“ [Švejcová-Vaculík 1988 : 1]. Odcizení tedy nevyrůstá jen z životních podmínek, ale také z individuálních dispozic.

V realitě odcizení se projevuje realita spojení individuálního a celospolečenského. Je součástí všech sfér sociální existence člověka a nezanedbatelně se promítá do nenaplněností a destrukcí mezilidských vztahů.

Je bohužel součástí života nejen kapitalistické, ale i socialistické společnosti. Právě v těchto souvislostech si klademe a odpovídáme otázku, na co musíme při výchově klást především důraz. „... na to, aby člověku byl od dětství vštěpován kult práce, kult svědomité, poctivé a cílevědomé práce . . . to je základ všech základů“ [Gorbačov 1988 : 7].

Tak jako si dnes uvědomujeme, že nás nikdo nezbaví odpovědnosti ukázat příčiny těchto tendencí, tak jen velmi pomalu se smiřujeme s tím, že metodologie takovéto analýzy vlastně není k dispozici ani v rovině filozofické analýzy (problematika otázek „odcizení“ byla v podstatě odmítnuta jako pravicová deformace), ani v přístupech, které jsou rozpracovány v marxisticko-leninské sociologii.

Bylo by možno uvádět i další aktuální, potřebami společenské praxe socialismu nastolené otázky, které vyžadují nová tereticko-metodologická uchopení. Nutí nás věnovat se rozpracování nových metodologických přístupů, jež umožní v dialektice kontinuity a diskontinuity našich analýz, která je předpokladem schopnosti „překonat sám sebe“, získat nový pohled na staré a známé skutečnosti, reálně, střízlivě a ofenzivně vstupovat do neznámého.

Jen taková rozpracování mohou „... přesvědčivě ukazovat celé bohatství a nepomíjivý význam leninských myšlenek, jejich těsné sepětí se současností, všestranně napomáhat rozvoji nového myšlení, nových přístupů v politické, organizátorské, hospodářské a ideově výchovné činnosti, přístupů odpovídajících požadavkům doby“ [O časopisu 1986 : 50].

2. *K narůstání významu základní metodologické orientace dochází i proto, že v nové společenské situaci zatím nedošlo k potřebné aktivizaci v rozpracování otázek metodologické problematiky (5).*

Zatím nejsou organizovány potřebné monografické výzkumy; počet časopiseckých statí a článků věnovaných metodologické problematice je minimální. Také semináře nebo jiná setkání společenskovědních pracovníků věnovaná metodologické problematice jsou spíše výjimkou. Přitom dobře víme, že by měly být sledovány takové otázky, jakými například jsou: význam metodologických přístupů pro pravdivé poznání, vztah mezi teorií a metodologií, mezi metodologií a světovým názorem; dostatečně nejsou analyzována spojení mezi obecnými filozoficko-metodologickými východisky a metodologickými problémy speciálních věd; jsme povinni zhodnotit základní metodologické koncepty minulosti, ukázat na neudržitelnost metodologických pretenzí některých vlivných směrů buržoazní filozofie a sociologie atd.

Jestliže ve společenskovědním poznání dnes pocítujeme řadu obtíží, pak ty, které jsou spojeny s metodologickou problematikou, musí být řešeny s mnohem větší aktivitou, než tomu bylo doposud. Umožní nám to ukázat a odkrývat i ty skutečnosti, jež jsou určitou tendencí dané metodologické problematiky, a odpovědět na řadu otázek, kterým se dlouhodobě nemůžeme vyhnout. Například:

– Do jaké míry jsme podlehlí určité jednostrannosti logicko-gnozeologického objasňování materialistické dialektiky na úkor přístupů, pro něž je filozofie souhrnem, respektive systémem teoreticky zdůvodněných idejí?

– Jaké jsou důsledky podcenění metodologických postupů speciálních věd? S takovým podceněním se prokazatelně setkáváme všude tam, kde obecně platné dialektickomaterialistické postuláty jsou nastolovány jako nástroj zcela konkrétní analýzy, kterou mají realizovat speciální společenskovědní disciplíny. Filozofický aparát místo toho, aby svým systémem obecně orientoval, vedl a v základních postulátech určoval naše poznání, je prezentován jako konkrétní nástroj poznání, který má umožnit analýzu speciálních, například sociologických, psychologických, demografických a dalších otázek.

To, co by v přírodních vědách bylo považováno za naprostou absurditu, například aby pro operaci srdce nebo při stavbě mostu jsme vystačili s metodologickými postuláty dialektického materialismu, se v analýze konkrétních sociálních problémů, například rodiny, veřejného mínění, kriminality, volného času apod., stává někdy samozřejmostí.

(5) Jistou výjimkou je citovaná práce V. Círbese a kol. a monografie V. Černíka, E. Farkašové a J. Viceníka [1986 : 371].

Záměna či nerespektování různých stupňů metodologické obecnosti vede k představě, že s filozofickou kvalifikací mohou zasahovat do všech otázek speciálních disciplín. *To, co je obecný předpoklad, se zaměnilo za bezprostřední nástroj poznání.*

– Nedochází u některých společenskovědních pracovníků k redukci metodologie na čistě technické, metodické instrumenty? M. Gorbačov v knize *Přestavba a nové myšlení* ne náhodou ukazuje, že „... klasikové nás neučí metodice, ale metodologii“ [Gorbačov 1987 : 38]. Současně připomíná neodkladnou nutnost využít Leninova odkazu a s pomocí jeho metodologie postupně podrobit analýze nahromaděné teoretické problémy a některé představy o socialismu.

Problematika zaměňování metodických instrumentů za propracované metodologické postupy je aktuální zejména pro nastupující sociologickou generaci. Někteří autoři žijí představou, že pravda poznání je především a výhradně závislá na tom, jak budou testovány statistické hypotézy, jak bude proveden výběr jednotlivých prvků základního souboru, kolikastupňově budou škály atd.

Tak vlastně dochází k nepřipustné redukci metodologické problematiky na soubor formálně stanovených, zpravidla i dobře propracovaných technik terénního sběru informací, třídění a zpracování dat.

3. Narůstání významu základní metodologické orientace má další příčinu ve stále větším propojování a vzájemném spolupůsobení různých sfér života společnosti a přírody.

Jestliže se přesvědčujeme, že vznikají nové vědní disciplíny nejen mezi existujícími společenskými vědami, ale i mezi systémy společenských věd na straně jedné a systémy přírodních disciplín na straně druhé, pak musíme na tyto skutečnosti postupně reagovat i v metodologii.

Například rozvíjející se komplex ekologických disciplín je přirozenou reakcí na stav přírody a společnosti na konci dvacátého století. Nutí ovládnout, respektive vytvořit takové metodologické přístupy, které přesahují hranice jednotlivých společenskovědních i přírodních oborů.

Nemají-li nás potřeby praxe zastihnout nepřipravené, potom nemůžeme apriorně trvat například na tom, že existující – a v některých regionech republiky narůstající – nealkoholická toxikománie je především sociologickou nebo pedagogicko-medicínskou, trestně právní, psychologickou či jinou problematikou.

Toxikománie tu prostě je a existuje jako sociologický, psychologický, pedagogický, medicínský, trestně právní aj. jev, který – má-li být v příčinách a důsledcích poznán a analyzován, se musí stát interdisciplinární problematikou.

Integrace možností víceoborové analýzy vyžaduje naši větší aktivitu v rozpracování vhodných metodologických nástrojů poznání a nutí k nezbytné integraci metodologických přístupů.

4. Narůstání významu základní metodologické orientace budou stále významněji ovlivňovat skutečnosti dané novou jednotou světa, který i nadále zůstává složitým, třídně protikladným, ale i vzájemně propojeným a celistvým. Způsobily to zejména určité nenormality ve vývoji a v možnostech využití a především zneužití ničivé techniky.

Koncepce jednotného světa není nijak v rozporu s třídním přístupem. Třídní boj a třídní rozpory nijak nemizí. Zápas o překonání těchto rozporů se však odehrává na scéně, která předpokládá přežití lidstva. Tak, jak se dělnická třída nemůže osvobodit a změnit své postavení, aniž by se od kapitalismu osvobodilo celé lidstvo, tak i naše zápasy za sociální osvobození se dotýkají všeho lidstva. Proto někteří autoři oprávněně upozorňují, že třídní antagonismus mezi dělnickou třídou a buržoazií musí být v současných historických podmínkách podřízen všelidským hodnotám [Obzina 1988 : 5].

Sepětí třídních a všelidských zájmů se v jaderném věku nejen prohlubuje, ale ve vztahu

k existenci lidstva se stává atributem přežití. Tento věk více než kdykoli dříve aktualizuje Leninovy ideje o vzájemném sepětí a závislosti na míru a socialismu, o potřebě mírového soutěžení dvou systémů.

Jsmo vůbec schopni domyslet skutečnosti dané jednoznačností dvou variant: buď koexistence, nebo neexistence.

Varianta života a smrti se stala reálnou skutečností konce dvacátého století. Nutí nás, abychom se v nové situaci nově zamýšleli nad nejedním, v minulosti zpravidla velmi autoritativně formulovaným teoretickým závěrem.

Třídní přístupy, stejně jako taktika a strategie našeho hnutí, se nemohou omezovat na sto let staré poučky. Konečně je známo, že velkoburžoazie vynalézá a používá nejen nové prostředky vykořisťování, ale i nové prostředky třídního boje. Vzpomeňme jen například na „stávky“ autodopravců a jiných podnikatelů v Chile, jimiž bojovali proti režimu S. Allendeho.

Paradox dnešní situace je v tom, že v řešení všelidských úkolů se třídní nepřítel stává partnerem. To vyžaduje, abychom *nezaměňovali politická spojení za ideologická spojení, abychom hledali nové formy třídního boje adekvátní dnešní situaci a ukazovali nejen proti komu, ale i proti čemu, jak a za co bojovat.*

Je nesmírně důležité pochopit, že *nové formy politické, ekonomické, vědeckovýzkumné, kulturní a jiné spolupráce nemohou vést k ideologickému odzbrojení nebo ideologickému spojení s třídním protivníkem.* Naopak. Nové formy politické spolupráce v boji za přežití lidstva by si nikdo neměl vykládat jako ideologické odzbrojení nebo ideologické spojení se silami, od nichž nás dělí třídní bariéry. Právě o těchto otázkách dnes potřebujeme vést otevřený dialog, v němž nehrozí, že za sporný nebo nesprávný názor bude autor „cejchován“.

Třetí možná světová válka by vedla ke zničení lidstva. To však není jediná skutečnost, která nás nutí ujasnit si reality propojenosti a celistvosti, prioritu všelidského ve vztahu k třídnímu.

Lidstvo je stále více spojováno, ale i sužováno ekonomickými, ekologickými, sociálními a dalšími globálními problémy. Například ve spojení s infekcí, kterou představuje AIDS, se naprosto konkrétně ukazuje, že jde o nebezpečí, které nelze řešit silami jednoho nebo jen několika států.

Jsou tu i jiné příklady. Zadlužené země tzv. třetího světa dokazují, že splácet jen úroky z půjček by natrvalo vedlo k sociální devastaci života nejen generací žijících, ale i těch, které se teprve narodí.

V politické sféře to znamená, že všechno, co lidstvo spojuje, by mělo mít prioritu před tím, co nás rozděluje. Přijetí této teze od nás vyžaduje rozpracovat a přijmout i její důsledky. K tomu je třeba skoncovat s odtržením politiky od všelidských problémů a norem mravnosti, vést zápas za humanistické principy a rovnoprávnosti.

Co přináší takový důsledný přístup v politice přežití, ukazují návrhy, které sovětské vedení předložilo světové veřejnosti: plán likvidace jaderných zbraní a dalších prostředků hromadného ničení do roku 2000, návrh na vytvoření komplexního systému mezinárodní bezpečnosti atd. Jednání a iniciativy spojené se jménem M. Gorbačova přesvědčují, že i když nebudeme s partnerem souhlasit, přesto s ním můžeme nalézt společný jazyk.

Skutečnost, že žijeme v principiálně nové epoše civilizace, postupně ovlivní všechny sféry našeho života.

Obecné metodologii této nové situace se budeme muset teprve učit. Nebude to snadné už také proto, že celá desetiletí jsme „s úspěchem“ přenášeli a inzerovali přirozené ideologické rozdíly a rozpory do všech sfér sociálního světa lidí.

Samozřejmě – mezinárodní politika, ekonomika, boj proti zhoubným nemocem, morálka atd., to jsou také ideologické oblasti. *Tam, kde však došlo k jejich přímému ztotožnění*

s ideologií, s ideologickými zápasy dvou soustav, tam se nutně ztrácí celistvost, tam nastupuje konfrontace, tam ztrácíme možné a přirozené spojení.

Metodologie obnovy musí postupně rozpracovat řadu těchto témat. Leccos musí být a bude překonáno a vůbec to nesmí a nebude znamenat, že se jakkoli zříkáme principů a ideálů socialismu.

V metodologických přístupech dialektickomaterialistického poznání se nutně ukáže, že nové politické pohledy na řadu otázek a téma celistvosti světa umocní skutečnost, že společenské vědomí je tou oblastí, kde se rozhoduje, jak budou uplatněny možnosti a schopnosti člověka, malých a velkých sociálních skupin, bude-li pochopen život lidí jako zápas o naplnění třídních i všelidských potřeb a zájmů lidstva.

Jestliže obecně platí, že mimořádné úkoly v této situaci připadají společenským vědám, pak metodologické uchopení těchto otázek doby má dnes význam meritorní.

5. K narůstání významu základní metodologické orientace vede i obrovské množství empirického materiálu, který stále s větší vahou doléhá na bedra výzkumníků.

Tam, kde nebyl nalezen a zaveden vhodný, moderní, na výpočetní technice založený způsob tezaurování a vyvolávání těchto materiálů, svou někdy i absolutní nepřehledností zaplňují sklepení i těch nejrozsáhlejších archivů a stávají se tak vlastně nepoužitelnými.

Narůstající množství empirické fakticity, pokud není založeno na jasné metodologické orientaci a pokud není z hlediska své využitelnosti moderním způsobem tříděno, „skladováno“ a připraveno k využití, se pak ve vztahu k potřebám praxe stává vlastně nevyužitelnou surovinou.

Gnozeologicky je tento stav určitou jednostranností poznání, respektive zabsolutněním jedné roviny poznání. Směřuje k tomu, aby bezprostřední smyslová zkušenost byla přijímána jako jediné možné nebo jediné pravdivé poznání. Výchozí předpoklad vědeckého poznání – totiž skutečnost, že poznání vzniká, utváří se a buduje z faktů, je povýšen na absolutní metafyzický princip, na podstatu, hlavní cíl a smysl vědecké práce.

Tento stav je současně i určitou metodologickou jednostranností, která vědomě a programově omezuje poznání na velmi úzký povrchní popis, jenž v atomizaci studovaného objektu hledá konečná vysvětlení zpravidla v sociálním jednání člověka, v sociálně psychologických jevech.

Odtud nebývá daleko k představě, že zárukou exaktnosti a vědeckosti sociologického poznání jsou především metody a procedury výzkumů. Představují určitou konkrétní technickou operaci, jejímž prostřednictvím získáváme empirickou fakticitu. „Fetišizace nástrojů poznání úzce splývá s fetišizací faktu, které mají být prostřednictvím dokonalých technik a procedur získány“... píše E. Urbánek [Urbánek 1971 : 28].

Při jiné příležitosti jsme se pokusili ukázat, že empirický výzkum na této cestě nejednou posloužil filozofickému idealismu, že s hleslem „prýč od filozofie“ šla ruku v ruce snaha vytvořit ze sociologie deskriptivní disciplínu, která ve vztahu k dílčím sociálním procesům a jevům sice může čas od času poskytnout prakticky návod, ale to je vše.

Takové přístupy nutně končí ve slepé uličce. Jejich autoři jdou a neví kam, sbírají empirickou fakticitu a neví vlastně proč.

Jedna ze základních příčin tohoto bloudivění je ve skutečnosti, že ve vztahu k narůstajícímu množství empirické fakticity zaostává zpracování takových metodologických orientací, které v různých rovinách své obecnosti umožňují již při samotném koncipování empirického výzkumu ukázat, že nebudeme dolovat hlušinu, kterou proud společenského dění vyplavil náhodně na povrch, ale vzácnou surovinu pravdivého poznání.

Samozřejmě že kvalita metodologických přístupů se musí projevit nejen ve výběru, ale také v třídění a zejména v analýze získané fakticity [Rychtařík 1977 : 407–423].

Představa, že v empirickém výzkumu je možno přejít přímo – bez teoreticko-metodologického uchopení poznávané reality – k faktům, patřila k jedné z dlouhodobých nemocí počátků československé marxisticko-leninské sociologie. Dnes může zaskočit asi jen ty, kteří neprošli „obdobím dětských spalniček“.

6. *K narůstání významu základní metodologické orientace dochází i proto, že do nových poloh se dostávají otázky jednoty teorie a metodologie.*

Nebudeme na tomto místě rozvíjet polemiku s těmi, kteří ztotožňují metodologii s teorií, nebo naopak metodologické otázky poznání zcela izolují a odtrhují od teorie. V prvním případě se ignoruje možnost relativně samostatné existence marxisticko-leninské metodologie, v druhém dochází k pozitivistické redukci metodologické problematiky na formálně logické otázky – například na analýzu jazyka či na techniky výzkumu nebo matematické postupy.

Dynamika sociálního života nám však zpravidla i tady „komplikuje situaci“ a vyžaduje, abychom hledali nové přístupy a nová řešení odpovídající této dynamice. Vede ke vzniku řady nových společenskovedních odvětví. Z „výhonků“ se postupně stávají samostatné disciplíny. V nových přístupech jeden objekt poznání se stává předmětem stále více diferencovaného pohledu.

Na jiném místě této studie se pokusíme ukázat, jaké místo mají v souvislosti s postupným profilováním předmětu marxisticko-leninské sociologie postupy, s nimiž pracuje zejména sociologická analýza.

Bylo by však neospravedlnitelným zjednodušováním vidět dynamiku vztahů mezi teorií a metodologií jen jako postupnou diferenciaci, respektive „atomizaci“ teorií a metodologických postupů. Dochází nejen k prokazatelné diferenciaci, ale i k nutné a potřebné integraci. V nezbytnosti propojení a spojení jednotlivých postupů a přístupů musíme respektovat vzájemnou závislost zkoumaných jevů.

Větší dynamika sociálního života je spojena s větší, rozmanitější kauzálností. Je to jako veřejné tajemství, k němuž se nechceme přiznat. A přece dobře víme, že vandalismus některých skupin mládeže není zapříčiněn jen malým nebo příliš rozporným vlivem rodiny; nízká pracovní morálka některých socioprofesionálních skupin dělnictva nemá příčiny jen v systému odměňování; destrukce hodnot a výrazný pesimismus mezi intelektuály není ovlivněn jen systémem školské výchovy atd.

V nové ostrosti stojí tu před námi estetické a morální problémy a význam humanistické orientace člověka vůbec. Proces zintenzívnění integračních souvislostí mezi jednotlivými vědami a také mezi systémy přírodních a společenských věd musí být založen na jejich metodologickém propojení. Nový, stále aktuálnější význam přijímá filozoficko-metodologický aspekt poznání jako určitý systém výpovědí o povaze a vývoji světa lidí, přírody a myšlení.

Do nových poloh se nutně budou posunovat i nefilozofické metodologické aspekty, které se uplatňují zejména v jednotlivých vědních disciplínách, kde v úzkém spojení a návaznosti na technické a speciální postupy se stávají přímým nástrojem poznání. Nelze říci, že představují jen nebo především jen empirický či deskriptivní nebo logicko-normativní aspekt poznání.

V jejich působení se naplňuje jednota teorie a metodologie založená na potřebách praxe. Toto spojení s praxí představuje základní axioma marxismu-leninismu.

7. *K narůstání významu základní metodologické orientace vede i potřeba nastolit nové vztahy mezi vědeckým poznáním a praxí.*

Vztahy věda – společenská praxe jsou dnes stále složitější a vlastně i komplikovanější. Společenská přestavba, na niž je orientována strategie urychlení sociálně ekonomického rozvoje, mající charakter „zásadního obratu a revoluční všestranné přeměny společnosti“,

nemůže jít mimo toto téma. Zejména je kritizována „... nepřípustná vzdálenost, která se vytvořila mezi vědeckým výzkumem a společenskou praxí“ [Jakovlev 1987] – a slabost vědeckého rozpracování řady praktických problémů.

Systém scholastiky, dogmatismu, komentování a vydávání apriorních schémat za kritéria jistoty se vžil natolik, že byl poškozen mechanismus vzájemného působení mezi vědou a společenskou praxí. Navzdory principům marxisticko-leninské metodologie byly praxi vnucovány spekulativní teoretické postuláty.

UVědomujeme si – a ukazují to vystoupení řady představitelů komunistických stran –, že ani orgány společenské praxe nejsou vždy dostatečně přístupné novému poznání. Někteří představitelé společenských decizních orgánů taková poznání vlastně nepotřebují. Příliš si zvykli myslet pouze na sebe. I tady platí, že revoluce pokračuje a musí nutně překračovat ty, pro které, protože všechno mají, skončila.

Vztah vědeckého poznání a společenské praxe je metodologicky významný tím, že spojuje materiální a duchovní činnost lidí. V tomto spojení se v praktické činnosti člověka rodí potřeba rozvíjet a uplatňovat nová poznání. Praxe je nejen využívá, ale prověřuje jejich pravdivost a realnost.

Jakou by toto spojení materiální a duchovní činnosti lidí mělo mít konkrétní podobu? Zatím spíše víme, jakou by podobu mít nemělo. Konečně i negativní zkušenost může být významná.

Zdaleka není takový stav, že orgány a organizace společenské praxe netrpělivě očekávají dokončení výzkumných úloh. Také na společenskovědních pracovištích nikomu zpravidla příliš nevadí, že například po několikaletém výzkumu se změni nejen téma sledované problematiky, ale i lidí, kteří byli za „plnění“ odpovědní, a začíná se znova.

Metodologie spojení vědy a společenské praxe má jistě mnoho rovin své realizace. Zatím jsme však ani společenskou praxi, ani vědeckovýzkumná zařízení nepřinutili, aby se navzájem nezbytně potřebovaly a předpokládaly, aby „hrály z jedné noty“.

Ve společenských vědách je dnes tento stav komplikován nutností rozloučit se s převládající představou, že ony v zásadě správně odrážejí současnou vývojovou etapu. Překonání takových představ může být spojeno s bolestivým procitnutím i se žlučovitou reakcí. Za této situace je ze všeho nejnebezpečnější „pokusení všechno si prominout“ [Jakovlev 1987].

Jestliže se často připomíná závislost dalších osudů socialistické společnosti na našich schopnostech hlouběji, pravdivěji, s potřebnou diferencovaností a konkrétností poznat, analyzovat společenskou realitu – pak je to jen jedna polovina pravdy. Druhá polovina je v požadavku rozpracovat, zvládnout a uplatnit metodologické postupy zabezpečující, aby tato poznání byla také v reálných podmínkách postupně prosazena.

Metodologická problematika vzájemného vztahu teorie a praxe je nutnou součástí procesu přestavby společenských věd. Do základů této přestavby byl vložen *požadavek rozhodného obratu celé fronty společenských věd k praxi*.

Všichni se jistě ztotožňujeme s tím, že společenské vědy mají poskytnout společenskou praxi analýzu o stavu a dynamice společenského pohybu. Zdaleka ne všichni si však připouštíme, že nebude-li tato analýza realizována, nutně se zvětšuje pravděpodobnost chyb, omylů a jednostranných řešení.

Důležitým předpokladem, z něhož tvoříme vzájemné vztahy teorie a praxe, by měl být *obrat praxe ke společenským vědám*.

Nově vznikající stavba musí mít dobrou metodologickou architekturu. Její kvality by se měly projevit už tehdy, když orgány společenské decize formulují svoji objednávku, když se rozhoduje o jejím plnění a splnění, o způsobech předkládání dosažených výsledků, o spoluodpovědnosti za realizaci výsledků a koncipování prognóz atd.

Metodologicky soustavně prohlubované spojení společenskovědního poznání s praxí vůbec

neznamená oslabení práva rozvíjet logiku vlastního předmětu, disciplíny, oboru. Naopak. Prohlubování teoretické práce, rozvoj obecného i speciálního „metodologického aparátu“ vstupuje do spojení mezi teorií a praxí jako významný předpoklad další dynamiky jak společenskovědní teorie, tak i praxe.

8. *Narůstání významu základní metodologické orientace je umocněno stále aktuálnější potřebou jednoty poznávací a přetvářející činnosti.*

V procesech poznávání společenského života vzniká řada specifických problémů, které se v analýze přírodních jevů nevyskytují. To je dáno skutečností, že společenské jevy patří k nejsložitější formě pohybující se hmoty. Nejen svou složitostí, ale i sociální rozmanitostí, dynamikou, způsobem poznání a dalšími zvláštnostmi představuje věda o společnosti analýzu nejrozmanitějších ekonomických, sociálních, politických a duchovních struktur. Působí ve vzájemné dialektické integraci – takže musíme mít k dispozici určitá obecná pravidla jejich poznání v celku.

Působí však i relativně samostatně, takže musíme mít zpracovány i určité specifické postupy poznání.

Snad nejvýznamnější zvláštností společenskovědního poznání je skutečnost, že objektivně existující zákony a zákonitosti nejrozmanitějších struktur jsou nejen odhalovány, poznávány, ale i uváděny v život prostřednictvím vědomé činnosti lidí, malých i velkých sociálních skupin, tříd. Ty mohou mít velký či malý zájem, nebo mohou projevovat i nezájem o to, aby byly odhaleny a analyzovány nové skutečnosti a především aby byla nová poznání realizována.

I tam, kde pokrokové třídy a revoluční sociální hnutí mají evidentní zájem o naplnění společenskovědního poznání, může například přecenění momentu nepřetržitosti historického procesu vést k tendencím stagnace. Projevuje se to zejména tehdy, když dochází k podceňování dialektiky a z procesu společenskovědního poznání je vylučován rozpor jako něco cizího socialismu.

Složitosti a protikladnosti poznání společenského života vyžadují věnovat soustavnou pozornost nejen poznávacím procesům, ale i neustále obnovovat atmosféru, v níž se vedou diskuse o všech sporných otázkách.

Vůbec by tu nemělo jít o akademické diskutování a prestižní kladení a zodpovídání otázek. Dialog je konfrontací teoretického myšlení a praxe, je základní formou výměny názorů, informací o nově získaných poznatcích. Je prostředkem hledání a nacházení nových řešení.

Syntéza stanovisek dialogu překonává názorové spory a vede k novým kvalitám poznání. Význam atmosféry dialogu je o to závažnější a potřebnější, protože v marxismu chápeme jednotu poznávací a přetvářející činnosti jako základní metodologický postulát.

Cílem společenskovědního poznání není „vstoupit do učebnice s novou definicí“, ale zasáhnout do sociálně politických, ekonomických a duchovních struktur společnosti, kde lidé realizují své potřeby a zájmy, kde vystupují jako objekt a subjekt svého snažení. Cílem společenskovědního poznání je přeměna praxe.

9. *Narůstání významu základní metodologické orientace je dáno i skutečností, že nezastupitelné poslání dnes mají metodologické funkce samotné teorie.*

Ve své jednotě představují vždy určité ontologické a gnozeologické působení. Jejich samostatné vydělení je možné jen v určité abstrakci. Působí jako celek, i když určitá společenská situace a její potřeby mohou zvýraznit ten či onen moment jejich vlivu a nutnost uplatnění.

– Metodologické funkce teorie se soustřeďují zejména na základní světonázorovou orientaci a cílové zaměření realizovaného poznání. Jsou určující v odpovědi na otázku, proč sledujeme zkoumanou realitu, pomocí jakých principů poznání odráží objektivní svět (6).

Metodologické funkce teorie zajišťují určitou hodnotovou orientaci. Rozhodují o tom,

v jakém zaměření budeme přistupovat k výběru, řazení a především k analýze získané fakticity, čemu mají nová poznání sloužit a proč. Hodnotová orientace má své objektivní zaměření, dané přijatými normativy, jež chceme naplnit. Má však i svou subjektivní polohu, která může tyto normativy, direktivní požadavky, představy a koncepty významně modifikovat.

Jestliže například na vrcholu pyramidy hodnot je v dialektickomaterialistickém výkladu člověk, tak jeho zájmům a potřebám musí být podřízeny všechny ostatní skutečnosti. Normativně formulované krédo má vždycky své subjektivní naplnění. Jeho realizace je značně ovlivněna společenskými subjekty.

Metodologická funkce teorie zvýrazňuje dynamizující a prognostické momenty poznání. Analyzované jevy jsou jen zdánlivě stálé, nepohyblivé, stabilní. Jejich neustálý pohyb se musí odrážet i v neustálé dynamice zdokonalování, rozvíjení existujících a nacházení nových způsobů a přístupů poznání – tedy proměnlivosti a dynamičnosti poznání skutečnosti musí být vlastní i proměnlivost a dynamičnost metodologických postupů.

Jen tato odpovídající dynamičnost umožňuje analýzu příčin pohybu a dává příležitost, abychom v logice vývodů dovedli ukázat předpokládanou prognózu sledovaných jevů.

Kritika jakýchkoli teoretických východisek je současně kritikou s nimi spojených metodologických přístupů. Naše teoreticko-metodologické přístupy jsou založeny na dynamickém chápání socialismu, na pohybu, pro nějž je vlastní neustálé poznávání, odkrývání a překonávání rozporů.

Rozvoj socialismu je jednotou evolučních a revolučních změn. V teorii a metodologii se tyto změny projevují jako kontinuita a diskontinuita, jako jednota nepřetržitosti a přetržitosti.

10. Narůstání významu základní metodologické orientace je spojeno s nutností věnovat se rozpracování speciálních metodologií.

Práce různých autorů vymezují vždy několik rovin obecnosti metodologických přístupů. Nechceme na tomto místě dělat další bibliografický seznam toho, jak postupovali i jednotliví

(6) Autoři, kteří se zabývají metodologickými funkcemi základních principů materialistické dialektiky v poznání společnosti, uvádějí:

- princip celostnosti, který je obsažen v základních metodách systémové a strukturální analýzy; vyžaduje „... zkoumat každou věc, jev, proces v jednotě jejich rozmanitých a univerzálních vztahů se všemi ostatními věcmi (jevy, procesy)“

- princip vývoje, vyjadřující skutečnost, že svět přírody, společnosti a myšlení není světem neměnných skutečností

- princip historismu, který v jistém smyslu proniká všemi ostatními principy materialistické dialektiky

- princip spojení s praxí, sjednocující materiální a duchovní činnosti člověka

- princip pochopení jevů, procesů jako protikladných stránek; vede k pochopení i dialektiky protikladů

- princip odrazu, vyjadřující skutečnost, že naše poznání je subjektivně aktivním odrazem, který, jak psal Lenin, se vyvíjí „... od nazírání k abstraktnímu myšlení a odtud k praxi“

- princip jednoty dialektiky, logiky a teorie poznání; vyjadřuje skutečnost, že existují i zákony vývoje pojmů, soudů a úsudků, které jsou odrazem objektivního světa [Cirbes a kol. 1987 : 101–107].

Metodologické principy materialistické dialektiky představují základní obecnou teorii poznání a vývoje. Jsou současně i vlastní logikou tohoto poznání. Mají svůj relativně samostatný vývoj. Nejsou normou danou pro všechny časy.

Dynamika života bude nutně určovat význam jedněch a korigovat místo a úlohu druhých principů. Dialektiku této skutečnosti vyjadřuje J. Fojtík : „Žádné principy nejsou pro nás idoly, před nimiž se máme obřadně klanět. Jejich závaznost nikoho nezavazuje povinnosti tvořivého myšlení a rozhodování, smělé a rozhodné iniciativy v hledání nových cest vývoje, alternativních řešení otázek, kritického pohledu na skutečnost, neustálého ověřování platnosti závěrů přijatých sebeautoritativnějším kolektivem“ [Fojtík 1987 : 125].

autoři, v čem jsou reálné nebo zdánlivé výhody či nevýhody použitých postupů. Takové ocenění rádi přenecháme těm, kteří se výhradně orientují na sledování metodologických a metodických otázek sociálního poznání. Speciální metodologické postupy jsou podmíněny nejméně dvěma skutečnostmi:

- Diferencovaností samotného objektu poznání, která může mít více poloh. Je například spojena s kvantitativními ukazateli. V sociologických šetřeních sledujeme například názorovou hladinu věkových skupin mládeže od 14 do 18 let, od 18 do 29 let apod. a jejich specifickou problematiku. Jindy analyzujeme „průřezově“ vlastnosti celé sledované reality. Například její hodnotovou orientaci, zájmy, postoje, mění se rodinný stav, socioprofesní zařazení apod.

- Potřebami praxe poznat, posoudit, analyzovat ten který jev v jiných, nových pohledech, protože stávající nám nestačí. I ve vztahu ke speciální metodologii praxe působí jako rozporná a dynamická realita.

Při jiných příležitostech byla již vyslovena otázka, zda pro vymezení předmětu jednotlivých speciálních věd není určující spíše specifika přístupu, pohledu, „optika“, v jaké budeme danou realitu analyzovat, než vlastní objekt zkoumání [Rychtařík 1985 : 55].

Výraznou a naprosto zřejmou tendencí prohlubujícího se poznání je například skutečnost, že jeden objekt, jedna realita se nutně stává předmětem zájmů dalších a dalších společenskovedních a nejen společenskovedních disciplín. Ty se postupně vydělují v samostatné obory vlastně tím, jak rozvíjejí, zdokonalují a prohlubují specifika svých metodologických postupů.

Tyto teze i v daných „umírněných formulacích“ narážejí na tradiční představu, že každý obor, každá společenskovední disciplína je určena především objektem zkoumání. Posoudíme-li tato tvrzení v realitě sociálního života, pak musí být nutně poopravena.

Vymezit speciální společenskovední disciplínu můžeme jen tehdy:

- charakterizujeme-li relativně přesně objekt jejího zkoumání a zájmu,
- jsou-li vypracovány metodologické postupy této disciplíny vlastní, je-li k dispozici „optika pohledu“, v jejímž úhlu přinášíme poznatky, které jsou v jiných přístupech nepoznateľné; jinak bychom totiž neměli ani důvod dále diferencovat pohled na sledovanou realitu.

Vše, co bylo až doposud řečeno, podporuje požadavek *více se věnovat rozpracování speciálních metodologií.*

Společenskovední poznání, vedle obecně filozofických východisek, ucelené koherentní metodologie dialektickomaterialistických přístupů musí mít k dispozici propracované metodologie jednotlivých speciálních oborů a disciplín. V přírodních vědách je tato skutečnost naprostou samozřejmostí.

Není někdy přílišná proklamativnost, v obecnostech se opakující tezovitost a malá nebo téměř žádná konkrétnost poznání dána i tím, že nemáme zpracovány nutné speciální metodologické postupy jednotlivých disciplín?

Tam, kde jsou konkrétní postupy poznání nahrazovány jen obecnou, i když pravdivou tezí, tam zpravidla také chybí rozpracování speciální metodologické problematiky. Proto si pomáháme citací principů a zásad obecně filozofické orientace.

Ani na tomto místě se nechceme hájit alibistickými připomínkami, že „zatím nejsou věci dost jasné“, že „rozpracování musí být postupný proces“ atd. Chceme konstatovat [Rychtařík 1978 : 273], že

- existuje nutná hierarchie metodologické obecnosti,
- do procesu poznání vstupujeme vždy
 - a) s určitou filozofickou orientací, která tvoří základní poznání; je tomu tak i tehdy,

když se autor „zaklíná“ tím, že on jako „prostý empirik“ se zabývá „jen tím“, jak získat a soustředit empirické fakty;

- b) s určitými, nezřídka málo a nepřesně systematizovanými postupy speciálních metodologií; v jejich rozpracování je dnes nemálo bílých míst společenskovední teorie a metodologie;
- c) s určitými metodami poznání, které představují jisté myšlenkové operace označované nejčastěji jako techniky výzkumu.

Techniky a procedury našich postupů jsou vnitřně úzce spojeny zejména s koncepcí speciálního metodologického postupu. Ve svých důsledcích, v cílech, v obecném zaměření je však nelze oddělit ani od určitého obecného systému poznatků, jemuž slouží.

* * *

Tak jako poznání vzniká během praxe a na jejím základě, tak je i metodologická problematika spojena, respektive jako součást poznávacích procesů přímo zapojena do praktické činnosti lidí, do přetváření a přizpůsobování společnosti a přírody lidským potřebám.

V procesech praktické přeměny sociální skutečnosti se člověk setkává s objektivním rozdílem mezi jevem a podstatou. Tento rozdíl nás nutí zdokonalovat a rozvíjet nejen metody poznání, ale dotvářet existující a vytvářet nové metodologie jednotlivých oborů a disciplín, představující obecnější postupy.

Určité situace vyžadují v zájmu potřeb a revolučních sil společnosti vybudovat celý nový systém přístupů ke skutečnosti.

Praktické proměny sociálního světa lidí jsou spojeny nejen s racionálním působením. Vytvářejí i určitý estetický vztah člověka ke skutečnosti, který vede ke vzniku různých sfér profesionálního umění.

Podobně je s praktickými sociálními přeměnami spojena i geneze metodologických přístupů. Nechápeme je jako cosi mimo společensko-historický proces, jako něco zcela samostatného.

Metodologická problematika je významnou součástí reálných, praktických přeměn společnosti. Jestliže bude posuzována jako „něco naprosto samostatného“, pak nikdy nic nepochopíme. *Metodologická problematika je součástí životních zápasů člověka o poznání společnosti, přírody i sebe sama.*

Přirozeně nás musí zajímat, jak vzniká a jak se dotváří. Metodologické postupy jsou produktem dějinného vývoje. Mění a dotvářejí se v úzkém spojení s materiální činností člověka. Analyzovat metodologické otázky mimo reálný historický proces jako nějakou samostatnou substanci nelze. Metodologie je aspekt, moment reálného historického procesu.

Jestliže tento historický proces dnes spojujeme s programem „... obrody leninského charakteru socialismu, leninského chápání lidové moci a leninského stylu stranického řízení“ [Gorbačov 1988 : 6], pak ti, kteří přijali marxismus jako jedině možný teoreticko-metodologický základ komunistického hnutí, si musí klást stále aktuálnější otázky.

Dokážeme se zbavit přístupů založených na bezmyšlenkovitém memorování, dogmatickém pasování známých tezí na situaci, která ve své dynamice dávno překonala to, co je v teorii dáno? Dokážeme obnovit dynamismus dialektického poznání a duch leninské metodologie, která je uměním hluboké příčinné analýzy? Dokážeme s pomocí této metodologie dosáhnout smělého teoretického vývoje, bez zábran analyzovat, pravdivě hodnotit jevy sociálního života a odhalovat jejich tendence a zákonitosti?

Každý proces poznání, ať je realizován v obecnosti filozofických přístupů nebo metodologickým a metodickým aparátem speciálních věd, má své přednosti, ale i své obtíže. Jejich řešení a překonávání je nekonečně rozporné jako sama realita. Taková řešení a překonávání jsou však živou vodou každého nového poznání a nemálo znamenají i pro rozvoj a profilování oboru samého. I tady platí, že *odhalování rozporů v přístupech k realitě je jednou z cest, které vedou k poznání pravdy.*

Jsmo-li dialektiky, pak musíme připustit, že ani v sebepreciznější a sebesoustavnější sociologické analýze nelze dělat tečku za „definitivní“ pravdou. Všechno bude vždy trochu jinak – pravda života i pravda našeho poznání. To „jinak“ není relativistickou skepsí. To je skutečnost daná dialektickou rozporností každé poznávané reality, ale i samotného procesu sociologického poznání, která se neustále „vyrovnává“ s vnitřními i vnějšími determinantami. Nemůže tomu být jinak, protože i společnost je trvalá a neustálá změna.

Chceme se na tomto místě věnovat těm základním typům závislosti, které odhaluje sociologické poznání. V marxisticko-leninské sociologii sice programově usilujeme o to, dovést vlastně každé naše šetření až ke kauzální analýze, ale zejména při sledování určité parciální nebo lokální problematiky to není úkol ani reálný, ani možný.

Je-li společenská objednávka vůči marxisticko-leninské sociologii koncipována v různých rovinách obecnosti i v různé poloze bezprostřednosti sociálních požadavků a potřeb, nutně se dostáváme do situace, že v sociologickém poznání budeme odhalovat různé úrovně závislosti mezi jevy a skutečnostmi sociálního světa lidí.

Pokusme se nyní naznačit, zatím spíše jako hypotézu než jako hluboce ověřené tvrzení, jako jeden z možných, k diskusi určených přístupů, jaké typy závislosti je možno sledovat v marxisticko-leninské sociologii.

Nemálo sociologických poznání je orientováno k analýze korelačních vztahů.

Můžeme samozřejmě vést diskusi o tom, zda výzkumy odhalující prostou souvztažnost mezi jevy a věcmi jsou či nejsou významnou informací. Skutečností však zůstává, že v analýze stavu a dynamiky společenského vědomí nám umožňují charakterizovat korelace (například mezi vzděláním a světonázorovou orientací, věkem a stavem religiozity, stranickou příslušností a hodnotovou orientací člověka, socioprofesioním zařazením a ochotou angažovat se v základních procesech výstavby socialismu) a přinášejí rozmanité pohledy na zkoumanou skutečnost. A to není z hlediska potřeb společenské praxe málo.

V sociálních zápasech doby, jejichž neoddělitelnou součástí je například i přestavba společenského vědomí, jsou tato zjištění meritorně významná zejména pro ideologickou a masovou politickou práci.

Analýza korelačních závislosti není samozřejmě omezená jen na oblast společenského vědomí. Cenné a svou konkrétností nenahraditelné informace přinášejí například výzkumy odhalující souvztažnost mezi vzděláním a příjmem obyvatelstva, charakterem práce a kvalifikací, sociálně profesioním zařazením a strukturou volného času a tak dále. Poznání korelačních závislosti poskytuje bezesporu významnou informaci, bez níž se dnes neobejdeme v mnoha oblastech našeho života. A nejen to. *Toto poznání se stává základem pro analýzu funkčních a kauzálních vztahů.*

Sociologické poznání může být orientováno k analýze funkčních vztahů.

Jeho základem je takový typ vysvětlení, jenž získáváme v analýze spojení „objekt – funkce“, respektive „objekt – očekávané fungování“. Sociologické poznání v tomto případě nejčastěji vychází nejen ze sledování vzájemných souvislostí, ale i vzájemného působení dvou nebo více „samostatných jevů“, aniž by byly analyzovány jiné, obecnější vztahy. Pro

sledované závislosti je charakteristická jejich zaměřenost. Směřují k uchování, obnově nebo k dosažení určitých cílových vztahů.

Analyzujeme-li například vztahy mezi mistrem a pracovníky dílny, jde nám o poznání takových vazeb, které jsou podstatné pro realizaci plánovaných úkolů, pro dosažení vysoké produktivity práce, dobré pracovní atmosféry a podobně.

Společenské determinanty vždy nutně zahrnují i určité funkční závislosti. Jsou výrazem nejméně dvou skutečností. Určité adaptace člověka, skupiny (subjektu) vzhledem k daným podmínkám. Musí však být i prostorem a možnostmi, které člověku dávají příležitost, aby svou aktivitou přesahoval funkční závislosti. Jinak by se funkční závislost stala konzervujícím, stagnujícím, strnulým, metafyzickým aspektem společenské integrace (7).

„Zvláštní případ“ funkčních závislostí nastává tehdy, když zavedeme novou „intervenční proměnnou“. Vytváříme tak situaci blízkou kontrolovanému experimentu [Kupnijak 1971 ; Rivkina-Virokurov 1968 ; Rychtařík 1978 : 91–115].

Do vztahu objekt-funkce tak vstupuje nový, aktivní, specifický element sociálního poznání, řízení a změny.

V poznání funkční závislosti otevírá zavedení „intervenční“ proměnné další, nové prostory jak v nových přístupech pro poznání a objasnění například otázek efektivity výchovné práce, tak například pro řešení řady problémů, jež jsou spojeny se zdokonalováním systému řízení, s hledáním optimálních variant a nejschůdnějších cest procesů intenzifikace výroby a podobně.

V poznání funkční závislosti bude stále více platit, že se zajímáme o procesy směřující k očekávanému fungování. Analýza sledovaných vazeb nám ve své relativní autonomii dává možnost posoudit, jak přispívají ke stabilitě a k očekávané dynamice systému, jak a čím jsou „funkční“ nebo „disfunkční“.

I k tomuto typu sociologického poznání, který jsme označili jako analýzu funkčních vztahů, lze mít oprávněné výhrady. Rigidně vzato – je momentem časově a místně „lokalizovaného poznání“, jež je orientováno jen na určité souvislosti a „v dané chvíli“ rezignuje na hlubší, příčinné souvislosti. Zabýváme se například především tím, zda a jak některá proměnná působí na sledovaný objekt, jak, čím, proč a kdy stimuluje procesy sociálního rozvoje a podobně.

V pozitivních přístupech je toto poznání programově koncipováno jako způsob, jak se zbavit filozofického kauzalizmu, jak odmítnout „filozofickou metafyziku“. Proto je příčinnost zaměněna pravděpodobnostním, funkčním vztahem, kdy jeden jev se sleduje jako příčina jevu druhého. U pozitivistů je tomu tak proto, aby nemusely být hledány hlubší, vnitřní, podstatné determinanty a souvislosti.

I v marxisticko-leninské sociologii, například v analýze v rámci oborových sociologických disciplín, nejen můžeme, ale i musíme hledat a ukazovat funkční souvislosti dvou nebo více samostatných jevů. Například sociologická šetření prokazatelně dokazují růst či pokles populace v závislosti na některých ekonomických opatřeních, jakými byly třeba úpravy cen dětského zboží nebo zvýšení rodinných přídatků. Stejně tak je možno sociologicky sledovat změny struktury volného času v závislosti na zvětšování území, které bylo postupně pokryto signálem prvního a druhého televizního programu, nebo lokální růst zaměstnanosti žen v závislosti na výstavbě školek, jestli a podobně.

Na rozdíl od buržoazních funkcionalistů naše funkční analýza předpokládá, že se respektuje to nejdůležitější – příčinné, že nejsou přehlíženy obecné determinující skutečnosti. Rozšiřo-

(7) Není například vůbec náhodné, že Mertonovské koncepce funkcionalismu mají právě tato metafyzická omezení. Jako svůj první postulát koncipují požadavek „funkcionální jednoty“ a rozpor charakterizují jako nedostatečnou integraci systému.

vání televizního signálu i výstavba dětských předškolních zařízení jsou součástí soustavné péče socialistické společnosti o dosažení vysoké životní úrovně. Není motivována snahou na lidech vydělat, ale naopak – zaměstnaným ženám a mladým manželstvím maximálně pomoci.

Reálně existující a sociologii poznávané funkční vazby jsou odrazem vztahů, které vznikají například mezi určitým plánovaným opatřením a sledovaným jevem. Jejich analýza slouží k popisu a k vysvětlení funkčních vazeb sledovaných skutečností. Hlubší posouzení těchto vazeb však nutně předpokládá jejich začlenění do širších souvislostí, do procesů poznávání, osvojování a přeměn sociálního světa lidí.

Sociologické poznání musí být programově orientováno k odhalení kauzálních vztahů, vazeb a souvislostí.

I ve společenském životě platí, že určitá příčina (nebo skupina příčin) podmiňuje určitý účinek (nebo účinky). Ve filozofické literatuře se dočteme o tzv. úplné příčině jako souhrnu všech okolností, které vedou k účinku.

Dialektické poznání v sobě vždy nese určitou skepsi. Proto je oprávněná otázka, je-li vůbec někdy možné poznat všechny okolnosti, jež vedly ke chtěným i nechtěným účinkům? Nelze „úplnou příčinu“ stanovit vlastně jen u velmi jednoduchých „jednosměrných“ případů?

Příčinné vazby jsou velmi rozmanité, a to jak ve sféře přírodních, tak i společenských věd, v mikro, mezo i v makrosvětě. Rozmanitost, bohatost a rozpornost vzájemného působení jevů a procesů sociálního života vyžaduje:

- aby byla zkoumána i rozmanitost, bohatost a rozpornost všech vztahových rovin, do nichž subjekt vstupuje,
- aby sociologové usilovali o odhalení hlavních, určujících příčinných závislostí a k jejich řešení orientovali sociální praxi,
- aby se naše analýzy řídily objektivní logikou sociálního světa lidí a ne vykonstruovanými dogmaty, která stojí na autoritě byrokratického formalismu.

Potřeby sociálního světa lidí budou nutit sociology, aby odhalovali především hlavní, určující příčinné závislosti a k jejich řešení orientovali sociální praxi.

Korelační a funkční vazby ukazují, jak se ta která skutečnost jeví. Lenin připomínal, že jev není něco zcela odlišného, jiného než podstata. Dialektickomaterialistická teorie odmítá nejen kantovskou metafyzickou hranici mezi jevem a podstatou, ale i představu o nepřekročitelném „předělu“ mezi korelačním a funkčním poznáním na straně jedné a kauzálním poznáním na straně druhé. To jen pro metafyzika jsou tyto vztahy a jejich myšlenkové odrazy izolovanými, strnulými, jednou provždy oddělenými, na sobě nezávislými pojmy.

Zvýraznění jednoty a vzájemného spojení existujících korelačních, funkčních a kauzálních vztahů nic nemění na skutečnosti, že teprve v nalezení příčinných závislostí se naše poznání stává úplnější a pravdivější. Jen takové poznání směřuje a přivádí k odhalení podstaty jevů a procesů.

Jak jsme se pokusili naznačit – korelační a funkční vztahy mají nutně svá omezení. Proto nemůžeme nevidět rozpornost poznatků, které se k nim vztahují. Na straně jedné v sobě nesou významná empirická zjištění umožňující formulovat určité zobecňující závěry. (Z hlediska formálního třídění je možná lze označit jako empirická zobecnění o vztazích mezi dvěma nebo více jevy.) Na druhé straně myšlenka zobecnění v sobě vždy obsahuje požadavek poznání především podstaty, racionální abstrakce, ukázání a překonání toho, co je dáno bezprostředností, potřebu vydělit, definovat právě takové vlastnosti a vztahy mezi zkoumanými jevy a skutečnostmi, které určují jejich podstatu.

I pro sociologická poznání korelačních, funkčních a kauzálních vztahů platí, že zatímco

sociolog soustřeďuje pozornost jen na některou stránku zkoumaného jevu, je každá věc či proces komplexem mnoha vztahů a vlastností. V souvislosti s problematikou abstrakce jsme o tom psali při jiné příležitosti.

Vraťme se však k původní otázce. Skutečností zůstává, že sociologická poznání mají své „úrovně obecnosti“. Každé zobecnění ještě neznamená, že bude analyzována podstata, že již došlo k takové analýze, která přináší kvalitativně nová zjištění.

Poznání korelačních a funkčních vztahů je jen prvním krokem pro kvalitativně nová zjištění. Toto „jen“ je však nezbytným, základním a významným krokem a předpokladem, bez něhož v sociologii není možné žádné další poznání.

Naši hypotézu lze tedy koneckonců formulovat takto: *sociologické poznání je analýzou nejméně tří rovin vazeb a vztahů*:

korelačních – které v empirickém popisu ukazují souvislosti dvou nebo více jevů; zpravidla bývají vyjadřovány kvantitativně;

funkčních – které jsou popisem a vysvětlením vztahů, pro něž je charakteristická jejich zaměřenost, snaha o uchování, obnovení nebo dosažení určitých cílů; nové možnosti tu poskytuje zavedení „intervenční proměnné“;

kauzálních – které nakonec vždy vedou k odhalení hlavních příčinných, podstatných souvislostí; podstata tu vyjadřuje nutnou, stálou a opakující se souvislost mezi společenskými jevy a procesy.

Jestliže přijmeme tuto hypotézu, pak musíme přijmout i povinnost jejího rozpracování v dalším poznání a perspektivně ukázat, jaké jsou možnosti uplatnění těchto typů vztahů v sociální praxi.

Budeme si přitom muset nejen klást, ale i postupně odpovídat na nemálo z hlediska potřeb praxe velice aktuálních otázek. Je například pravdou, že lidé vstupují do nekonečného množství vztahů. V nich dochází nejen ke konsensu, ale i k mnoha sociálním rozporům a konfliktům. Nemůže tomu být jinak, protože život lidí vždy byl a bude procesem, který je výsledkem mnoha rozporů a konfliktů, jež se ve svém rozmanitém působení nesčíslněkrát kříží, násobí a vzájemně vylučují. Dá-li se to tak říci, pak život lidí, malých a velkých sociálních skupin a společnosti jako celku je výsledkem vzájemného působení těchto rozporů a konfliktů.

Proto budeme v sociologické analýze nacházet vždy „různé druhy“, „různé typy“ vztahu, sledovat, jaké rozpory jsou pro ně typické, do které oblasti sociálního života jsou především orientovány, kolik a jaké souvislosti jsou více či méně podstatné, jak se projevují v potřebách, zájmech, v hodnotových orientacích, v postojích a podobně.

Snad není třeba připomínat metodologický význam toho, které závislosti budou charakterizovány jako podstatné či nepodstatné, kdy a proč bude dána přednost empirickému popisu souvislostí dvou nebo více jevů a kdy a kde budeme sledování těchto souvislostí spojit s vysvětlením vztahů mezi funkčně plánovanými opatřeními a očekávanými cíli, kdy a kde jako nezbytnost budeme vyžadovat kauzální analýzu.

Literatura

- Cirbes, V. a kol.: *Filozoficko-metodologická východiská spoločenských vied*. Bratislava, Veda 1987.
Černík, V. – Farkašová, E. – Vicenik, J.: *Teória poznania*. Bratislava, Pravda 1986.
Fojtík, J.: *V projevu na shromáždění ke 40. výročí Nové mysl*. Nová mysl 1987, č. 6.
Gorbačov, M.: *Mezi štetínskými loďmi*. Rudé právo 14. 7. 1988.
Gorbačov, M.: *Předvojem přestavby je strana a dělnická třída*. Rudé právo 8. 3. 1988.

- Gorbačov, M.: *Přestavba a nové myšlení*. Praha, Svoboda 1987.
- Ideologie revolučního myšlení a akce (úvodník)*. *Kommunist* 1988, č. 5.
- Jakovlev, A. N.: *Dosažení kvalitativně nové úrovně sovětské společnosti a společenské vědy*. *Kommunist* 1987, č. 8.
- Jakovlev, A. N.: *Perestrojka i občestvennoje soznanije*. *Pravda* 10. 4. 1987.
- Kupnijak, A. P.: *Metodologičeskije problemy socialnogo eksperimenta*. Moskva 1971.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Merton, R.: *The Social Theorie and Social Structure*. Gloncoe 1957.
- Moskalenko, A. Z. – Seržantov, V. F.: *Metodologické funkce dialektickomaterialistické filozofie a formy vzájemného působení filozofie a speciálních věd*. In: *Metodologija nauki i naučnýj progress*. Novosibirsk, Nauka 1981.
- Obzina, J.: *Nová etapa ve vývoji světového socialismu*. *Rudé právo* 24. 11. 1988.
- O časopisu Kommunist. Usnesení ÚV KSSS. Život strany* 1986, č. 19.
- Rivkina, R. V. – Vinokurov, A. V.: *Socialnyj eksperiment*. Novosibirsk 1968.
- Rychtařík, K.: *K metodologické jednostrannosti empirismu a k hierarchii metodologické obecnosti*. *Sociológia* 1977, č. 5.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
- Řeháková, B. – Řehák, J.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia 1987.
- Schenk, J.: *Metódy analýzy kategorizovaných údajov*. *Sociológia* 1987, č. 2.
- Švejcová, M. – Vaculík, V.: *O proměnách lidské práce*. *Tvorba* 1988, č. 24.
- Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. *Sociologický časopis* 1971, č. 1.
- Vojna, P. a kol.: *Kriminalita – skutečnost a právní vědomí*. Praha, VÚK při GP 1984.

Резюме

К. Рихтаржик: Методологический императив

В общественно-научном познании сегодня можно наметить ряд затруднений, связанных с методологической проблематикой. Они должны решаться с гораздо большей активностью, чем это было до сих пор.

В данной проблематике можно отметить следующие две крайности:

1) Действующие, диалектико-материалистические постулаты выдвигаются как инструмент конкретного анализа, которой должны осуществить специальные общественно-научные дисциплины. Философский аппарат вместо того, чтобы давать общую ориентацию своей системой, вести и в основных постулатах определять наше познание, представляется как конкретный инструмент познания.

Замена или неучет разных ступеней методологической общности приводит к представлению, будто с философской квалификацией можно вмешиваться во все вопросы специальных дисциплин. То, что является общей предпосылкой, подменило на непосредственный инструмент познания.

2) Вторая крайность представляет собой сведение к чисто техническим, методическим инструментам. Некоторые авторы живут в представлении, будто истина познания, в первую очередь и исключительно, зависит от того, как будут проверяться статистические гипотезы, как будет осуществлен выбор элементов основной совокупности, сколькими ступенями будут обладать шкалы и т.п.

Так, как между историческим материализмом и между анализом вполне конкретных проблем необходимо лежит целый ряд специальных общественно-научных дисциплин, и между диалекти-

ко-материалистическими подходами и между вполне конкретным познанием действительности неизбежно существуют специальные методологии и методики познания.

Там, где недостаточно разработаны методологические промежуточные ступени, угрожает опасность, что наше познание будет находиться в состоянии застоя в широкой, недоступной реке общности.

Summary

K. Rychtařík: The Methodological Imperative

In our time, a great many difficulties connected with methodological problems make themselves felt in social-scientific cognition. Their solution calls for much more intensive activity than has been the case hitherto.

The following two extremes confront us in the given problem area:

1. Valid dialectico-materialistic postulates are established as a tool of concrete analysis which is to be actualized with the aid of special social-scientific disciplines. Instead of providing general orientation and guidance by its system, instead of determining our cognition in the basic postulates, the philosophical apparatus is presented as a concrete tool of cognition.

The confusion of or disrespect for the different levels of methodological generality are conducive to the idea that philosophical qualification entitles us to interfere in all the problems of special disciplines. That which represents a general precondition is mistaken for a direct tool of cognition.

2. The second extreme implies the reduction to purely technical, methodical instruments. Some authors are guided by the idea that the truth of cognition depends, primarily and exclusively, on the method of testing statistical hypotheses, on the way of selecting elements of the basic set, on the number of degrees on a scale, etc.

Just like between historical materialism and the analysis of quite concrete problems a great number of social-scientific disciplines have necessarily cropped up, between dialectico-materialistic approaches and the quite concrete cognition of reality there inevitably exist special cognitive methodologies and methodics.

An insufficient elaboration of intermediate methodological stages involves the danger of our knowledge stagnating in the broad, inaccessible river of generality.

Častěji než efekt kumulace úspěchů, popsaný sociologií vědy, prožívají sociologické obce období hledání způsobu jak rozhodujícího úspěchu dosáhnout. Zvláště v situaci významných společenských přeměn musí usilovat o to, co by bylo možné nazvat zvýšením počátečního vkladu: Sociologové mohou přispět k rozvoji společnosti tím výrazněji, čím vhodnější podmínky mají pro rozvoj vlastního oboru. Uznání a podporu řídicích orgánů při zlepšování těchto podmínek však obvykle získávají teprve tehdy, když bez ohledu na výchozí podmínky kvalifikovaně plní a nadále vyvolávají společenskou objednávku. Takové plnění úkolů předpokládá odborný odstup od jejich zadání, poskytovaný teoretickým zázemím oboru. Budování tohoto zázemí je však při omezených kapacitách stále více ztěžováno rostoucí náročností objednávek. Různost názorů na bilanci vztahu mezi podmínkami a výsledky činnosti – sociální psychologií komunikace vysvětlovaná jako důsledek rozdílného stanovení interpunkce v plynulém sledu příčin a následků – se vyskytuje ve všech oblastech života. V našem oboru by měl být problém vkladu a jeho návratnosti podrobněji analyzován sociologií sociologie a řešen dalším zvýšením praktické využitelnosti výsledků výzkumu, vycházejícím z teoretické a metodologické sebereflexe.

Interdisciplinárnost a sociologická teorie

Častěji než období integrace se ve vývoji sociologie projevují diferenciatní důsledky oborové dělby práce. Pro stav naší sociologie je příznačné, že sám název úvahy o alternativních možnostech zvýšení „počátečního vkladu“ připouští dvojí výklad a může vzbudit zájem protichůdně orientovaných skupin čtenářů. Označení výzkum se vztahuje jak k veškeré vědecké činnosti, včetně teoretického bádání v literatuře, tak k terénnímu šetření a jeho metodickým obdobám. V jazyce naší sociologie je však asociativně spjato především s jeho užším významem, odrážejícím skutečnost, že převážná část sociologů se zabývá zpracováváním empirických údajů z takových šetření. Při interpretaci zjištěných poznatků však tito sociologové, přinášející mnohdy významné inovace výzkumných metod, technik a procedur, postrádají vztažný rámec teorie, kterou jim jejich teoretičtější zaměření spolupracovníci dosud nemohou v ucelenější podobě poskytnout. K hlavním historickým příčinám tohoto stále důrazněji konstatovaného stavu patřily celospolečensky rozšířené snahy zbavit se sociálních problémů jejich zamlčováním a vyvarovat se pokračující ideologické konfrontace zamítnutím sporných pojmů. Sociologie tak byla dlouhodobě ochuzena o podstatnou část svého myšlenkového dědictví, o možnost zkoumat společensky tabuizované otázky a soustavně rozpracovávat vlastní kategoriální aparát, postihující rozmanitost společenského dění. Zpoždění ve výstavbě teorie však nenabýlo rozsahu opravňujícího k pochybnostem o oborové svébytnosti sociologie a jejích schopnostech rovnoprávně komunikovat s jinými disciplínami.

Současná společenská situace poskytuje významné podněty i potřebný prostor pro teoretické bádání. Nové nebo nově reflektované sociální jevy a souvislosti představují nové zkušenostní pole sociologické působnosti. Vyzývají k důslednějšímu uvažování o adekvátnosti terénních šetření i jejich teoretických a metodologických východisek měnícímu se předmětu

zkoumání. Spíše než propracováváním tradičních témat může být praktická využitelnost výzkumu zvyšována orientací na řešení aktuálních problémů, přispívající zároveň k dalšímu rozvoji oboru. Stejně tak se může sociologie inspirovat alternativními přístupy jiných disciplín a otázkami vyplývajícími z dosud opomíjených koncepcí. Problémově orientovaný interdisciplinární výzkum může rozhodujícím způsobem rozšířit počet stavebních prvků oborové teorie. Různé přístupy a koncepce lze však integrovat do budovy této teorie jen na základech již dříve položených podle plánu systematické výstavby.

Výsledky terénních šetření, prováděných v rámci základního výzkumu, potvrzují správnost marxistického pojetí sociálních vztahů. K podrobnější analýze různých sociálních mechanismů a vysvětlení mnohdy protikladných procesů doprovázejících nynější společenské změny by však zřejmě mohly sloužit též některé dílčí, dříve odmítané nebo málo známé západní teorie. Řada sociologických pojmů, zbavených nežádoucích politických konotací, i koncepcí, oproštěných od přehnaných nároků na výklad veškerého společenského dění, by proto měla být odbornou veřejností znovu kriticky přehodnocena. Průběžné a přinejmenším na této úrovni nerestriktivní srovnávání různých sociologických teorií, vycházejících z dílčích výzkumných zájmů, by mohlo výrazně urychlit případné ustavení teoretické sociologie. Určitá koncepce může být úspěšná a s ní spjaté sekvence hypotéz mohou představovat sjednocující vztahný rámec většího množství šetření pouze na základě soutěže s jinými explicitně vyjádřenými koncepcemi. Dlouholetý požadavek tvůrcí diskuse může být splněn jen uznáním legitimnosti názorového pluralismu.

Předložená úvaha chce upozornit především na dosud nedostatečně využívané možnosti dalšího obohacení sociologického výzkumu sociálně psychologickými hledisky. Stručná informace má připomenout nebo uvést ve známost směry, které byly již v naší sociologii podrobeny kritice, teorie, na něž může být obdobná kritika snadno aplikovatelná, i koncepce, které jsou světonázorově spíše neutrální. Přestože vznikly v jiném sociokulturním prostředí, vzbuzují mnohé z nich dojem, že byly odvozeny z příkladů příznačných pro naši současnost. Jejich nosnost pro rozbor příslušných jevů a procesů musí být podrobena zkoušce výzkumnou praxí. Teprve potom bude možné zodpovědět otázku, proč diskutovat dříve zamítnuté.

Meze sociologické využitelnosti sociálně psychologických hledisek jsou známy. Spíše než z verifikace dílčích teorií by tvořivé osvojení těchto hledisek mělo vycházet z probíhajících obecnějších posunů v sociologickém vidění společnosti. Volba nové, zkoumaným problémům přiměřenější optiky nebo pokusné převzetí výzkumné perspektivy jiné disciplíny představuje interdisciplinární přístup pouze potud, pokud nepřetrhává svazky takto reorientovaného terénního šetření s kmenovým oborem a nevylučuje přejímání pohledů a postupů dalších disciplín. Je však také možné, že pluralismus používaných optik či perspektiv a teoretická integrace jejich prostřednictvím získaných poznatků přesáhne dosavadní pojetí interdisciplinárnosti.

*

Redukcionismus a finalizace výzkumu

Interdisciplinárnost je nerozlučně spjata s trvalým problémem zaměření sociologického výzkumu, s nebezpečím redukcionismu. Sociologie se historicky konstituovala jako „sociální fyzika“. V tomto pojetí se osvobodila od metaforického způsobu společenskovědního myšlení za cenu pozitivistického omezení vlastních výzkumných možností. Od počátku proto narážela na rozpor mezi redukcionistickou strategií výkladu společenského dění z jeho metodicky nejprístupnějších projevů a strategií komplexního postihu jeho rozmanitosti. Dosud v ní zůstává mnohdy nevyjasněna otázka kondicionální nebo všezahrnující povahy výpovědí o zjištěných zákonitostech. Redukcionismus vždy přinášel další riziko zvěcnění zvoleného

přístupu v stereotypních představách o společnosti jako plně determinovaném mechanismu či organismu [Bühl 1974]. V boji proti němu sloužilo především úsilí o interdisciplinární, přírodní a společenské vědy propojující přístup, které se zároveň stalo významným prostředkem oborové sebereflexe [Kocka 1987]. Toto úsilí nezřídka dosáhlo vskutku konstruktivní komplementarity výzkumných postupů. Nezřídka ale také zdegenerovalo v pouhém multidisciplinárně reduktivním zaměření. V našich podmínkách byl sociologický výzkum opakovaně vystaven tlakům k jeho okleštění na empirickou ilustraci tvrzení jiných, obecněji orientovaných disciplín. Tyto tlaky vyvolaly různé, obvykle však vyhocené metodologické odpovědi.

Zjednodušeně lze rozlišit dvě základní strategie sociologického výzkumu, umožňující v zásadě též další zvyšování využitelnosti jeho výsledků. Strategie zprostředkované spjatá s extenzivním rozvojem společnosti i sociologie vychází z obecně metodologického požadavku komplexnosti, interdisciplinárnosti a systémového přístupu. Teoreticky zcela oprávněné úsilí naplnit tento program rozšiřováním výzkumného záběru se však ve výzkumné praxi nesetkává vždy s úspěchem. V některých terénních šetřeních se tyto snahy převracejí ve sníženou vypovídací schopnost nedostatečně diferencovaných údajů, v projevy nevyjasněnosti teoretických a metodologických východisek oboru nebo v banální konstatování vzájemné spjatosti sociálních jevů. K hlavním důvodům volby této strategie patří obava z redukcionismu. Vyvarovat se jednostrannosti lze však někdy jen za cenu ztráty jednoznačnosti. Spíše než redukcionismus hrozí takovým šetřením sterilita jednorázových pokusů o perfekcionismus. Zvláště zřejmým se toto nebezpečí stává v období přestavby společnosti a z ní vyplývajících zvýšených nároků řídicích orgánů na včasnou sociologickou informaci o kauzálních souvislostech jevů, které je třeba cílevědomě využívat, nebo naopak překonávat.

Druhá možná strategie, více odpovídající cílům intenzifikace, je založitelná nikoli na rozšiřování, ale na pragmatickém, ve vědě i v praxi plně reflektovaném zúžení výzkumného záběru. To ovšem předpokládá předem stanovený plán postupného „stavebnicového“ doplňování tohoto záběru, možnost jeho uskutečnění v následných fázích výzkumu i volnost v rozhodování o jeho tematické reorientaci podle budoucích potřeb společnosti nebo oboru. Nejsou-li tyto podmínky splněny, hrozí takto koncipovaným šetřením nebezpečí ustrnutí na zlomkovitých monokauzálních výkladech, nepostihujících podstatnou mnohorozměrnost zkoumaného předmětu. Záměrná dočasná redukce požadovaných výpovědí na rozhodující souvislosti sociálních jevů může být ale přinejmenším v současné době adekvátnější potřebě zvýšení „počátečního vkladu“. Toto zaměření odpovídá novější koncepci finalizace vědeckého výzkumu, v níž teoretické zobecnění a systematizace empirických údajů dosáhne stupně umožňujícího bezprostředně navrhovat jednoznačná praktická opatření. Schopnost urychleně poskytovat takové návrhy může být krátkodobě nadřazena logice dalšího rozvoje oboru, předpokládá však předchozí ustavení jeho teoretického zázemí. Tato koncepce chápe teorii jako institucionalizovaný proces řešení problémů, v němž se na základě pokusné eliminace hypotéz dochází k dílčím odpovědím na mimovědecky dané otázky [Martens 1977]. Ji obdobný je požadavek přechodu od metateorií k „operacionálně dialektickému“ stanovení alternativních přístupů [Eberlein 1971] ve vědě i praxi. Důraz na takové dovršování sociologického výzkumu aktualizuje dosud málo využívanou leninskou metodologii „hlavního článku“, umožňující postihovat kauzální vztahy a vysvětlovat, predikovat nebo ovlivňovat vývojové tendence sociálních jevů v jejich možných variantách.

Rovněž průběžná výstavba sociologické teorie musí vycházet ze stanovení příslušných hlavních článků. K nim bezesporu patří nové pojetí sociálního systému, jednání, role a deviace, i nové rozpracování problematiky odcizení a s ním spjatých dalších negativních jevů. Praktické vyústění teoretického bádání by mělo spočívat především v podnětech pro demystifikaci různých stereotypů a rituálů a pro postupné překonávání odcizení, falešného

vědomí, byrokratizace a deviace. Problém odcizení může být nejen samostatným předmětem výzkumu, ale též hlediskem, z něhož budou empiricky zkoumána další témata. Struktura následujícího pokusu přispět k rozvoji sociologické teorie nevychází z hierarchie významnosti těchto jejích stavebních prvků ani ze zřejmé logické souvislosti systému jednání, pravidel jednání a důsledků jednání, které v těchto pravidlech zcela ustrnulo nebo se od nich závažným způsobem odchyluje. Snaží se spíše postihnout následnost některých změn orientace, které v minulých letech ovlivnily vývoj naší sociologie.

Situačně podmíněné snahy zvýšit exaktnost dosahovaných výsledků využitím formálních metod zpracování empirických údajů vedly mnohdy k formálně „odlidštěnému“ pojetí sociálních vztahů a sociálního systému. Obavy z psychologického redukcionismu vedly k opomíjení subjektivních stránek společenského dění a k projevům redukcionismu scientistického. Spolu se silnými mimognozeologickými vlivy patřily tyto snahy i obavy k hlavním příčinám vzniku falešného sociologického vědomí, nereflektujícího stav objektivně skrytého nebo apologeticky zakrývaného a často jen subjektivně prožívaného odcizení. Totéž zřejmě platilo pro sociologický přístup k dalším sporným nebo negativním jevům. Předložená úvaha chce napomoci překonání této situace návrhem rozšířit dosavadní koncepci sociálního systému, zbavit pojem odcizení ideologické tabuizace, rehabilitovat zpochybňovaný a nevyužívaný pojem role, převést teorii deviace z omezujícího rámce kriminologie zpět do oblasti jejího vzniku a podrobit novinářsky zjednodušovanou problematiku byrokratismu sociologickému rozboru.

Sociální systém

Sociologický výzkum se dosud plně nevyrovnal s klasickým odkazem nemarxistické sociologie, podle něhož jsou sociální vztahy založeny na anticipované pravděpodobnosti smysluplných akcí a sociální systém je komunikativní organizací nebo horizontem sdílených významů těchto akcí. Představuje souvislost smyslu jednání a zároveň regulativní schéma smyslu. Zamýšlený význam akce či smysl jednání – v hermeneutické perspektivě základní pojem sociologie – je zjistitelný jen v kulturním kontextu společných norem a hodnot. Jakékoli rozhodnutí je srozumitelně sdělitelné jen v institucionálním kontextu organizačních struktur. Specifičnost sociálního systému spočívá právě v normativně hodnotových regulativech [Blauberg-Judin 1973], v systémovém předávání této zobecněné kolektivní zkušenosti [Bujeva-Pletnikov 1982] a v systémovém prosazování zájmů vyjadřujících potřeby sebezvoje tohoto systému zakotvené v subjektu [Fofanov 1982]. Sociální systém je však nejen systémem symbolické interakce a regulace, ale především systémem společenským vědomím zprostředkovávané praxe [Wetzel 1974]. Tak jej také od počátku chápala marxistická sociologie. Tradiční nemarxistické pojetí sociálního systému obsahuje riziko vzniku mýtů antropomorfizujících společnost a psychologizujících události [Mc Clung Lee 1965] a stereotypních představ o zpětnovazební systémové minimalizaci změn směřující výlučně k dosažení rovnovážného stavu. Otevřenou zůstává otázka prvků tohoto systému, za něž lze považovat nositele i produkty jednání, jedince a skupiny nebo role a instituce.

Sociologický výzkum by se mohl dále inspirovat poznatky tzv. moderní teorie sociálního systému jako organizující se komplexity. Tato teorie je spjata zejména s představou pozitivní zpětné vazby [Buckley 1967], která na rozdíl od konvenčního chápání této vazby v negativním smyslu korekce deviace umožňuje vysvětlit též sociální mechanismy ustavení nerovnovážného stavu, posilování deviace i vznik a posilování inovace. Využity by mohly být též podněty pro systémovou aktivizaci a mobilizaci členů společnosti k její modernizaci [Etzioni 1968], označované někdy jako voluntaristicko-kybernetické. Výzkum sociálního systému chce

příspěť k zvědečení společenského řízení na základě poznání a využívání zákonitostí sociálního vývoje, konkrétních forem jejich projevu a specifčnosti jejich aktuálního působení. Tyto záměry však narážejí na vysokou charakteristickou neurčitost sociálního dění. Její postižení vyžaduje zásadní změnu v chápání sociálního systému. Teoretické bádání by mělo vycházet z novějších obecných teorií samoorganizace systému, především z principu stochastické autoregulace, synergické nerovnováhy, organizující náhody a evolučního významu prvotní deviace pro vyvolání těchto procesů. Vysoká úroveň obecnosti těchto teorií by však napříště neměla odvádět výzkumnou pozornost od kognitivních a intersubjektivních, sociálně psychologických stránek fungování systému sociálních vztahů a významů. Právě změna výzkumné optiky by mohla vést k svébytné formulaci sociologických zákonů, a tedy k překonání stavu, kdy je nesnadné uvést příklad zákonitosti, jejíž formulace by nebyla odvozena z behavioristicky přenesené sociální fyziky nebo nebyla poplatná interakcionismem zprostředkované sociální psychologii.

Odcizené jednání a falešné vědomí

Sociologický výzkum se převážně zaměřuje na zjišťování objektivních procesů a jejich odrazu ve vědomí zúčastněných jedinců, popřípadě skupin. Konfrontace subjektivních názorů a aspirací s nadindividuální realitou často přináší významné návrhy sociotechnických opatření. V tomto přístupu je však jedinec pojímán jako objekt řízení, výchovné a sociálně politické péče, nápravných organizačních zákroků nebo neformální sociální kontroly. Stejně jako je respondentem šetření, stává se i pouhým recipientem veškerých zaváděných inovací. Zjišťovaná motivace je chápána spíše jako ustálený důsledek socializační proměny vnějších vlivů ve vnitřní pohnutky než jako zdroj průběžné aktivace a pružné regulace chování. Hodnotová orientace je analyzována spíše jako zobecnění osvojené zkušenosti než jako kritérium rozhodování o budoucím jednání. Neanalyzován zůstává subjektivní význam sledované zájmové orientace. Tento přístup je posilován laickými představami, že zkoumání aktivního sociálního subjektu přestavby lze redukovat na zjišťování připravenosti pasívně chápané sociální sféry na reformy.

Právě na základě takového přístupu sociologie minulého období s povrchní věrností odrazela stávající společenskou situaci. Dostatečně nevyzbrojena pochopením sociálně filozofického smyslu marxismu reflektovala odcizení jedince, nikoli však vlastní roli v utváření falešného vědomí o společnosti, a tedy při reprodukci tohoto odcizení. Pokud byla její opakovaná kritika při omezených možnostech rozvoje oprávněná, potom právě z explicitně nevyjádřených důvodů chybějící sebereflexe. Sociologie může přispět k překonání odcizení jen za podmínky odstranění tabuizace tohoto tématu, za předpokladu nastolení neodcizeného vztahu sociologie ke společnosti i k sobě samé. Z tohoto zdánlivě bludného kruhu se lze vymanit spojením kritické analýzy společnosti se sebekritikou oboru. Přestavba sociologie je vzájemně spjata s přestavbou společnosti.

Sociologický výzkum odcizení by měl kriticky zhodnotit a s vědomím úskalí redukcionismu využít k možné inspiraci zejména ty nemarxistické přístupy k tomuto tématu, které se zaměřují na jeho psychologické stránky. K těmto stránkám patří bezmocnost, ztráta smyslu jednání a respektu k jeho normám, sociální izolace a sebeodcizení [Seeman 1961]. V těchto přístupech je odcizení chápáno většinou jako nemoc, v níž mezi predispoziční stadium pocitu bezmocnosti a stavu anomie a konečné stadium izolace může ještě vstoupit kulturní „znechucení“ [Browning 1961]. Za sociální zdroj odcizení je tautologicky považována ztráta souhlasu s hodnotami a normami, odpovědnosti k výkonu rolí a kontroly disponibilních prostředků [Scott 1964]. K těmto přístupům stačí připomenout, že z marxistického hlediska

není odcizení totožné s vědomím odcizení ani s odcizeným vědomím. Prožitek ztracené možnosti aktivně ovlivňovat vlastní život je druhotným důsledkem objektivních sociálně ekonomických nebo politických procesů. Stav anomie je společenským, nikoli individuálním stavem. Druhotnost subjektivních stránek však neznamená jejich společenskou nevýznamnost.

Stejně jako vědomí odcizení může objektivní základ tohoto odcizení vyvolat též falešné, světu i sobě samému odcizené vědomí, které je obranou proti anomii a není proto subjektivně prožíváno jako psychologický konflikt se společenskou realitou. Toto vědomí je zdrojem zvěcnění, jímž se věcný popis reality stává zároveň kritériem jejího hodnocení, zdrojem mystifikace nežádoucího stavu a legitimizace odcizení. Předteoretické zvěčňující vědomí může nalézt svůj teoretický výraz, který se potom jako dogma stává reálnou součástí společenské situace. Zakládá se na ní a zpětně na ni působí. Svět vzniklý z mystifikující společenskovědní teorie se stává zdánlivě přirozeným internalizovaným světem, v němž se subjektivní záměry jednání převracejí ve falešné představy působení vnější mechanické kauzality [Berger-Pullberg 1966].

Odcizení zakládá „pravdivost“ falešného vědomí. Individuální pocit bezmoci je výsledkem kolektivní zkušenosti. Zvěcnění systémových sociálních vztahů jako relací objektu k objektu je zdrojem sebeodcizení, které pokračuje až k iluzorní rovnici mezi tím, čím jsou lidé subjektivně, a tím, čím jsou objektivně. Vědecké vyjádření nachází toto vědomí zejména v psychologizující, neofreudovské sociologii, která tím, že vydává individuální formu zespolčenštění za přírodní určení, představuje současně apologii nežádoucího stavu, jehož subjektivní odrazy odsuzuje [Adorno 1967]. Odcizení je jedním z hlavních zdrojů byrokratizace [Israel 1986]. K jeho sociálním projevům patří též vznik kontrakultur [Westhues 1972] nebo privatizace [Brittan 1977], západní sociologii často falešně chápaných jako zdroje autonomie [Young 1972]. Je příznačné, že pojem alienace označuje jak sociální odcizení, tak individuální duševní poruchu. Psychiatr byl v minulosti nazýván též „alienista“ [Rosen 1969].

Sociologie, která se sebekriticky nevyrovnala s vlastním odcizeným a odcizujícím působením a zůstává poplatná zvěčňujícímu pojetí sociálních vztahů, nemůže postihnout rostoucí význam subjektivního činitele současného dění. Praktická aktivizace sociálního subjektu vyžaduje paradigmatický obrat v dosud převládajícím výzkumném přístupu. Výzkum se musí zabývat především aktivitou skupin nebo jedinců při navrhování, vyžadování a uskutečňování inovací v životě společnosti. Namísto reaktivního chování se musí stát jeho předmětem cílevědomé jednání. Dodatečné zjišťování pohnutek minulých činů musí být rozšířeno o sledování připravenosti angažovat se a riskovat v činech příštích. Důraz musí být přesunut od vyjadřovaných přání na úsilí dotazovaných o jejich realizaci, od formulace zájmů k jejich reprezentaci a prosazování. Hodnotová orientace musí být analyzována též jako struktura, jejíž vnitřní rozpornost patří k hybným silám rozvoje osobnosti. Respondent musí být chápán jako možný subjekt řízení a sociální kontroly. Pluralitě subjektů musí odpovídat variantnost výzkumných metod a návrhů sociotechnických opatření.

Ve světové sociologii však dosud chybí podrobněji rozpracovaná a obecněji uznávaná teorie sociálního jednání, o níž by se takto zaměřený výzkum mohl opírat. Při její výstavbě bude třeba vycházet z pojetí, v němž je za jednání považováno takové chování, které má subjektivní smysl pro svého nositele. Jednání je pokusem změnit předem dané tak, aby jednání získalo strukturu, která se jednajícím bude jevit jako smysluplná. Předpokládá situaci volby, percipovaných variant a možností změny situace. Vyžaduje intersubjektivní potvrzení a umožňuje jak kauzální výklad, tak porozumění jeho vlastnímu smyslu [Werbik 1978]. Interakce – představující jakousi „ekologickou“ perspektivu [Giddens 1984] – udílí jednání sociální závažnost a činí z něj základní projev subjektivity v každodenním životě. Vzory

jednání a jejich sociální relevance jsou společensky určeny danými zájmovými orientacemi [Hack 1977]. Rozporné požadavky kladené na jednání vyvolávají další, tímto jednáním vytvářené rozpory. Rozdílnost individuálně psychologického zpracování těchto požadavků vede obvykle ke vzniku různých negativních jevů [Hochstrasser 1981]. Nově je v západní sociologii zdůrazňován význam prožívané každodennosti jednání – v etnometodologické perspektivě jediné sociální reality – a význam jeho kognitivních aspektů, rozhodování, intencionality a sebekontroly [Kuhl-Beckmann 1985].

Sociální role

Chování je postizitelné jako jednání pouze v kontextu pravidel jednání [Giesen-Schmidt 1977]. Teorii jednání je věcně komplementární teorie role. V sociologickém významu předem určeného způsobu chování a v sociálně psychologickém významu přijatých pravidel jednání [Dahrendorf 1965] zprostředkovává role normativně určené a individuální jednání. Vzniká v souběžné normativní specializaci probíhající ve společnosti a sociální generalizaci prováděné každým jejím členem [Popitz 1967]. Je základem odindividualizování a přenosnosti norem. V interakci vystupují role jako kolektivní schémata výkladu jednání, umožňující jeho anticipaci a reciprocitu [Gerhard 1971]. Stejně jako s nimi spjaté normy a instituce jsou produktem „sociálního chování“, jehož funkcí je učinit prostředí prediktabilnějším. Samy nadále umožňují strukturovat toto prostředí podle konceptů subjektivní pravděpodobnosti [Kelvin 1969]. Jako určující prvek sociální zkušenosti [Parygin 1971] odstraňují nejistotu v očekáváních, zpřehledňují sociální okolí [Claessens 1968] a podmiňují sociální kontrolu. Podle některých západních teorií je institucionalizace jednání v komplementárních rolích nerozlučně spjata s odcizením. Instituce jsou v jeho důsledku zvěčňovány jako zcela nezávislá danost, která obdobně jako přírodní vlivy omezuje alternativní možnosti jednání [Berger-Pullberg 1966]. Institucionální uspořádání společnosti získává rétorický charakter zdánlivé samozřejmosti [Wolff 1976].

Teorie role je kritizována za to, že v tomto nejednotně definovaném a možná redundantním pojmu [Coulson 1972] vyjadřuje přesocializované pojetí jedince [Wrong 1964], odtrhuje jej od společnosti nebo naopak ztotožňuje realitu role s osobní realitou [Gouldner 1971], propaguje konformitu a fatalismus. Sociologická analýza rolí předpokládá předem existující konsensus zúčastněných v definování role [Banton 1965]. Problematiku odcizení redukuje na ztrátu identity dané zastávanými rolemi a přispívá tak nepřímo k jakési personifikaci společnosti a přímo k dalšímu zvěčnění jejích institucí. Pozitivně je zdůrazňován význam pluralismu zastávaných rolí, který je zdrojem relativní nezávislosti jedince na každé z nich, nutnosti jejich výběrového přejímání a osobnostní integrace. Integrace rolí je významným mechanismem individuálního sebeuvědomění [Kon 1971] a osvojování vlastní sociální identity [Krappmann 1971].

Efektivní výkon role mnohdy předpokládá získání psychologického odstupu od této role [Coser 1966]. Konflikt rolí je obvykle odrazem střetu skupinových zájmů [Haug 1972]. Nejčastěji se projevuje jako organizační stres, vyplývající z institucionální nevyjasněnosti vztahu mezi komplementárními rolemi [Kahn 1964]. Rozporná struktura předepsaných rolí i z ní vyplývající nepřehledné meziosobní vztahy a destruktivní interakce jsou spolu s kontraproduktivním stylem řízení hlavní charakteristikou „neurotické organizace“, v níž se organizačně technické problémy proměňují v individuálně psychologické potíže [Kets de Vries-Müller 1984]. Konflikty rolí se mohou stát neúnosnými jak v důsledku výrazné organizační ustrnulosti, tak v důsledku převratných organizačních změn.

Požadavek přispět k aktivizaci subjektu aktualizuje dosud kriticky nezhodnocená „aktivistická“ pojetí společenské dynamiky, podle nichž vznik nebo modifikace norem může být též výsledkem spontánní interakce [Shibutani 1962], vznik nebo modifikace struktury rolí pak výsledkem vzájemného ovlivňování jedinců v této interakci [Turner 1962]. Podle těchto pojetí má interakce při utváření a vývoji sociálních vztahů větší význam než kauzalita [Giddens 1984]. Normy, role a instituce jsou – v této indeterministické perspektivě – pouze rámcem interpretace situace a vzájemného přizpůsobení jedinců při „formativní transakci“ jednání [Blumer 1969]. Sociální volba je ve společenském životě důležitější než sociální zákonitosti [Bell 1976]. I při své naprosté jednostrannosti by tyto koncepce mohly inspirovat sociologickou teorii k důslednějšímu rozpracování otázek působnosti jedince a skupiny jako bezprostředních subjektů tvorby a modifikace rolí, sociální kontroly a sebekontroly i otázek potenciálu proinovačních a prosociálních aktivit nebo naopak masového výskytu negativních sociálních jevů. V některých výzkumech se u nás tato témata již začínají objevovat.

Sociální deviace

Sociologický výzkum by se měl inspirovat rovněž tzv. moderními teoriemi deviace, podle nichž odchýlné jednání je to, které členové společnosti takto označují [Becker 1963]. Deviace představuje v tomto pojetí sociální konstrukt, v němž definice asociálnosti vychází z interpretace skupinových a společenských zájmů [Rock 1973].

Zjištění výskytu deviace vyplývá především z reakce ostatních na individuální výkon určité role. Deviace je přirozeným důsledkem tvorby a prosazování, a tedy i porušování norem. Sociální kontrola nejen omezuje, ale též vyvolává a působením pozitivní zpětné vazby posiluje zjištěnou deviaci. Deviace je nepřímou úměrná toleranci, nesnášenlivost vede ke stále častějšímu zjišťování deviace v chování ostatních [Wilkins 1965]. Z přizpůsobení odmítavým reakcím vzniká druhotná deviace [Lemert 1964]. Pro další chování deviantního jedince nebo deviantní skupiny má zvláštní význam stigmatizace, zařazení do určité sociální kategorie a přisouzení nové deviantní role, které zvětšuje jejich deviantní chování jako neměnnou danost.

Psychologizující motivační výklad deviace za ni činí odpovědným jedince, nikoli společnost, která jej svým institucionálním uspořádáním spoluvytváří. Restriktivní institucionalizace z ní vytváří problém pro nositele deviantních rolí, nikoli pro stávající sociální systém [Brandenburg 1971]. V důsledně sociologickém pojetí se však deviace vztahuje nikoli k typu osobnosti, ale k typu situačně nebo strukturně podmíněného chování. Z tohoto sociologického hlediska je deviace jako specifické chování v roli psychologicky stejně normální jako konformita. Její analýza by proto neměla vycházet z individuálních motivů, ale ze specifických stavů společenského vědomí [Kon 1964], odrážejících dané institucionální uspořádání společnosti.

Některé sociální skupiny požívají zvláštní „kredit idiosynkrasie“ [Hollander 1958], jímž jim institucionální uspořádání společnosti poskytuje zvýšenou toleranci vůči jejich deviantnímu jednání. Stejně jako je sociálně diferencována tolerance k deviaci, jsou diferencované rozloženy i sociální tlaky k deviaci [Opp 1974]. Různé skupiny se vyznačují rozdílnou příležitostí k deviantnímu jednání a rozdílnými možnostmi sociálního učení nebo využívání kulturního přenosu legitimních i nelegitimních norem. Výskytu deviace zabráňuje nejen internalizace legitimních norem a obava ze sankcí, včetně marginalizace nositele sociálně nepřijatelného chování, ale též neznalost alternativních nelegitimních norem, nedostupnost nelegitimních prostředků nebo obava z neúspěchu při jejich použití [Cloward 1959]. Sankce použité proti nositelům deviace mohou vést k integraci společnosti i k prohlubujícímu se odcizení [Seibel 1972]. Nejdestruktivnějším důsledkem deviace je snižování důvěry členů

společnosti, že ostatní budou respektovat normativní očekávání a nadále jednat podle institucionalizovaných pravidel [Cohen 1966]. Tato situace je označována jako anomie. K pozitivním funkcím deviace patří posílení vnitřní soudržnosti skupiny při opozici vůči deviantnímu členovi, spjaté obvykle se skupinovou redefinicí norem a sebereflexí, nebo při opozici vůči okolí, spjaté se zvýšením tolerance k deviantnímu členovi. Netečnost nebo rigidní odmítnutí deviace skupinu oslabuje [Coser 1967]. Hodnocení sociálních funkcí a morálních důsledků deviace by mělo vycházet z konkrétního rozboru vztahů mezi skupinovými a společenskými zájmy.

Subjektivní a sociální realita

Vysvětlení a predikce aktuální i potenciální, žádoucí i nežádoucí aktivity členů společnosti při stávajících i perspektivních možnostech a mezích musí vycházet z důslednějšího zkoumání subjektivní reality aktérů. Z klasického odkazu nemarxistické sociologie lze k němu využít opomíjenou teorii sociální definice situace, podle níž se kolektivně předpokládaná, definovaná situace stává reálnou v důsledku kolektivního jednání, z takové předběžné definice vyplývajícího. Otevřenou otázkou zůstává v této teorii výklad časové a příčinné souvislosti společných představ a hromadných akcí. Z novějších směrů se může sociologie inspirovat teorií nezbytné redukce komplexity světa ve vědomí a jednání [Luhmann 1967] a teorií nezbytnosti ustálených, nadindividuálně platných map problematické sociální reality [Geertz 1964]. Zvláště podnětná by mohla být teorie sociální konstrukce reality v interakci členů společnosti, v objektivizující institucionalizaci a subjektivní internalizaci výsledků této interakce [Berger-Luckmann 1966]. Větší pozornost by měla být v sociologickém výzkumu věnována působení sociální informace ve smyslu poznatků a představ o sociálních procesech, aktivně využívaných při přetváření společenských vztahů a společenského vědomí [Žuravlev 1977].

V perspektivě symbolického interakcionismu a z něho vyplývajícího „sociálního idealismu“ jsou sociální objekty výhradně sociálními konstrukty či produkty, formujícími a transformujícími se v procesu jejich definování při interakci [Britten 1973]. Kolektivně sdílené představy se však – z marxistického hlediska – mohou stát skutečností pouze tehdy, odpovídají-li latentním tendencím, struktuře možností v jevech na nich prvotně nezávislých. Spoluustavují sociální fakty, ale neurčují jejich konkrétní povahu. Svět zkušeností je založen nejen na lidské koncepci reality, ale též na této realitě samé [Lichtmann 1970]. Interindividuální kognitivní procesy jsou nicméně vzájemně spjaty se sociální situovaností subjektu a mohou působit jako mechanismy sebenaplnujícího se proroctví. Volba určité životní strategie podle sdílené definice situace a z ní vyplývající hromadné jednání mohou významně urychlit nebo zpomalit tempo společenských změn, byť byly založeny v objektivních tendencích. Tak je také možno vysvětlit rozpor mezi logikou a dynamikou vývoje [Habermas 1986], na nějž původně upozornil marxismus. Úspěch přestavby do značné míry závisí na přesvědčení členů společnosti o její nezbytnosti a odhodlání podílet se na realizaci jejího příslibu.

Subjektivní stránky jsou nedílnou součástí objektivní společenské dynamiky. Sociální realita zahrnuje též kognitivní „mapování“ a intersubjektivní dotváření systému sociálních vztahů. Při zkoumání vzájemného průniku subjektivní a sociální reality se sociologický výzkum může inspirovat řadou méně známých sociálně psychologických směrů, zejména teorií sociálního srovnávání [Festinger 1954], a teorií atribuce [Heiden 1958], podle níž jedinci návykově přisuzují výsledky svého jednání vlastním schopnostem a snahám, nebo

naopak vnější složitosti úkolů a situačním vlivům. Stejně tak lze využít teorii afiliace [Schachter 1959] a z ní vyplývající výběrové interakce a spolčování, teorii kognitivní kontroly [White 1959] a sociální kompetence a teorii sociální tvorby úsudků [Upmeyer 1978], výběrového akcentování jevů [Lilly 1975] a stereotypizace. Zvláštní pozornost by se měla věnovat tzv. laické epistemologii či naivní teorii chování [Laucken 1974], podle níž je interakce založena na laických výkladech, subjektivních konceptech, sociálních definicích a každodenních „teoriích“, které si o chování ostatních vytvářejí její účastníci.

Byrokratismus a demystifikace stereotypů

Průnik subjektivní a sociální reality se zvláště výrazně projevuje v ochotě či neochotě členů společnosti dodržovat nebo modifikovat regulativy společenského života. „Stínová“ tvorba a internalizace nelegitimních norem [Kudrjacev-Něrsejanc 1958] je pouze protipólem ustrnulého lpění na normách, které měnící se společenská situace legitimacy již zcela zbavila. Hlavní sociálně psychologické bariéry přestavby spočívají v oblasti nondeviantního, „normálního“ chování. K nim patří zejména dosud nezkoumané stereotypní myšlení a ritualizované jednání. Stereotyp je výsledkem akumulace kolektivní zkušenosti ve zjednodušené podobě, konstantním prvkem každodenního vědomí, pro jedince často apriorní jednotkou myšlení, která ve své jednostrannosti představuje specifický limit hloubky poznání. Vychází z neúplného popisu sociálních jevů, spojeného s emocemi a sociálně závazným hodnocením [Šerkovin 1975]. Lze jej chápat též jako výraz subjektivní redukce množství či komplexity informace nebo předteoretického zmapování složité společenské reality. Stereotypy se stávají základem přehnaně optimistických nebo pesimistických mýtů ovládajících každodenní laické vědomí, nekorektních generalizací a závazných dogmat ve společenskovědní teorii a rigidnosti v řídicí praxi.

Za rituální lze v širším sociologickém smyslu považovat symbolické, sociálně předepsané a sankcionované jednání, které nemá přímé „technologické“ důsledky pro změnu dané situace. Objektivně je rituál samoučelný, subjektivně však slouží pomyslné kontrole vnějších událostí, dotýkajících se jedince [Firth 1951]. Jeho návykové opakování podporuje sebekontrolu, a tedy i psychickou stabilitu. Působí jako kolektivně používaný obranný mechanismus, jako psychologická reakce na neřešitelný problém i jako náhražka řešení [Boulding 1962]. Nejčastěji je vyvoláván sociologicky dvojznačnou situací, v níž chybí vymezení příslušného souboru rolí [Merton-Barber 1963]. Rozpor mezi reálnou a symbolickou stránkou rituálního jednání dává vzniknout rozdvojenému a posléze převrácenému [Uledov 1973] či falešnému vědomí. S rituálem jsou spjaty zejména představy o formální možnosti zastavit probíhající změny [Poršněv 1970]. Symboly při tomto jednání jakoby „konzumují“ symbolizované objekty [Harris 1971] či procesy. Intenzifikace jakékoli činnosti je podmíněna – jak ukazuje též etologická perspektiva – jejím „odritualizováním“.

Rituální jednání představuje významný, v sociologii dosud nezkoumaný aspekt byrokratismu, který lze chápat jako lidský systém zpracování informací s omezenou kapacitou zvládnout jejich varietu [Martin-Norman 1970] či komplexitu na svém vstupu. Eliminace osobních vztahů a neracionálních úvah, která měla původně sloužit ochraně klientů před nelegitimní kontrolou [Tannenbaum 1968], se v něm proměňuje v kategorizaci vylučující individuálně specifické požadavky, a tedy ve zdroj konfliktů s klientelou. Byrokratická obrana, v níž rituál symbolizuje a upevňuje institucionální uspořádání, vede k pohlcení vstupních motivů reprezentovanou organizační strukturou. Byrokratismus se vyznačuje zejména nadřazováním používaných prostředků zpracování informací jeho prvotně zamýšleným cílům. Propojení psychologického a sociologického výzkumu byrokratismu naráží na dosud nevyjasněný vztah

mezi byrokratickou strukturou a byrokratickou osobností [Merton 1963] a jejich sepětí s hromadným výskytem „subjektivních chyb“ ve společenském řízení. Podle některých novějších koncepcí západní sociologie mohou být organizační důsledky „anarchie institucí“ [Yankellowich 1980] či „institucionální skleróza společnosti“ překonány elektronickou komunikací [Naisbitt 1982]. Neoperativní hierarchická centralizace řízení bez participace může být nahrazena horizontální sítí sociálně rovnoprávné výměny informací mezi klienty. Tyto představy jsou obdobné teorii sociálních sítí kontroly, vzájemné závislosti individuálních rozhodnutí, důvěry a směny [Burns-Buckley 1976]. Opomíjejí technické možnosti další byrokratické centralizace i možnosti efektivnějších sociálních inovací v boji proti ní.

Problém byrokratizmu může sloužit jako názorný příklad možného předmětu sociologického výzkumu. Jeho přitažlivost spočívá jak v aktuální potřebnosti jeho vědeckého rozboru a praktického řešení, tak v tom, že ani ve světové sociologii nebyl dosud zkonceptualizován [Crozier 1964]. Sociologický výzkum byrokratizmu by se mohl opírat o mnohé stavební prvky sociologické teorie a zároveň by mohl přispět k další výstavbě této teorie. Ověřil by nosnost teoretického pojetí sociálního systému a jednání, sociální role a zčásti i deviace. Byrokratizace by mohla být zkoumána jako důsledek respektování a šíření byrokratizmu, sociální konstrukce stále rozsáhlejšího systému vzájemně spjatých správních a klientských rolí. Pro byrokratické vztahy příznačná institucionálně odosobněná směna významů nebo symbolů by měla být podrobena kritickému rozboru zejména z hlediska problematiky odcizení a falešného vědomí. Byrokratický přístup k řešení dílčích problémů, byrokratizace veškerého společenského řízení i jimi přímo nebo nepřímo vyvolávaná deviace představují naopak jeden z nejvýznamnějších empiricky přístupných projevů této obecné problematiky. Stereotypy a rituály by mohly být bezprostředním předmětem terénního šetření, využívajícího též sociálně psychologický přístup. Spíše než jako návrh na uskutečnění takového šetření by však měl být tento příklad chápán jako podnět k metodologicky obdobnému hledání dalších možných témat sociologického výzkumu.

Otevřenou otázkou zůstává jakou základní orientaci si sociologický výzkum na základě kolektivního posouzení veškerých otevřených možností a odpovědné volby optimálních variant zvolí, aby co nejvýrazněji přispěl k přestavbě naší společnosti a zvýšil tak zároveň „počáteční vklad“ do dalšího rozvoje vlastního oboru. Již samo hledání odpovědi na tuto otázku vytváří záruky, že pro naši sociologii nebudou nadále platit kritiky světové sociologie, vyjadřované některými západními sociology. Podle nich sociologie mnohdy představuje rituální hru na zdůvodňování vlastních výsledků [Anderson-Hughes-Sharrock 1985], rétoricky přesvědčivé vysvětlování sociálních jevů založené na apriorně sdílených předpokladech [Edmondson 1984], „akademickou“ konsensuální validizaci přístupu nadřazovanou kritické analýze reality [Gouldner 1970].

Protikladem těchto kritizovaných praktik je důsledný kritický rozbor společenského dění a zejména těch sociálních jevů, které zakrývají podstatné příčiny nežádoucího stavu. Dodržování institucionalizovaných pravidel „hry“ může samozřejmě přinášet nebo potvrzovat závažné dílčí poznatky. Kritický přístup musí odhalovat též povrchnost návykové stereotypní kritičnosti. Kritika současnosti není konečným výlučným úkolem sociologie. Pouze kritickým přístupem směřuje však sociologie k naplnění jednoho ze svých hlavních historických cílů, jímž je rozkódování sociální logiky individuálního chování a odšifrování celospolečenských struktur smyslu [Klages 1969] jednání sociálních subjektů. Pouze takto může plnit svoji stále aktuálnější společenskou úlohu trvalého nástroje demystifikace [Rex 1974] samozřejmě nazíraného světa odcizení i zdánlivé přirozenosti a neslučitelnosti byrokratizace a deviace. Pouze tak může sociologický výzkum přispět k překonání falešného vědomí, stereotypů a rituálů omezujících další rozvoj společnosti i vlastního oboru.

- Adorno, T. W.: *Ke vzťahu mezi sociologií a psychologií*. In: Dialektika a sociologie. Praha 1967.
- Anderson, R. A. – Hughes, J. A. – Sharrock, W. W.: *The Sociology Game: An Introduction to Sociological Reasoning*. London 1985.
- Banton, M.: *Roles. An Introduction to the Study of Social Relations*. London 1965.
- Becker, H. S.: *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York 1963.
- Bell, D.: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London 1976.
- Berger, P. L. – Luckmann, T.: *The Social Construction of Reality*. London 1966.
- Berger, P. L. – Pullberg, S.: *The Concept of Reification*. New Left Review 35/1966.
- Blauberg, I. V. – Judin, E. G.: *Stanovlenije i suščnost sistemnogo podchoda*. Moskva 1973.
- Blumer, H.: *Symbolic Interactionism, Perspective and Method*. Englewood Cliffs 1969.
- Boulding, K. E.: *Conflict and Defense. A General Theory*. New York 1969.
- Brandenburg, A. G.: *Systemzwang und Autonomie. Gesellschaft und Persönlichkeit bei T. Parsons*. Düsseldorf 1971.
- Brittan, A.: *Meaning and Situations*. London 1973.
- Brittan, A.: *The Privatized World*. London 1977.
- Browning, Ch. J. – Farmer, M. F. – Kirk, H. D. – Mitchell, G. D.: *On the Meaning of Alienation*. American Sociological Review 26/1961.
- Buckley, W.: *Sociology and Modern Systems Theory*. Englewood Cliffs 1967.
- Bujeva, L. – Petnikov, J.: *Dějatelnost i obščestvennyje otnošenija*. Obščestvennyje nauki 4/1982.
- Burns, T. R. – Buckley, W. (eds.): *Power and Control. Social Structures and their Transformation*. Beverly-Hills 1976.
- Bühl, W. L.: *Reduktionistische Soziologie. Die Soziologie als Naturwissenschaft?* München 1974.
- Claessens, D.: *Rolle und Macht*. München 1968.
- Cloward, R. A.: *Illegitimate Means, Anomie and Deviant Behavior*. American Sociological Review 2/1959.
- Cohen, A. K.: *Deviance and control*. Englewood Cliffs 1966.
- Coser, L. A.: *Continuities in the Study of Social Conflict*. New York 1967.
- Coser, R. L.: *Role Distance, Sociological Ambivalence and Transitional Status Systems*. American Journal of Sociology 2/1966.
- Coulson, M. A.: *Role: A Redundant Concept in Sociology?* In: Jackson, J. A. (ed.): *Role*. London 1972.
- Crozier, M.: *The Bureaucratic Phenomenon*. Chicago 1964.
- Dahrendorf, R.: *Homo sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*. Köln 1965.
- Eberlein, G.: *Theoretische Soziologie heute*. Stuttgart 1971.
- Edmondson, R.: *Rhetoric in Sociology*. London 1984.
- Etzioni, A.: *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*. New York 1968.
- Festinger, L. A.: *A Theory of Social Comparison Processes*. Human Relations 7/1954.
- Firth, R.: *Elements of Social Organization*. London 1951.
- Fofanov, V.: *Socialnaja dějatelnost kak sistema*. Obščestvennyje nauki 4/1982.
- Geertz, C.: *Ideology as Cultural System*. In: Apter, D. (ed.): *Ideology and Discontent*. New York 1964.
- Gerhard, U.: *Rollenanalyse als kritische Soziologie. Ein konzeptueller Rahmen zur empirischen und methodologischen Begründung einer Theorie der Vergesellschaftung*. Neuwied 1971.
- Giddens, A.: *The Constitution of Society, Outline of the theory of Structuration*. Cambridge 1984.
- Giessen, B. – Schmidt, M.: *Basale Soziologie : Wissenschaftstheorie*. Opladen 1977.
- Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. London 1971.
- Habermas, J.: *Zur rekonstruktion des historischen Materialismus*. Frankfurt a.M. 1986.
- Hack, L.: *Subjektivität im Alltagsleben. Zur konstitution sozialer Relevanzstrukturen*. Frankfurt a.M. 1977.
- Harris, N.: *Beliefs in Society. The Problem of Ideology*. Harmondsworth 1971.
- Haug, F.: *Kritik der Rollentheorie*. Frankfurt a. M. 1972.

- Heider, F.: *The Psychology of Interpersonal relations*. New York 1958.
- Hochstrasser, F.: *Der alltägliche Widerspruch. Handlungstheorie und gesellschaftliche Wirklichkeit*. Basel 1981.
- Hollander, E. P.: *Conformity, Status and Idiosyncrasy Credit*. *Psychological Review* 4/1958.
- Israel, J.: *Der Begriff Entfremdung. Zur Verdinglichung des Menschen in der bürokratischen Gesellschaft*. Reinbeck 1986.
- Kahn, R. L. et al: *Organizational Stress. Studies in Role Conflict and Ambiguity*. New York 1964.
- Kelvin, P.: *The Bases of Social Behaviour. An Approach in Terms of Order and Value*. London 1969.
- Kets de Vries, M. – Miller, D.: *The Neurotic Organization*. San Francisco 1984.
- Klages, H.: *Geschichte der Soziologie*. München 1969.
- Kocka, J. (ed.): *Interdisziplinarität. Praxis – Herausforderung – Ideologie*. Frankfurt a.M. 1987.
- Kon, I. S.: *Pozitivizm v sociologii*. Leningrad 1964.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha 1971.
- Krappman, L.: *Soziologische Dimensionen der Identität*. Stuttgart 1971.
- Kudrjacev, V. N. – Něrsejanc, V. S. – Kudrjacev, V. J.: *Sociální deviace. Úvod do obecné teorie*. Praha 1988.
- Kuhl, J. – Beckmann, J. (eds.): *Action Control. From Cognition to Behavior*. New York 1985.
- Laucken, U.: *Naive Verhaltenstheorie*. Stuttgart 1974.
- Lemert, E. M.: *Social Structure, Social Control and Deviation*. In: Clinard, M. H. (ed.): *Anomie and Deviant Behavior*. New York 1964.
- Lilly, W.: *Soziale Akzentuierung*. Stuttgart 1975.
- Lichtman, R.: *Symbolic Interactionism and Social Reality. Some Marxist Queries*. *Berkeley Journal Of Sociology* 1/1970.
- Luhmann, N.: *Zweckbegriff und Systemrationalität. Über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen*. Frankfurt a.M. 1967.
- Martin, J. – Norman, A. R. D.: *The Computerized Society*. Englewood Cliffs 1970.
- Mertens, W.: *Aspekte einer sozialwissenschaftlichen Psychologie*. München 1977.
- Merton, R. K.: *Bureaucratic Structure and Personality*. In: Ruitenbeck, H.M. (ed.): *The Dilemma of Organizational Society*. New York 1963.
- Merton, R. K. – Barber, E.: *Sociological Ambivalence*. In: Tyriakin, A. (ed.): *Sociological Theory, Values and Sociocultural Change*. New York 1963.
- Naisbitt, J.: *Megatrends : Ten New Directions Transforming our Lives*. New York 1982.
- Opp, K. D.: *Abweichendes Verhalten und Gesellschaftsstruktur*. Neuwied 1974.
- Parygin, B. D.: *Osnovy socialno-psichologičeskoj teorij*. Moskva 1971.
- Popitz, H.: *Der Begriff der sozialen Rolle als Element der soziologischen Theorie*. Tübingen 1967.
- Poršněv, B. F.: *Socialnaja psihologija i istorija*. Moskva 1970.
- Rex, J.: *Sociology and the Demystification of Modern World*. London 1974.
- Rock, P.: *Deviant Behavior*. London 1973.
- Rosen, G.: *Madness in Society. Chapters in the Historical Sociology of Mental Illness*. London 1969.
- Scott, M. B.: *The Social Sources of Alienation*. In: Horowitz, I. L. (ed.): *The new Sociology*. New York 1964.
- Seeman, M.: *On the Meaning of Alienation*. *American Sociological Review* 26/1961.
- Seibel, H. D.: *Abweichendes Verhalten und soziale Integration*. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 1/1972.
- Shibutani, T.: *Reference groups and Social Control*. In: Rose, A. M. (ed.): *Human Behavior and Social Processes*. Boston 1962.
- Schachter, S.: *The psychology of Affiliation*. Stanford 1959.
- Šerkovin, J. A.: *Prostředky masové komunikace a jejich úloha v životě společnosti*. In: Masová komunikace a propaganda. Praha 1975.
- Tannenbaum, A. S.: *Control in Organizations*. New York 1968.
- Turner, H. R.: *Role-Taking. Process Versus Conformity*. In: Rose, A. M. (ed.): *Human Behavior and Social Processes*. Boston 1962.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha 1973.

- Upmeyer, A.: *Soziale Urteilsbildung*. München 1978.
- Werbik, H.: *Handlungstheorien*. Stuttgart 1978.
- Westhues, K.: *Society's Shadow. Studies in the Sociology of Countercultures*. New York 1972.
- Wetzell, M.: *Gesellschaft als System menschlicher Praxis*. Hamburg 1974.
- White, R. W.: *Motivation Reconsidered : The Concept of Competence*. Psychological Review 6/1959.
- Wilkins, L. T.: *Social deviance*. Englewood Cliffs 1965.
- Wolff, S.: *Der rhetorische charakter sozialer Ordnung. Selbstverständlichkeit als soziales Problem*. Berlin 1976.
- Wrong, D.: *The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology*. In : Coser, L. A. – Rosenberg, B. (eds.): *Sociological Theory*. London 1964.
- Yankellowich, D.: *New Rules*. New York 1980.
- Young, T. R.: *New Sources of Self*. New York 1972.
- Žuravlev, G. T.: *Sociální informace a řízení ideologického procesu*. Praha 1977.

Резюме

Я. Влácil: К направлению социологических исследований

В статье рассматриваются возможности повышения практической используемости фундаментальных исследований комбинированием альтернативных тематических и дисциплинарных подходов. Внимание обращается на не оцененные до сих пор стимулы, предоставляемые новыми теориями социальной системы, поведения и роли, отчуждения, бюрократизации и уклona. В статье критикуется овеществляющая, основанная на долгосрочной табуизации этих тем концепция индивида как одного только объекта социальных мер. Подчеркивается, что преодоление актуальных негативных явлений предполагает последовательный критический анализ общества, связанный с новой саморефлексией отрасли. Возрастающее значение субъекта требует решения также проблемы подходов, изучающих социальную конструкцию действительности во взаимодействии членов общества. Субъективная действительность и вытекающее из нее массовое поведение могут оказать значительное влияние на темпы общественных преобразований. К их основным барьерам относятся стереотипы и ритуалы. Изучению познавательных аспектов общественной динамики может содействовать и ряд частных социально-психологических теорий, указанных в статье как пример перспективного нередукционистского дополнения ориентации чехословацкой социологии.

Summary

J. Vlácil: On the Orientation of Sociological Research

The paper is concerned with increasing the practical applicability of basic research by a combination of alternative thematic and disciplinary approaches. Attention is drawn to the so far unevaluated stimulation ensuing from recent theories of the social system, action and roles, alienation, bureaucratization, and deviation. The reifying conception of the individual as a mere object of social measures, based on the long-term tabooization of these topics, is subjected to criticism. It is pointed out that a consequential critical analysis of society, connected with a new self-reflection of the branch, represents a precondition of overcoming actual negative phenomena. The growing importance of the subject also makes it essential to cope with approaches examining the social construction of reality in the interaction of the members of society. Subjective reality and the collective behaviour ensuing therefrom may significantly affect the rate of social changes. Their main barriers include stereotypes and rituals. Also a number of partial sociopsychological theories, adduced in the present paper as an example of the perspective, non-reductionist complementation of the orientation of Czechoslovak sociology, may contribute to the study of cognitive aspects of social dynamics.

Mzdová a příjmová diferenciaci v Československu: některá systémová specifika

JIŘÍ VEČERNÍK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Na rozdíl od běžného vědomí, pro které jsou příjmy jedním z ohnisek zájmu a jejich úroveň pak skoro dominantní charakteristikou sociálního postavení, je ve výzkumu sociální struktury tato problematika zahrnuta spíše implicitně. Přestože jí byla určitá pozornost věnována, v porovnání s tematikou sociální či vzdělanostní mobility stály otázky příjmové nerovnosti, jejich zdrojů a souvislostí, poněkud stranou. Ačkoli v tradici západní sociologie je zakotvena autonomie materiální a sociální pozice (ve weberovském odlišení třídního a stavovského postavení), v empirické sociologii byly obě víceméně ztotožněny, resp. příjmy byly pokládány za imanentní součást jinak definovaného postavení – jako tomu bylo v klasifikaci profesí podle prestiže, která byla mimo jiné opřena i o platové charakteristiky [Blau-Duncan 1967; Treiman 1977].

Naproti tomu ve většině ekonomických analýz věnovaných tomuto tématu vystupuje příjmová diferenciaci jako reprezentant nerovnosti vůbec. Agregátní optika a orientace na rozdělování materiálních statků jsou podpořeny dostupností statistických dat v širokém záběru zemí i historického času. Přináší ekonomický růst zmenšování nerovnosti? Je zužování příjmové diferenciaci inhibujícím faktorem efektivnosti národní ekonomiky? To jsou některé z otázek, které řeší ekonomové na mezinárodních komparacích [Lecaillon 1984; Solo-Anderson 1981], v nichž se příjmová distribuce stává explicitním měřítkem ekonomické a sociální vyspělosti společnosti.

Tyto do jisté míry polární přístupy, implicitnost a relativní marginalita příjmové tematiky ve stratifikačním konceptu a její explicitnost a centralita v koncepcích ekonomického růstu, se setkávají v jednom důležitém bodě, totiž v abstrakci od systémových rozdílů. Jenže tak jako nemůžeme na všechny společnosti aplikovat jednotný univerzalistický koncept, v němž by byli všichni jedinci zařaditelní do stejného vertikálního schématu, nelze ani vytvářet univerzální vertikálu výše národního důchodu na hlavu, která by fungovala jako výkladový princip nejen pro ekonomické, ale i pro sociální rysy společností. Zejména socialistická revoluce přinesla závažné změny nejen v rozpětí mezd a příjmů, ale i v jejich statusovém významu a vazbách k ostatním sociálním dimenzím. Sociální struktura socialistických společností v sobě ztělesňuje realizaci programu sociální rovnosti a vytváření nových typů diferenciaci. Ostatně i v kapitalistických zemích se může rozvoj neformální ekonomiky a segmentace trhu práce promítnout do vyšší míry inkongruence příjmů s ostatními charakteristikami statusu, do rozvolnění univerzalistické vertikály těsně propojující prestiž profese, vzdělání a příjmy.

Na základě těchto podnětů bychom chtěli ukázat některé specifické rysy mzdové a příjmové diferenciaci v Československu, a to na základě srovnání a analýzy statistických a výzkumných dat. Právě v mezinárodní komparaci se mohou odhalit některá hlediska, jež charakterizují revoluční dynamiku minulého vývoje i otevřené problémy budoucnosti, provázanost ekonomických a sociálních faktorů formujících současný systém diferencí a nerovností.

1. Vývojový přístup: pohyb nebo stabilita diferencí?

Zdá se, že nic není snáze porovnatelné v čase a prostoru než příjmové distribuce. Jejich zjišťování již dávno doprovází fiskální zájmy vlád, povaha dat přímo vybízí ke statistickému zpracování. Komparativní analýzy diferenciací příjmů se staly velmi frekventovaným předmětem zájmu zejména v ekonomii. Po pionýrských pracích Kuznetsových [1955, 1963] je stále znovu verifikována a precizována jeho teze o tom, že příjmová nerovnost roste během prvních fází ekonomického vývoje, potom stagnuje a nakonec klesá. Paukert [1973] ukázal, že od hranice 500–1000 \$ GNP na obyvatele se příjmová diferenciacie snižuje a dosahuje nejnižších hodnot v zemích jako je Švédsko, Dánsko a USA.

Ačkoli se neustále rozšiřuje okruh zemí pojmávaných do komparací a věnuje se velká metodická péče získávání srovnatelných údajů [Lecaillon 1984; van Ginneken 1984; Griliches 1978 a další], socialistické země se zde vyskytují jen sporadicky. Důvodem je zřejmě obtížná dostupnost srovnatelných údajů, resp. nesrovnatelnost určení příjmových recipientů v běžných pramenech. Statistické úřady socialistických zemí publikují zpravidla údaje o příjmech domácností přepočtených na hlavu, které se v západních statistikách nepoužívají. Často jde ovšem o údaje z rodinných účtů, které nebývají reprezentativní vůči celé populaci. Naproti tomu zde nemá obdobu individuální recipient příjmů, vycházející z daňových statistik. Informační přínos srovnání zahrnujících vedle sebe příjmové distribuce za různé jednotky, pocházející z různých statistických zdrojů [viz např. Jain 1976], je dosti sporný.

Přesto je dobře známou skutečností, že příjmová diferenciacie je v socialistických zemích mnohem nižší i než v nejrozvinutějších zemích kapitalistických – bez ohledu na nižší úroveň GNP na obyvatele. Tabulky 1 a 2 dokumentují, že jde o rozdíly skutečně zásadní. Kuznetsovo pravidlo je tedy porušeno, nelze je vztáhnout na rozdíly mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi. To by nás mělo vést k úsilí nalézt hlubší vysvětlení národních nerovností v příjmových distribucích, než je úzce ekonomický výklad – je nepochybné, že vedle ekonomických faktorů působí i faktory sociální a politické povahy jako přinejmenším stejně závažné.

Tabulka 1. Distribuce příjmů domácností podle kvintilových skupin

Země a rok		Nejnižších 20 %	II	III	IV	Nejvyšších 20 %
USA	1970	5,5	12,0	17,4	23,5	41,6
NSR	1970	5,9	10,4	15,6	22,5	45,6
Francie	1975	5,3	11,1	16,0	21,8	45,8
NDR	1970	10,4	15,8	19,8	23,3	30,7
ČSSR	1976*) a)	9,2	16,1	19,5	23,1	32,0
	b)	6,0	13,9	20,1	25,2	34,8

Prameny: Schnitzer 1974; Ginneken 1984;
Mikrocensus 1976.

*) a – bez domácností důchodců

b – všechny domácnosti

Problémy se rovněž objevují, chceme-li tezi o zmenšování diferenciacie s růstem ekonomické úrovně vztáhnout na časové řady týkající se jednotlivých zemí. Dlouhodobé sledování výdělkového diferenciálu za muže ve V. Británii od roku 1886 ukázalo téměř neměnné charakteristiky distribuce [Abrams 1978 : 226]. V závěru podrobné analýzy dlouhodobého

Tabulka 2. Distribuce příjmů domácností a na jednu osobu podle decilových skupin

Země a rok		Nejniž- ších 10 %	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Nejvyš- ších 10 %
<i>Příjmy domácností</i>											
Francie	1975	1,8	3,5	4,9	6,2	7,4	8,6	10,0	11,8	15,3	30,5
NSR	1974	2,9	4,0	5,0	6,0	7,1	8,3	9,9	12,0	16,0	28,8
Švédsko	1979	2,6	4,6	6,1	6,7	7,5	9,9	11,8	13,6	16,0	21,2
V. Británie	1979	2,8	4,5	5,5	6,9	8,2	9,5	10,9	12,5	15,5	23,8
Jugoslávie	1978	2,4	4,2	5,4	6,7	8,2	9,4	11,6	13,4	15,8	22,9
ČSSR	1980	2,2	3,9	5,8	7,7	9,4	10,8	12,1	13,4	15,4	19,3

Příjmy na hlavu

Francie	1975	3,2	4,7	5,3	6,0	6,9	8,2	9,5	11,9	16,0	28,2
NSR	1974	3,6	4,8	5,7	6,7	7,4	8,7	9,9	11,6	14,8	26,8
Švédsko	1979	3,5	6,0	7,1	8,3	9,1	10,1	11,4	12,4	13,5	18,5
V. Británie	1979	3,9	5,6	6,3	7,2	8,0	9,1	10,5	12,0	14,8	22,6
ČSSR	1980	4,7	5,9	7,0	7,7	8,5	9,6	11,5	12,2	14,1	18,7

Prameny: Ginneken 1984; Mikrocensus 1980.

vývoje mzdové diferenciace ve V. Británii konstatoval G. Routh, že „výraznou charakteristikou mzdové diferenciace v naší společnosti je rigidita existujících rozdílů“ [Routh 1980 : 197]. Ani dlouhodobá dokumentace příjmové nerovnosti v USA nevyznívá nejpříznivěji o příjmové revoluci [viz kompilace dat provedená v: Charvát-Večerník 1978 : 148], ekonomické analýzy ukazují spíše cyklický vývoj [Williamson-Lindert 1980]. Také mzdová statistika za Francii od roku 1950 ukazuje nejprve zvětšování a potom (po zavedení minimální mzdy) opětne zmenšování diferenciace, avšak jen na výchozí úroveň [Baudelot-Lebeaupin 1979]. V některých zemích, například v Rakousku, se mzdová diferenciace v poválečném období znatelně zvýšila [Wagner 1978]. Pokud jde o údaje za socialistické země, vypovídají o velmi malých výkyvech mzdové diferenciace, v případě Československa pak o stabilitě relativních mzdových rozdílů od poloviny padesátých let (viz tab. 3). Jako velmi obecnou

Tabulka 3. Distribuce mezd ve státním socialistickém sektoru v ČSSR 1953–1985 (v % medianu)

Decil	1959	1966	1970	1975	1979	1985
1.	62,2	63,7	63,2	63,5	63,0	62,0
2.	73,3	73,8	73,3	71,1	73,2	72,8
3.	82,2	82,6	82,2	82,5	82,3	81,4
4.	91,0	91,1	91,1	91,3	91,2	90,2
5.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
6.	109,4	109,2	109,2	109,0	109,2	110,2
7.	119,3	118,8	119,8	119,3	119,7	120,9
8.	132,3	130,8	133,2	132,3	133,0	133,4
9.	154,1	154,0	155,3	154,2	154,0	154,7

Pramen: Statistická šetření pracovníků podle výše mzdy.

hypotézu můžeme formulovat, že často zjišťovaná stabilita nerovnosti v oblasti příjmů je výsledkem střetu protichůdných tendencí – z jedné strany ekonomický tlak, působící spíše na prohlubování rozdílů, z druhé strany intervence sociální politiky, jež vede k jejich zmenšování.

Jedním problémem je to, že závěry o závislosti příjmové diferenciaci na charakteristikách společnosti jsou vyvozovány především z průřezových dat; historická porovnání totiž vypovídají mnohem méně jednoznačně [Paukert 1973]. Druhým problémem je pak skutečnost, že základní empirickou bázi tvoří údaje o příjmech domácností, resp. daňových poplatníků. Takové údaje vypovídají totiž více o kontextových charakteristikách ekonomiky a populace než o vlastní diferenciaci příjmů, tj. nerovném rozdělení primárních příjmových zdrojů. Do těchto kontextových charakteristik spadá zejména: 1. relace státního a soukromého sektoru (s poklesem zastoupení soukromého sektoru se nerovnost snižuje); 3. relace zemědělského a nezemědělského sektoru, resp. venkovské a městské populace (čím větší zastoupení města, tím menší diference); 4. úroveň vzdělanosti a její rozložení v populaci (čím je vzdělanostní průměr vyšší a variabilita vzdělání v populaci nižší, tím je nižší i příjmová diferenciaci). To jsou hypotézy, které mohou obecně platit nejen ve srovnání rozvinutých a nerozvinutých zemí, ale i pro srovnání zemí socialistických a kapitalistických, popřípadě pro sledování individuálních rozdílů mezi socialistickými zeměmi. Kdybychom je aplikovali na charakteristiky příjmové diferenciaci v Československu, vyjde nám vcelku logicky souběh faktorů, jež vedou k relativně nejmenší nerovnosti.

V diferenciaci příjmů domácností tedy sledujeme již souhrnný a kompaktní výsledek mnoha vlivů ekonomické, demografické a sociální povahy. Jen málo tento indikátor vypovídá o tom, jaká je míra variability jednotlivých faktorů. Jestliže obecný kontext nerovnosti tvoří ekonomické, demografické a sociální charakteristiky populace (vyplývající z povahy sociálního systému), pak její obsahové rysy jsou utvářeny diferenciací výdělků, diferenciací ostatních příjmů (na jedné straně z majetku a soukromých činností, na druhé straně ze společenských fondů), variabilitou domácností z hlediska jejich celkové velikosti a z hlediska poměru aktivních a závislých členů. O tomto procesu, v němž se vlastně příjmová nerovnost utváří, však víme velmi málo. Zde již nestačí porovnávat agregátní charakteristiky dostupné ze statistických ročenek, nýbrž je nutné na základě primárních údajů analyzovat variabilitu vstupních faktorů, jejich závislosti, strukturu determinace konečného diferenciačního efektu. Zdroje, o něž bychom mohli opřít takové porovnání, jsou ovšem dosti vzácné. Proto budeme vycházet především z údajů za Československo.

2. Mzdová diferenciaci: relace sociálně profesních a demografických hledisek

Srovnáváme-li mzdovou diferenciaci v socialistických a kapitalistických zemích (viz tab. 4), objevují se nápadné rozdíly v její velikosti. Měřeno decilovým rozpětím, jsou difference v socialistických zemích zhruba poloviční. Tato skutečnost není výsledkem pozvolného vývoje, nýbrž revolučních změn, podmíněných politicky, ekonomicky a sociálně.

Stažení mzdového rozpětí proběhlo v Československu ve dvou fázích. První, bezprostředně po válce, byla spojena s nutností řešit ekonomickou situaci nejnižších vrstev, navíc v podmínkách nového sociálně politického klimatu. Druhá, probíhající v první polovině padesátých let, byla zejména spjata s novým typem ekonomického růstu (šlo o počátek tzv. extenzivního vývoje ekonomiky), který byl mimo jiné sycen rychlým nárůstem zaměstnanosti žen a odvětvovými přesuny pracovních sil. Rovnější rozdělování mzdového fondu dovolilo zaměstnat větší počet pracovníků, bylo úspornou orientací odpovídající potřebám ekonomiky. Jestliže

decilové rozpětí mezd v kapitalistickém Československu můžeme odhadnout (na základě údajů o pojištěných mzdách dělníků a zaměstnanců v třicátých letech) na 1 : 8, pak v roce 1948 to bylo zhruba 1 : 5 a v roce 1953 1 : 3. V roce 1959, kdy statistický úřad zahájil periodická šetření o mzdách, to bylo 1 : 2,45 – tato relace se od té doby téměř nezměnila [Večerník 1986].

Tabulka 4. Decilové a kvartilové poměry mezd v některých socialistických a kapitalistických zemích

Země	Rok	D9/D1	Q3/Q1
BLR	1983	2,52	1,64
ČSSR	1980	2,47	1,62
MLR	1982	2,75	1,68
PLR	1983	2,58	1,63
SFRJ	1983	2,64	1,64
Rakousko	1984	5,12	1,99
Francie*)	1984	3,12	1,84
NSR	1982	5,31	1,96

Pramen: Statistické ročenky jednotlivých zemí.

*) Pouze soukromý a poloveřejný sektor.

Hodnotíme-li vývoj v distribuci mzdového fondu i její současný stav, měli bychom rozlišovat mezi trendy vyrovnávání a nivelizace, mezi rovností a rovnostářstvím. Socialistické přeměny byly cíleně zaměřeny k vyrovnání odměn z určitých hledisek. Výstavba slovenské ekonomiky vedla i ke mzdovému vyrovnání mezi oběma národy – rozdíl průměrných mezd, který v roce 1948 činil 10 %, představuje dnes 3 %, což padá na vrub většímu zastoupení preferovaného těžkého průmyslu v českých zemích. Průměrná odměna v družstevním zemědělství, která byla na počátku kolektivizace hluboce inferiorní vůči ostatním sektorům, předstihla v sedmdesátých letech úroveň mzdy ve státním sektoru a je dnes stejná jako v průmyslu. Výrazného vyrovnání bylo dosaženo v odměňování fyzické a duševní práce. Také relace výdělků mužů a žen patří v mezinárodním porovnání k vcelku příznivým (průměrná mzda žen činí okolo 70 % mzdy mužů).

O nivelizaci můžeme oprávněně hovořit tam, kde je odměňována práce kvalifikovaná, složitá a tvůrčí stejně jako práce nekvalifikovaná, jednoduchá a rutinní, nadprůměrný výkon stejně jako výkon průměrný nebo podprůměrný. Koncepce tzv. produktivních a neproduktivních odvětví (podle přínosu k prvotní tvorbě národního důchodu) vedla k podhodnocení celého sektoru služeb. Odlišnost řízení vývoje mezd dělníků a ostatních pracovníků vedla k periodickému zaostávání výdělků inženýrů, techniků, mistrů a řídících kádrů. Tyto tendence se projevily v zužování kvalifikačního diferenciálu mezd, zejména v ocenění vysokoškolského diplomu. Administrativní charakter řízení mezd však vedl především k nivelizovanému odměňování uvnitř odvětví, podniků a pracovních kolektivů, s malým zřetelem k rozdílným výsledkům práce.

Uvedený vývoj vedl nejen k zúžení mzdového rozpětí, ale také k restrukturalizaci faktorů ovlivňujících výši výdělků, ke změně jejich proporcí v rámci nového rozvrhu. Do pozadí byly zatlačeny faktory ekonomické, ať povahy horizontální (odvětví) či vertikální (kvalifikace), do popředí relativně vystoupily faktory demografické (pohlaví, věk), resp. ty, které jsou jimi charakterizovány – faktor pohlaví indikuje i dělbu práce podle odvětví, oborů a profesí, faktor věku v sobě zahrnuje také ocenění zkušeností a praxe.

V tabulce 5 jsou uvedeny výsledky analýzy variance mezd v Československu, pro zajímavost v porovnání s daty za Maďarsko. Ke společným rysům (kromě velmi podobného mzdového rozpětí) patří v obou zemích převaha demografických faktorů nad sociálně ekonomickými. Specifická je asymetrie vlivu demografických faktorů – pohlaví má větší váhu v Československu, věková struktura v Maďarsku. Kvalifikační diferenciál mezd je výraznější v Maďarsku a zvyšuje tak hodnotu vzdělání pro určení výše mzdy na úroveň, jakou má v analýze variance faktor pohlaví.

Již při porovnání dvou socialistických zemí si musíme být vědomi odlišnosti sociálně

Tabulka 5. Mnohonásobná klasifikační analýza mezd ve státním socialistickém sektoru v ČSSR (1978) a v MLR (1981)

Nezávisle proměnná	ČSSR	MLR
<i>Adjustované odchylky</i> (v % průměru)		
Vzdělání:		
základní	-9,9	-14,9
nižší odborné	-2,9	1,1
středoškolské	6,9	10,6
vysokoškolské	34,8	44,2
Sektor:		
primární	-3,4	-6,6
sekundární	2,2	3,9
terciární	-0,5	-1,2
kvartární	-3,3	-7,0
Věk:		
20 – 29	-12,8	-30,2
30 – 39	1,1	0,4
40 – 49	4,4	14,5
50 – 59	5,7	14,9
Pohlaví:		
muži	15,9	20,6
ženy	-19,9	-24,4
<i>Koeficienty eta</i>		
Vzdělání	,38	,32
Sektor	,09	,07
Věk	,21	,18
Pohlaví	,56	,46
<i>Koeficienty beta</i>		
Vzdělání	,31	,37
Sektor	,07	,09
Věk	,20	,35
Pohlaví	,50	,44
R ²	,44	,41

Prameny: Šetření TSS-78 (ČSSR); Výzkum sociální struktury a mobility 1981 (MLR).

ekonomických kontextů. Mzdy se v Maďarsku podílejí mnohem méně na příjmech obyvatelstva než v Československu (v roce 1980 to bylo 50 a 64 procent) a zaměstnanost žen je zde nižší. Zatímco v Československu je mzda z hlavního zaměstnání zpravidla jediným příjmem pracovníka, v Maďarsku je velmi často doplňována ještě dalším výdělkem. Protože druhá zaměstnání vykonávají častěji muži než ženy, můžeme oprávněně předpokládat, že rozdíly celkových pracovních příjmů z hlediska pohlaví jsou v Maďarsku větší a naše údaje jsou v tomto směru zkreslující. Když faktor pohlaví v analýze kontrolujeme, zjistíme mnohem větší podobnost zdrojů mzdové diferenciace v obou zemích, s větším důrazem na vertikálu podle kvalifikace a podílu na řízení v Maďarsku.

Tabulka 6. Mnohonásobná klasifikační analýza mezd ve Francii, NSR, USA, ČSSR a MLR

Nezávisle proměnná	Francie 1970	NSR 1970	USA 1973	ČSSR 1978	MLR 1981
<i>Koeficienty etu</i>					
Kvalifikačně profesní zařazení	,69	,57	,48	,44	,50
Sektor práce	,20	,17	,24	,09	,06
Pohlaví	,26	,33	,43	,56	,44
<i>Koeficienty etu²</i>					
Kvalifikačně profesní zařazení	,48	,32	,23	,19	,25
Sektor práce	,04	,03	,06	,01	,00
Pohlaví	,07	,11	,18	,31	,19
<i>Koeficienty betu</i>					
Kvalifikačně profesní zařazení	,66	,57	,39	,34	,44
Sektor práce	,08	,08	,14	,05	,08
Pohlaví	,21	,31	,37	,52	,38
R ²	,51	,42	,37	,42	,37

Prameny: Haller 1984; Šetření TSS-78 (ČSSR); Výzkum sociální struktury a mobility 1981 (MLR).

Kategorizace proměnných: Kvalifikačně profesní zařazení ČSSR, MLR 11 kategorií, ostatní země 15 kategorií. Ekonomický sektor 4 kategorie.

Zásadní rozdíly ve struktuře zdrojů mzdové diferenciace se objevují v porovnání socialistických a kapitalistických zemí. Dokumentace pro takové srovnání je obtížně dostupná, proto je v tabulce 6 uvedeno jen několik států. Již kapitalistické země se navzájem výrazně liší. Seřadíme-li je podle úrovně ekonomické vyspělosti, měřené podle výše GNP na hlavu (což odpovídá pořadí uvedenému v tabulce), zjišťujeme tyto rozdíly: 1. s úrovní vyspělosti klesá celková míra determinace mezd sledovanými charakteristikami; 2. zvyšuje se váha faktoru pohlaví; 3. snižuje se význam profesně kvalifikačního zařazení. Totéž se týká i dvou socialistických zemí zahrnutých do analýzy. Jsou to poněkud paradoxní zjištění, neboť z hlediska zavedených interpretací o souvislostech ekonomického růstu bychom měli spíše očekávat vyrovnávání výdělků mezi muži a ženami, prosazování profesně kvalifikační vertikály a s tím i zvyšování úrovně celkové determinace mezd. Výsledky tedy poněkud

problematizují ekonomickou interpretaci mzdové diferenciaci a nasvědčují její širší sociálně ekonomické podmíněnosti.

Výsledky analýzy variance vypovídají ovšem nikoli o velikosti rozdílů v různých rozměrech, nýbrž o jejich specifickém významu v celé mzdové distribuci. Jestliže tedy v socialistických zemích, zejména v Československu, vystupuje do popředí váha faktoru pohlaví pro determinaci mzdové úrovně, nevyplyvá to z větších mzdových rozdílů mezi muži a ženami – v mnoha kapitalistických zemích jsou naopak výdělky žen relativně mnohem nižší [Treiman, Ross 1983]. Porovnááme-li věkovou distribuci mezd, je rovněž v kapitalistických zemích zpravidla strmější. Celkově větší mzdový prostor však dovoluje, aby i značné difference tohoto typu zůstaly relativně v pozadí. V případě vlivu pohlaví pak má značnou váhu skutečnost, že zastoupení žen v aktivní populaci je v socialistických zemích vyšší – to je opět případ Československa, kde je zaměstnanost žen na nejvyšší dosažitelné hranici.

Jinak je tomu v případě vzdělanostní či profesní vertikály mezd, která je v kapitalistických zemích daleko výraznější než v socialistických. Ocenění maturity či vysokoškolského diplomu je podstatně vyšší a tomu odpovídá i vysoká váha faktoru vzdělání na vysvětlení variability výdělků. Určit procento, kterým vzdělání vysvětluje variabilitu výdělků, je jednoduché, máme-li k dispozici potřebná data. O to složitější je zjistit obsah, který vzdělání indikuje, explikovat smysl, který vyplývá z odlišných statistických hodnot. Je různá váha faktoru vzdělání v určení příjmu dána především různým stupněm jeho ekonomické účinnosti, nebo to vyplývá z odlišného kontextu sociální struktury? Máme jako přiměřenější volit ekonomickou nebo sociologickou interpretaci úlohy profesně kvalifikační vertikály ve mzdové diferenciaci?

3. Výkladové přístupy: jediná vertikála nebo komplexní struktura?

Odlišnou úlohu vzdělání, stejně jako kvalifikačně profesní vertikály, v určení výdělku můžeme explikovat různým způsobem. Jedním je funkcionální přístup, sociologická replika teorie poptávky a nabídky v tržní ekonomice. Protože vzdělanější osoby jsou vzácnější, jejich funkcionální důležitost je vyšší a dostávají tedy i lepší odměny [Davis–Morre 1945; Simpson 1956]. Také podle teorie lidského kapitálu může nositel lepších schopností nabídnout větší zhodnocení výrobních zdrojů, za což mu přísluší vyšší „návrtnost vzdělání“. Vzdělání, ať samo za sebe, nebo jako indikátor výkonové vertikály, prochází celou společností sdílející hodnoty univerzalizmu a individuálního úspěchu, a současně ji integruje i diferencuje.

Jiným je třídní přístup, pochopení úlohy vzdělání ve vztahové struktuře společnosti a její odvozenosti od postavení hlavních společenských tříd. Ve vzdělání jsou reflektovány i indikovány společenské vztahy [Filippov 1980], v podmínkách kapitalistické společnosti je vzdělání nositelem a legitimizací dané třídní struktury [Bourdieu–Passeron 1970]. Potom bychom ovšem měli zkoumat vliv vzdělání na příjem v úzké souvztáznosti a třídní pozici, nebo dokonce jen v rámci autonomních třídních kontextů [Wright 1979]. I když se specifická úloha sociálního původu pro určení příjmu zmenšuje, zůstává významná [Jencks 1972; Featherman–Hauser 1978, Sewell–Hauser 1975], mnohem významnější pak je pro získání vyšších stupňů vzdělání. Přitom i při stejném vzdělání a profesním zařazení zaujímají osoby pocházející z rodin buržoazie, vyšších kádrů, a svobodných povolání lepší funkce a dosahují i podstatně vyšších příjmů [Levy–Garboua 1973].

Naším cílem však není sumarizovat různé explikace příjmových rozdílů v kapitalistických zemích nebo replikovat některou z nich. Chceme se spíše zamyslet nad tím, jak interpretovat zjištěné menší rozdíly v příjmech sledovaných podle kvalifikační nebo profesní vertikály v Československu. Můžeme přijmout funkcionalistickou optiku podstatné podobnosti mezi

vyspělými zeměmi [Treiman 1977] a vysvětlit korelaci mezi vzděláním a platem v Československu, resp. i dalších socialistických zemích, jako zvláštní případ obecného industrializačního vzorce? Jeho zvláštnost by tkvěla v tom, že korelace je jen o něco slabší, rozdíl mezi zeměmi by byly tedy jen kvantitativního charakteru.

Revoluční geneze socialistické společnosti, hluboké kvalitativní přeměny společenských vztahů, zmizení některých a zrod nových sociálních tříd nás však nutí přijmout optiku jinou, která by adekvátněji zobrazila realitu. Marxistické principy výstavby společnosti od samého počátku vedly k přehodnocení relací v odměňování fyzické a duševní práce, k výrazným preferencím tzv. produktivní práce bezprostředně spjaté s výrobou. Zároveň ovšem přebudování struktury ekonomiky, rychlé zvýšení zaměstnanosti nemohly být doprovázeny takovým růstem mzdového fondu, který by dovolil uchování dosavadní diferenciaci. Také v nových sociálně politických principech bylo akcentováno rovnější rozdělování, z něhož ve zjednodušeném pojetí vyplynula i nivelizace odměn. Spíše než jako „slabší“ variantu jednotného modelu bychom si měli představit diferenciaci mezd v socialistické společnosti jako průnik dvou nebo i více struktur. Můžeme předpokládat, že i v jiných zemích je výraznost kvalifikačně profesní vertikály dána kumulací nebo tlumením efektů různého typu.

Pro účely demonstrace specifčnosti mzdové diferenciaci v Československu jsme do našich analýz zahrnuli kromě vertikálních dimenzí (vzdělání, podíl na řízení) také dimenze horizontální, a to účast na materiální výrobě, rozdíl převážně fyzické práce a rozdíl mezi prací v zemědělství a ostatními sektory.

Analýza na souboru mužů v Československu 1984 (tab. 7, varianta I) ukázala, že jestliže kontrolujeme vliv vzdělání a účasti na řízení, potom 1. se minimalizuje rozdíl v odměňování manuální a nemanuální práce, 2. ukazuje se mírná preference práce v tzv. produktivní výrobě, 3. je mírně dispreferována práce v zemědělství. Tyto výsledky odpovídají původním postulátům socialistické přestavby (které zahrnovaly vyrovnání životních podmínek mezi duševně a fyzicky pracujícími) a jsou konzistentní i s prioritami ekonomické restrukturalizace v padesátých letech, které vyzdvihovaly na první místo průmysl a práci tradičního dělnického typu. Celkově nízké procento vysvětlené variance ovšem ukazuje, že existuje značná diferenciaci uvnitř sledovaných kategorií. I vcelku malé specifické rozdíly mezi kategoriemi poskytují dostatek prostoru pro působení horizontálních dimenzí mzdové diferenciaci a další individuální rozdíly.

Protože nemáme údaje o podobné analýze za některou vyspělou kapitalistickou zemí, použijeme poněkud neobvyklého postupu pro ilustraci specifických rysů mzdového systému v Československu. V souboru šetření třídní a sociální struktury z roku 1984 byla profese dotázaného kategorizována do 100 skupin. Na základě podrobných údajů o mzdách podle povolání a odvětví ve Francii [Pohl a d. 1983] jsme odhadli přibližné mzdové průměry za kategorie profesí sledované v československém šetření; jejich protějšek pak představují mzdové průměry těchto kategorií, empiricky zjištěné v ČSSR. Nejde tedy o mezinárodní srovnání jako takové, ale o jeho pouhou simulaci, v níž se mění hodnoty jen jediné proměnné (tj. mzdy), přičemž všechny ostatní dimenze sociálně profesní a demografické struktury zůstávají shodné, včetně jejich variability a souvislosti.

Jestliže analýza vychází namísto z individuálních mezd a průměrů profesních kategorií, mění se velikost vyčerpané variance i struktura jejího vysvětlení. Variabilita meziskupinových mzdových rozdílů je nižší a vliv všech sledovaných faktorů vyšší, s jedinou výjimkou charakteristiky účasti na řízení, která je použitou kategorizací profesí velmi málo zachycena. To však nebrání, abychom nevyužili postupu pro alespoň hypotetické porovnání dvou mzdových systémů.

Analýzy variance mezd podle profesních kategorií v Československu a Francii jsou uvedeny

jako varianty II a III v tabulce 7. V nich se objevují dvě zcela odlišné situace, které nejsou založeny ani jen na vertikále vzdělání, ani jen na účasti v řízení. První velký rozdíl se týká proměnné „práce ve výrobě“, která má větší váhu v československých datech. Přitom směr

Tabulka 7. *Mnohodsobná klasifikační analýza mezd v Československu (1984) a ve Francii (1977)*

Nezávisle proměnná	I ČSSR individuální mzdy	Varianty II ČSSR mzdy profesních kategorií	III Francie
<i>Adjustované odchylky</i> (v % průměru)			
Vzdělání			
základní	- 7,3	- 4,2	- 8,1
nižší odborné	- 1,2	- 2,2	- 5,2
středoškolské	0,7	1,4	5,7
vysokoškolské	16,5	12,7	22,9
Účast v řízení:			
bez podřízených	- 5,9	- 1,2	- 3,1
do 10 podřízených	9,7	2,1	5,2
více podřízených	21,9	4,5	10,9
Práce ve výrobě:			
ano	3,5	2,1	- 0,6
ne	- 4,5	- 2,7	0,8
Fyzická práce:			
ano	0,2	- 2,4	- 10,2
ne	- 0,4	4,2	18,6
Práce v zemědělství:			
ano	- 3,8	- 2,8	2,4
ne	0,4	0,4	- 0,2
<i>Koeficienty eta</i>			
Vzdělání	,27	,41	,62
Účast v řízení	,37	,30	,45
Práce ve výrobě	,06	,00	,21
Fyzická práce	,22	,38	,66
Práce v zemědělství	,05	,07	,02
<i>Koeficienty beta</i>			
Vzdělání	,20	,28	,28
Účast v řízení	,32	,12	,15
Práce ve výrobě	,12	,14	,02
Fyzická práce	,01	,18	,39
Práce v zemědělství	,04	,05	,02
R ²	,18	,22	,50

preferenci je v obou souborech opačný, tj. v československém je zvýhodněna práce ve výrobě, ve francouzském práce mimo výrobu. Druhá, ještě větší diference se týká proměnné „fyzická práce“. Ve variantě se skupinovými průměry se také v ČSSR objevuje preference nemanuálních profesí, zůstává však na nesrovnatelně slabší úrovni než ve francouzských datech. Rozdíl v odměňování manuální a nemanuální práce je dominantou francouzského mzdového systému, za nímž teprve následují rozdíly vzdělání. V československých datech je pořadí obou faktorů obrácené, na prvním místě stojí vzdělání (na stejné úrovni specifického vlivu), na druhém místě pak převažují obsah práce (a téměř stejně významná účast na řízení).

Na rozdíl od francouzských údajů, kde prostory odměňování manuální a nemanuální práce na sebe kontinuálně navazují, zjišťujeme v československých datech dichotomizaci tohoto prostoru, jeho rozčlenění na dva víceméně paralelní segmenty: kvalifikační diferenciál odměňování manuální práce zasahuje nejen do nižších, ale i středních poloh kvalifikačního diferenciálu duševní práce. Analýzy variance podle podsouborů definovaných převažujícím typem práce (tab. 8) ukazují, že hlavní rozdíl mezi porovnávanými systémy spočívá v odměňování manuálních pracovníků: v československém systému jsou tyto mzdy mnohem méně distribuovány podél sledované vertikální linie, zatímco struktura determinace odměňování nemanuální práce je téměř totožná v obou systémech.

Provedené analýzy jsou pouze příkladem toho, jak se profesně kvalifikační vertikála, charakteristická pro kapitalistický systém, rozpadá do několika více či méně paralelních linií, vytvářejících složitější strukturu. Zdroje této transformace nejsou jen ekonomické, ale hlavně sociálně politické. Dichotomizace mzdového systému byla odrazem nové společenské pozice dělnické třídy, redukce vyplynula z hlubokých přeměn sociální struktury. Tyto změny ovšem současně plnily i závažné ekonomické funkce z hlediska potřeb extenzivního rozvoje, přičemž jejich petrifikace se dnes stává brzdou zhodnocení kvalifikačního potenciálu duševních pracovníků.

4. Individuální a rodinné příjmy

Příjmové analýzy v ekonomii a sociologii se – kromě jiného – vyznačují odlišností předmětu. Zatímco většina ekonomických studií a komparací se týká příjmů domácností, sociologické analýzy se častěji vztahují k individuálním příjmům. Nejsnazší vysvětlení můžeme hledat v metodice sběru dat: na jedné straně jsou využívána již existující statistická data, na druhé straně jsou v terénních šetřeních získávána nová data o jedincích. Důvody rozdílného přístupu budou ale zřejmě hlubší, spočívající v metodologické orientaci obou věd – můžeme je hledat například v agregátní optice ekonomie a individualizační optice sociologie, ve spjatosti neoklasické ekonomie spíše s rozdělováním a realizací nerovnosti ve spotřebě a snahou empirické sociologie (zejména výzkumu sociální struktury) postihnout individuální souvislosti formování nerovností apod. Potřebu analyzovat vazby obou typů diferenciace, a to z hlediska obou disciplín, není jistě třeba zdůrazňovat.

Ponecháme stranou metodické problémy výběru indikátoru, který by nejlépe měřil příjmovou úroveň domácností (jejich spotřební schopnost), a náš postup podřídíme potřebám srovnání. Ch. Baudelot a O. Choquet (1981) publikovali ojedinělou tabulku, sledující vazbu mezi individuální mzdou respondenta a příjmem na spotřební jednotku ve Francii. Vytvořili jsme stejnou tabulku na základě československých dat a propočítali statistické charakteristiky obou. Měřeno koeficientem Gamma, je těsnost obou diferenciací ve Francii třikrát větší než v Československu. V literatuře jsme zatím nenašli jinou oporu, kterou bychom doplnili toto porovnání, takže se s ním musíme spokojit. Jaké jsou důvody zjištěného rozdílu?

Tabulka 8. Mnohonásobná klasifikační analýza mezd v kategoriích manuálních a nemanuálních pracovníků

Nezávisle proměnná	Varianta II („Československo“)		Varianta III („Francie“)	
	manuální	nemanuální	manuální	nemanuální
<i>Adjustované odchylky</i> (v % průměru)				
Vzdělání:				
základní	-1,3	-14,4	-0,2	-23,8
nižší odborné	0,2	-5,9	-0,4	-10,0
středoškolské	1,8	-1,9	8,1	1,1
vysokoškolské	x	7,6	x	10,0
Účast v řízení:				
bez podřízených	-0,2	-2,5	-0,6	-7,0
do 10 podřízených	1,0	1,9	2,7	4,4
více podřízených	2,8	3,3	11,9	6,3
Práce ve výrobě:				
ano	2,0	1,4	0,3	-3,2
ne	-4,0	-0,9	-0,6	2,0
Práce v zemědělství:				
ano	-3,6	-1,3	0,9	4,9
ne	0,5	0,1	-0,1	-0,4
<i>Koeficienty eta:</i>				
Vzdělání	,07	,32	,24	,31
Účast v řízení	,05	,20	,18	,21
Práce ve výrobě	,19	,03	,03	,09
Práce v zemědělství	,08	,01	,02	,04
<i>Koeficienty beta:</i>				
Vzdělání	,06	,32	,23	,28
Účast v řízení	,04	,17	,15	,20
Práce ve výrobě	,19	,06	,03	,08
Práce v zemědělství	,09	,02	,02	,05
R ²	,05	,14	,08	,14

Pramen: Šetření TSS-84.

Varianty proměnné mzda:

II – průměrné mzdy profesních skupin v ČSSR

III – odhadované mzdy profesních skupin ve Francii

Prvním důvodem, který nejvíce bije do očí, je jistě rozdíl diferenciačního rozpětí mezd. Mzdová nerovnost ve Francii je mnohem větší než v Československu (v daném roce činilo decilové rozpětí 4,9 ve Francii a 3,1 v Československu) a při transformaci, již prochází v domácnostech (kde se příjmy kumulují a redistribuují na spotřební jednotky), tedy má i větší možnost převážit nad vlivem jejich struktury. Tento důvod má svoji váhu, není však jediným, a možná ani není tím nejdůležitějším. Korelace mezi individuálním a rodinným příjmem je

v podstatné míře ovlivněna variabilitou jednak počtu zdrojů, jež do rodinného příjmu vstupují, jednak počtu osob, na něž se (při přepočtu na hlavy nebo spotřební jednotky) příjmy rozdělují. K tomu, abychom určili podíl jednotlivých faktorů na zjištěném rozdílu, nemáme bohužel potřebné podklady. Proto můžeme pouze obecně charakterizovat rozdílnost kontextů, v nichž se příjmová úroveň domácností v obou zemích utváří.

Tabulka 9. *Mnohonásobná klasifikační analýza příjmů domácností v Československu*

Nezávisle proměnná	Výdělek		Čelkový pří- jem domác- nosti	Příjem na hlavu
	muže	ženy		
<i>Adjustované odchylky</i> (v ‰ průměru):				
Vzdělání muže:				
základní	- 8,2	- 10,9	- 0,4	- 7,5
nižší odborné	- 1,6	- 3,2	- 0,9	0,6
středoškolské	1,9	6,1	- 0,5	1,9
vysokoškolské	14,1	14,9	5,4	8,1
Vzdělání ženy:				
základní	- 3,2	- 12,4	- 2,6	- 3,0
nižší odborné	- 0,8	0,9	- 1,0	- 0,6
středoškolské	2,1	8,2	2,1	2,0
vysokoškolské	10,2	19,9	8,3	8,6
Věk muže:				
20 - 29	- 10,8	- 34,9	- 14,1	- 14,0
30 - 39	- 3,4	- 1,9	- 5,1	- 17,0
40 - 49	4,3	14,9	7,9	1,7
50 - 59	5,4	3,7	5,3	29,0
<i>Koeficienty eta:</i>				
Vzdělání muže	,20	,19	,12	,12
Vzdělání ženy	,15	,19	,11	,09
Věk muže	,12	,21	,25	,50
<i>Koeficienty betu:</i>				
Vzdělání muže	,15	,12	,07	,12
Vzdělání ženy	,09	,16	,10	,09
Věk muže	,15	,24	,27	,53
R ²	,06	,11	,10	,28

Pramen: Šetření TSS-84.

V Československu proběhla v padesátých a šedesátých letech velmi rychle ekonomická aktivizace žen a postupně se dostala na nejvyšší možnou úroveň. Původní „jednopříjmový“ typ rodiny byl tedy nahrazen dvoupříjmovým; v současné době je 85 % vdaných žen zaměstnaných. V době, k níž se vztahují naše údaje, bylo ve Francii zaměstnáno jen 37 % vdaných žen, takže plat muže stále ještě určoval příjmovou úroveň většiny rodin. Zapojení žen

do pracovního procesu nejenže zmenšuje variabilitu mezd, ale nutně působí i na oslabení vazby mezi individuálním výdělkem a příjmovou úrovní rodiny. A naopak v zemích, kde je průměrný příspěvek žen nižší, tj. kde převažuje jednopříjmový model, je uvedená vazba silnější.

Jestliže propočítáváme příjem domácnosti na hlavy nebo spotřební jednotky, vstupují do hry zejména nezaopatřené děti – jejich průměrný počet, variabilita a závislost na příjmové diferenciaci. Čím je počet dětí větší, tím vyšší je i celkový redistribuční efekt; čím vyšší je jejich variabilita, tím více se od sebe vzdaluje distribuce „vstupní“ (diferenciace výdělků) a „výstupní“ (diferenciace příjmové úrovně domácností); stejně působí i to, když korelace mezi počtem dětí a výší příjmů domácností se mění z negativní v pozitivní. V Československu, stejně jako v jiných vyspělých zemích, se průměrný počet dětí i jeho variabilita snížily. Avšak zatímco v epoše kapitalismu byl větší počet v rodinách s nižšími příjmy, postupně se tato závislost změnila v neutrální a v současné době platí naopak vztah pozitivní, který se v čase dále posiluje. Souvisí to se skutečností, že počet dětí v rodinách je jen slabě sociálně diferencován – i když zůstávají určité rozdíly podle vzdělání rodičů, podle velikosti bydliště a zejména pak počtu sourozenců, uvedenými faktory dohromady lze vysvětlit nejvýše 10 % variance celkového počtu narozených dětí.

Čím více je tedy příjmová úroveň domácnosti určena jediným příjmem, tím větší je i závislost jejich distribucí. A čím větší je sociální (a tím i příjmová) diferenční fertilita, tím více se v přepočtu na hlavy nebo spotřební jednotky posiluje vazba mezi vstupní a výstupní diferenciací. Souhrnně řečeno, čím je sociální diferenciaci vyhraněnější a konzistentnější, tím je i průmět mzdových rozdílů do spotřebních možností bezprostřednější. A naopak, s otupováním hrotů diferenciaci a prosazováním sociální rovnosti se obě distribuce od sebe oddalují. Úroveň zaměstnanosti žen a sociálně podmíněná variabilita počtu dětí v rodině představují závažné mediátory tohoto zdaleka nejen ekonomického vztahu.

Změněné systémové podmínky vedly nejen ke zmenšení diferenciaci příjmové úrovně domácností (v letech 1958–1980 se decilové rozpětí distribuce příjmů na hlavu zmenšilo ze 4,1 na 2,9), ale i ke značnému uvolnění její souvislosti s diferenciací individuálních výdělků a k relativnímu posílení váhy struktury domácnosti. Přesto si sociální faktory uchovávají určitý význam, a to díky souběhu a kumulaci řady dílčích efektů. Můžeme to ilustrovat na vlivu vzdělání partnerů na příjmy domácnosti, který jsme sledovali v analýze variance (viz tab. 7). Na konečných rozdílech příjmů podle vzdělání se podílí: 1. vliv vzdělání partnerů na jejich mzdy (u žen je tato závislost o něco silnější než u mužů); 2. vliv vzdělání partnerů na počet dětí (zatímco dříve bylo hlavní vzdělání ženy, postupem doby dochází k vyrovnávání s vlivem vzdělání muže, při snižující se váze obou faktorů); 3. poměrně vysoká a v čase se dále zvyšující míra vzdělanostní homogamie [Boguszak–Gabal 1987], která působí na kumulaci efektů jak v oblasti příjmů, tak v determinaci počtu dětí; 4. kratší setrvání vzdělanějších žen doma po narození dětí. Přes provázanost uvedených vlivů však největší možný rozdíl v příjmu na hlavu, tj. distance mezi příjmem partnerů se základním a s vysokoškolským vzděláním, nepřesahuje jednu třetinu příjmového průměru.

Tak jako nelze větší příjmovou diferenciaci hodnotit jako více „ekonomickou“, nelze ani větší závislost mezi distribucí mezd a rodinných příjmů hodnotit jako jednoznačně ekonomicky efektivnější. Na to je jejich zprostředkování příliš složité a příliš úzce provázané se sociální a demografickou strukturou společnosti. Musíme si být vědomi komplexního charakteru této vazby, do níž se promítá nejen samotná mzdová politika, ale také politika v oblasti zaměstnanosti a populace. I při malém mzdovém rozpětí, ale při minimální zaměstnanosti žen a vysoké diferenční fertilitě lze dosáhnout těsného spojení mezi diferenciací mezd a rodinných příjmů. Naopak, ani po určitém prohloubení mzdových rozdílů (s nímž lze perspektivně

v Československu počítat), avšak za nezměněných podmínek formování a redistribuce příjmů domácností se zjištěná situace nijak výrazně nezmění. Sledovaná vazba je integrální součástí sociální struktury, výrazem stupně prosazení rovnosti v různých oblastech společenského života.

Je otázkou, zda situaci zjištěnou v Československu můžeme vztáhnout i na jiné socialistické země. Domníváme se, že ji nelze generalizovat bez dalších analýz. Československo je zřejmě poměrně extrémním případem, kde se kumuluje řada podmínek příznivých pro příjmovou egalizaci, a tím i pro její relativní odpoutání od mzdového systému: 1. malá mzdová diferenciaci, 2. vysoká zaměstnanost žen, 3. nízká míra diferenční fertility, 4. poměrně vysoký vyrovnávací vliv sociálních dávek, 5. nízký podíl příjmů z druhého ekonomického systému. Právě tento poslední faktor může mít značnou váhu, neboť příjmy z druhé ekonomiky jsou daleko diferencovanější než mzdy. Jejich statistická evidence je ovšem obtížná a zpravidla není nikdy úplná. Porovnání s Maďarskem však naznačuje, že jejich vliv na příjmovou diferenciaci i její spojení se mzdovou diferenciací může být velmi závažné.

Pro srovnání jsme mohli použít jen výpovědi respondentů o mzdách a příjmech domácností z maďarského výzkumu sociální struktury a mobility 1981 – jde tedy o poněkud jiný typ údajů, než jsou ověřená data mikrocensových šetření za Československo, v nichž jsou vedlejší příjmy zřejmě podceněny. Zjištěné markantní rozdíly však nemohou být způsobeny odlišnou metodikou sběru dat. Zatímco charakteristiky mzdové diferenciaci, složení domácností a jejich variabilita jsou v obou zemích velmi blízké, diferenciaci příjmů domácností je v Maďarsku větší a její průmět do diferenciaci příjmů na hlavu mnohem výraznější. Zatímco v Československu je závislost příjmů na hlavu na celkovém příjmu domácnosti vyjádřena regresním koeficientem β 0,26 a na složení domácnosti (podílu ekonomicky aktivních členů na všech osobách) koeficientem 0,66, v Maďarsku jsou tyto závislosti opačné a činí 0,65 a 0,28. Znamená to, že v Maďarsku je pro diferenciaci příjmové úrovně domácnosti rozhodující míra individuálního přínosu, jehož značná variabilita se prosazuje i přes restrukturující vliv složení domácnosti. Diferenciaci individuálního přínosu nepochází ovšem z vlastní mzdové diferenciaci (v tom jsou obě země srovnatelné), ale z druhé ekonomiky. Proto jsou také demografické faktory příjmové diferenciaci v Maďarsku v porovnání v Československem utlumeny a sociální faktory zvýrazněny.

5. Závěrem

Náš příspěvek otevřel více otázek než poskytl odpovědi. Podle našeho názoru to odpovídá tomu, že mezisystémová komparace příjmových distribucí je teprve na počátku – stejně jako širší využití příjmové diferenciaci pro explikaci specifík sociální struktury. Uvolnění se od úzce ekonomické interpretace, zasažení problémů rozdělování do kontextu sociální struktury, je nutnou podmínkou pochopení rozdílů mezi sociálními systémy.

Zjednodušíme-li problém co nejvíce, máme dvě možnosti. Můžeme doplňovat ekonomickou interpretaci „systémovými proměnnými“, které by indikovaly jejich zvláštnosti, jako je například intenzita využití lidského kapitálu nebo míra sociální redistribuce. Spíše bychom však měli vyjít ze sociologické interpretace, která nabízí koncept příjmové distribuce jako dosti stabilní a charakteristické komponenty sociálního systému. Ta se vytváří nikoli v kontinuálním vývoji, ale revoluční cestou a udržuje si své hlavní rysy i přes určité proměny. Vycházíme z toho, že typ ekonomického vývoje je úzce provázán se sociální strukturou, že politické principy sociální spravedlivosti a rovnosti v socialistické společnosti se prosadily i do charakteru příjmové distribuce.

Diferenciace mezd v socialistických zemích není zmenšenou kopií téže v zemích kapitalistických, její replikou v rámci zkráceného rozpětí. Proto i struktura její determinace je jiná. Profesně kvalifikační vertikála, charakteristická pro západní společnosti, se jakoby rozpadá do dvou prolínajících se distribucí pro odměňování převážně fyzické a převážně duševní práce, resp. do segmentu produkce materiálních hodnot a ostatních odvětví. Pro tuto komplexní strukturu nepostačí jednorozměrné vysvětlení univerzalistického typu, ať ekonomického či funkcionalistického. Socialistickou společnost si nelze představovat ani jako reformovanou paralelu „industriální společnosti“, ale ani jako ztělesnění mechanické a všezařnující rovnosti. Její sociální struktura je kvalitativně jiného typu, je to spíše polymorfní struktura čerpající z různých zdrojů, jejíž jednotlivé dimenze se navzájem prolínají a mohou se i účinně tlumit. Jinými slovy, sociální status jednotlivce vykazuje nižší míru celkové determinace a v jeho rámci nacházíme bohatší spektrum faktorů, než je tomu v kapitalistických zemích. Zjišťujeme-li, že podle klasické stratifikační terminologie je příjem silným zdrojem statusové inkonzistence v socialistických zemích [Charvát a d. 1978; Kolosi 1984], mělo by nás to vést k otázkám po kvalitativním typu vazeb mezi ekonomickou a sociální reprodukcí.

Bohatší struktura podmíněnosti je dobře patrná na transformaci výdělků do příjmů domácností a jejich spotřebních dispozic. Na jedné straně k příjmům z hlavního zaměstnání se přidávají další zdroje (ze společenských fondů, z paralelní ekonomiky), na druhé straně variabilita ekonomické participace domácností je – za daných okolností – významným zdrojem příjmové diferenciace. Tak dochází k relativní autonomizaci mzdové a příjmové diferenciace, k uvolnění vazeb mezi jejich distribucemi [Fedorenko–Rimaševskaja 1979]. I v tomto jde ale o kvalitativně nové systémové podmínky, které lze těžko porovnávat na univerzální kvantitativní škále.

Výzkumy sociální struktury používají příjem jako jednu ze statusových dimenzí, jejíž výhodou je snadná operacionalizace a měřitelnost. Takový přístup je ovšem jen statistikou sociální struktury, pomocnou vědou takového typu, jako je genealogie pro historii. Naším úkolem je pochopit sociální vztahy, jež produkují a reprodukují určitý typ mzdové a příjmové distribuce, strukturu její determinace a mechanismy transformace. Právě mezinárodní komparace k tomu poskytuje zajímavé podněty.

Literatura

- Abrams, P.: *Work, Urbanism and Inequality. UK society today*. London, Weidenfeld and Nicholson 1987.
- Andorka, R. – Kolosi T.: *Stratification and Inequality*. Budapest, Institut for Social Sciences 1984.
- Baudelot, Ch. – Lebeaupin, A.: *Le salaires de 1950 à 1975*. Economie et Statistique 113. 1979.
- Baudelot, Ch. – Choquet, O.: *Du salaire au niveau de vie*. Economie et Statistique 139. 1981.
- Blau, P. – Duncan, O. D.: *The American Occupational Structure*. New York, J. Wiley 1967.
- Blinder, A. S.: *Toward an Economic Theory of Income Distribution*. Cambridge (Mass.), The MIT Press 1974.
- Charvát, F. – Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii*. Praha, Svoboda 1978.
- Charvát, F. – Linhart, J. – Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.
- Choquet, O.: *Un dossier familles*. Economie et Statistique 128. 1980.
- Fedorenko, N. P. – Rimaševskaja, N. M. (red.): *Potrebnosti, dochody, potreblenie*. Moskva, Nauka 1979.
- Featherman, D. L. – Hauser R. M.: *Opportunity and Change*. New York, Academic Press 1978.

- Filippov, F. R.: *Sociologija obrazovanija*. Moskva, Nauka 1980.
- Fischer-Kowalski, M. – Bucek J.: *Lebensverhältnisse in Österreich*. Frankfurt/M., Campus Verlag 1980.
- Gabal, I. – Boguszak, M.: *Development of Educational Composition of Married Couples*. Paper presented at the meeting of the Research Committee on Social Stratification. Berkeley, August, 1987.
- GINNEKEN, W. van – Park Jong-goo: *Generating Internationally Comparable Income Distributions Estimates*. Geneva, ILO 1984.
- Griliches Z. – Krelle, W. – Krupp, H. – J. – Kyn, O.: *Income Distribution and Economic Inequality*. Campus Verlag. Frankfurt/M., 1978.
- Haller, M.: *Three Models of Class and Status Structure*. Paper presented at the conference of the Research Committee on Social Stratification. Budapest 1984.
- Heller, C. S. (ed.): *Structured Social Inequality*. Macmillan New York, 1969.
- Jencks, Ch.: *A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York, Basic Books, 1972.
- Kolosi, T.: *Status and Stratification*. In: Andorka – Kolosi 1984.
- Kuznets, S.: *Economic Growth and Income Inequality*. American Economic Review 1955.
- Kuznets, S.: *Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations VIII. Distribution of incomes by size*. 1963.
- Lecaillon, J. – Paukert, F. – Morrisson Ch. – Germidis, D.: *Income Distribution and Economic Development. An analytical survey*. Geneva, ILO 1984.
- Les revenus des Français: La croissance et la crise (1960–1983)*. Paris CERC, 1985.
- Paukert, F.: *La repartition du revenu a différents niveaux de développement. Quelques aspects concrets*. Revue internationale du travail 108; 103–134, 1973.
- Pohl, R. – Soleilhavoup, J. – Ben Reziq, J.: *Formation, mobilité sociale, salaires*. Paris, INSEE 1983.
- Routh, G.: *Occupation and Pay in Great Britain 1906–1979*. London, Macmillan 1980.
- Schnitzer, M.: *Income Distribution. A comparative study of the United States, Sweden, West Germany, East Germany, United Kingdom and Japan*. New York, Praeger Publishers 1974.
- Sewell, W. H. – Hauser, R. M.: *Education, Occupation and Earnings*. New York, Academic Press 1975.
- Solo, R. A. – Anderson, Ch. W. (eds.): *Value Judgement and Income Distribution*. New York, Praeger Publishers 1981.
- Thurow, L. C.: *The Illusion of Economic Necessity*. In: Solo-Anderson 1981.
- Treiman, D. J.: *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York, Academic Press 1977.
- Treiman, D. J. – Ross, P. A.: *Sex and Earnings in Industrial Society: a nine-nation comparison*. American Journal of Sociology 1983.
- Večerník, J.: *Mzdová a příjmová diferenciacie. Analýzy některých problémů*. Praha, ÚFS ČSAV 1986.
- Wagner, M.: *Income Distribution in Small Countries: Some evidence from Austria*. In: Griliches et al. 1978.
- Wagner, M.: *Einkommenshierarchien*. In: Fischer – Kowalski – Bucek 1980.
- Warner, W. L. et al.: *Social Class in America*. New York, Harper and Row 1949.
- Williamson, J. G. – Lindert P. H.: *American Inequality. A macroeconomic history*. New York, Academic Press 1980.
- Wright, E. O.: *Class Structure and Income Determination*. New York, Academic Press 1979.

Резюме

Й. Вечерник: Дифференциация зарплаты и доходов в Чехословакии: некоторые системные специфичности

Международное сопоставление распределения доходов сталкивается с многими проблемами, появляющимися, в частности, при включении в них социалистических стран. Само распределение доходов домашних хозяйств (наиболее частый объект сопоставления) задано многими факторами, которые следует изучать сначала в отдельности. Уже сопоставительный анализ дифференциации индивидуальных заработков показывает не только более короткий диапазон в Чехословакии, но и яркие специфичности их детерминации, причем, во-первых, в смысле более комплексной структуры, во-вторых, в смысле большего значения горизонтальных точек зрения. Связь между доходами индивидов и домашних хозяйств в Чехословакии гораздо слабее, чем в западных странах, что обусловлено не только более коротким диапазоном заработков, но и отличной демографической структурой домашних хозяйств. Многомерный анализ при константной структуре разрешает использовать международное сопоставление для определения системно специфических аспектов.

Хотя для экономических исследований неравенство доходов является представителем неравенства вообще, изучение социальной структуры обращает на него лишь второстепенное внимание. Именно поэтому необходимо от описания распределения перейти к объяснению различий доходов в рамках механизма формирования социальной дифференциации во всем ее комплексе.

Summary

J. Večerník: Wage and Income Differentiation in Czechoslovakia: Some Systemic Specificities

International comparisons of income distributions abound in problems, particularly when socialist countries are included in. The income distribution of households (i.e. the most frequent object of comparison) is itself given by many factors which should at first be observed separately. Already the comparative analysis of the differentiation of individual incomes brings out not only a smaller dispersion in Czechoslovakia, but also special character of their determination in the sense of a more complex structure on the one hand, and of a greater importance of horizontal viewpoints on the other. The relation between the incomes of individuals and of households is much more free in Czechoslovakia than in the western countries. This is given not only by a smaller wage dispersion but also by a different demographic structure of households. In case the structure is constant, a multidimensional analysis allows us to use international comparison for determining system-specific aspects.

In economic research the inequality of incomes figures as a representative of inequality in general, whereas in social-structure research it is an object of marginal attention only. For this very reason it is necessary to pass from the description of distributions to the explication of income differences within the framework of the mechanism of the formation of social differentiation in common.

Analýza typů pracovní a životní orientace byla vyvolána potřebou kvalifikovaně odpovědět na stále palčivější otázku „jak účinně a efektivně motivovat a stimulovat pracovní a společenské chování zemědělské populace“: nejprve k požadovanému pracovnímu výkonu, pak k aktivitě, iniciativě, angažovanosti i ke stabilizaci a k dalším způsobům jednání, jež se stávají ve výrobním, ekonomickém a sociálním dění onou „conditio sine qua non“ – podmínkou, bez níž nelze dosáhnout požadovaného efektu.

Od určité doby – v některých profesních, věkových a jiných skupinách i u jednotlivců bez společné skupinové vazby – začala selhávat teorie „všemocnosti peněz“, zejména v jejich pracovně motivační roli. Lidé, kteří na výzvu ke konkrétnímu způsobu jednání (podpořenou osvědčenou již mírou peněžní stimulace) reagovali vždy pozitivně, postupně ztráceli svůj způsob reagence a řídící pracovníci v začátku sedmdesátých let (kdy jsme se na tuto problematiku již přímo orientovali), pokládali tento jev za „pokles, dokonce i ztrátu pracovní morálky“ svých podřízených.

Četnými průzkumy [Burian 1974, 1977, 1980, 1984, 1985] jsme vysledovali, že objektem, z něhož se na pokles pracovní morálky usuzovalo, byly vesměs takové druhy prací, jež kladou buď větší časové nároky (přesčasy, druhé a třetí směny, práce v sobotu, v neděli apod.), nebo vyžadují mimořádné fyzické či duševní vypětí (a tedy útočí proti rezervě sil), nebo jde o práce, jež nabízejí nižší *seberealizační* hodnotu (jsou méně zajímavé, odehrávají se v sociálně izolovanějším prostoru, poskytují menší perspektivy či jistoty, dávají nižší prestiž, vytvářejí předpoklady „méně atraktivního“ životního způsobu atd.).

Na druhé straně jsme zjistili, že podle motivačního účinku *peněžní odměny* se zkoumaná populace rozpadá do několika základních, víceméně stabilních skupin:

- skupina reagující na peněžní stimulaci pracovního výkonu *bez většího zájmu*, vlažně, rozpačitě a neustáleně (někdy více, většinou méně),
- skupina reagující *výrazně pozitivně*, s mimořádným zájmem o dosažení co možná nejvyšší odměny nebo největšího počtu odměn či příležitostí k výdělku, aniž klade otázky „kdy“, „kde“, „s kým“, „za jakých okolností“, nebo „o jaký druh práce půjde“,
- skupina, jež *má sice zájem o zvyšování svých příjmů, ale nikoli na úkor volného času, rezervy sil a seberealizačního obsahu práce* [Burian 1974].

Vstoupili jsme proto empirickým výzkumem do oblasti hodnotových systémů a hodnotových orientací, abychom našli odpověď na otázky „co naše zemědělská populace považuje za svoje nejvýznamnější materiální i nemateriální hodnoty“ a „čeho chce v práci a práci dosáhnout“ [Burian 1977].

Potvrdili jsme si hypotézu, že peníze zdaleka nejsou cílem, nýbrž jen prostředkem k dosažení jiných cílů (často i cílů penězi nedosažitelných) a zjistili jsme výrazný růst satisfaktorů nemateriálního charakteru, jež se již v roce 1978 ve své souhrnné hodnotě vyrovnávaly satisfaktoru, jímž je peněžní odměna.

Následovaly výzkumy, jejichž cílem bylo zjistit, jak vedoucí pracovníci všech organizačních stupňů pociťují odezvu svých podřízených na motivaci peněžní odměnou (cíle a stabilita této odezvy, ochotu obětovat za peněžní odměnu jiné hodnoty – čas, rezervu sil, obsah práce atd.).

Později jsme vstoupili i do zkoumání individuální odezvy na peněžní odměnu (co je respondent ochoten za peněžní odměnu „sménit“), a konečně jsme se pokusili o test indikující příslušnost respondenta ke konkrétnímu typu pracovní a životní orientace.

Souhrn poznatků z této kontinuální řady výzkumů zachycujících reprezentativně zemědělskou populaci, doplněný o komparační průzkumy vybraných profesních kategorií jiných populací, nám dovolil formulovat hypotézu tří základních kategorií *přístupů a očekávání vůči práci*, jež rozhodující měrou ovlivňují nejen postoje vůči vedoucím a spolupracovníkům, ale i vůči podniku a každé sociální jednotce, do víz vstupují a v níž se realizují (včetně vlastní rodiny), a jež výrazně formují, někdy i diktují jejich celkový vztah vůči věcem i lidem.

Tyto kategorie vyjadřují pak již nejen „vypreparovaný vztah člověka k práci“ se všemi odpověďmi na otázky „proč v práci jedná právě tak a ne jinak“ a „jaký způsob pracovního chování od něho můžeme očekávat“, ale vypovídají i o jeho nárocích na životní úroveň a životní způsob, o jeho fungování v jakékoli společnosti, a dokonce i v jednotlivých sociálně ekonomických formacích. Vyjadřují *typ pracovní a životní orientace*.

Pokusili jsme se zpochybnit dominanci *vztahu a očekávání vůči práci* a hledat podobnou kategorizaci ze vztahů jiných: rodinných, profesních, věkových, vzdělanostních atd., ale neuspěli jsme: hranice se rozmazávaly, statistická významnost nebyla prokázána.

Uvedli jsme již, že vstup do této problematiky byl vyvolán potřebou praxe vysvětlit proč osvědčený „*stimulátor* pracovního chování“ – peněžní odměna – u některých typů pracovníků funguje jednoznačně pozitivně a bezvýhradně, u jiných jen pokud není podmíněn kompenzací „časem, rezervou sil a seberealizačními faktory práce“ a u některých nefunguje vůbec, nebo jen v určitých údobích či situacích.

Zkoumání individuálně označených pracovníků nám dovolilo provést sérii analýz jejich „znaků“ a postupně se propracovat k zobecněním zahrnujícím specifika jednotlivých „typů sociálního vývoje“ v naší společnosti. Jejich seřazení do „pořadí“ nabízelo dva přístupy: a) podle podílu zastoupení ve zkoumané populaci, b) podle „historického vývoje“ – napřed podle „logiky“ jejich posloupnosti, později podle „prověřené závislosti a následnosti“ jak generační, tak historické (v čemž nám byli zdrojem zejména klasikové marxismu-leninismu dílem *Podíl práce na polidštění opice* a definicí „postavení práce v komunismu“). Zvolili jsme přístup historický, který vedl k překvapivému poznatku, že člověk není zařazen do svého sociálního typu definitivně, že se „zákonitě“ může (i musí) posouvat dál do typů vyšších, a dokonce že (a s tím jsme nepočítali) se může (většinou za „zhoršených podmínek“) vracet i zpátky do typu nižšího.

Typ I

se vyznačuje tím, že člověk pracuje jen tehdy, „když je okolnostmi donucen“. Je to typ historicky nejstarší: člověk vůbec začal pracovat až tehdy, když ho k tomu přírodní či sociální okolnosti donutily. Vesměs při volbě „buď zahynout“, nebo „začít vykonávat činnosti mající charakter práce a zachovávat svoji existenci“ – volil druhé. Pud sebezáchovy a mozek zde sehrály svoji roli. K tomu, aby uchoval svoji existenci, však stačilo vždy (a stačí i dnes) to, čemu říkáme *existenční minimum*. To má svoje geografické, demografické i profesionální parametry: jiné na Sibiři a na Tahiti, jiné ve velkoměstech a na venkově, jiné v profesi kočího a v profesi výrobního náměstka ředitele státního statku. Společné pro ně je však to, že *po jeho dosažení odpadá důvod další pracovní aktivity*. Označení minimum vyjadřuje, že pod ně se jít nedá, nemá-li nositel daného typu ohrozit svoji existenci (nebo profesní příslušnost).

Pracovní chování příslušníků tohoto typu se vyznačuje nezájmem o dosahování vyšších výdělků, nezájmem o vyšší platové a funkční zařazení, lhostejností vůči nabídce jakýchkoli

preferencí, je-li jejich existenční minimum zajištěno. Určení tohoto minima je však individuální; u někoho se může nacházet na úrovni peněžní částky obvykle jako životní minimum označované, u jiného nad ní, nebo dokonce i pod ní.

Společenské chování je rovněž poznamenáno minimálními nároky na životní úroveň (zejména na materiální vybavenost) i na životní způsob: minimum aktivit, minimum zájmů.

Pro naši socialistickou společnost je to typ nepříznačný. Pokud někdo k němu patří (u zemědělské populace, zde jsme „naměřili“ v opakovaných průzkumech relativně stabilních 6–8,5 %), pak většinou jde o „typ“ způsobený stářím, zdravotním stavem nebo sociální poruchou či deprivací nejrůznějšího druhu.

Přitom je to typ dosud běžný pro většinu lidstva – téměř celý rozvojový svět. Jeho překonání je však otázkou jiného způsobu *myšlení*. Proto ztroskotal veliký pokus Indíry Gándhiové o zlepšení postavení nejchudších rolnických vrstev poskytnutím větší rozlohy půdy v rámci nábožensky motivovaných darů (Rá-daanu a Bú-daanu), které nebyly těmito ubožáky akceptovány. Proto v rozvojových zemích dochází k „nepochopitelným“ situacím, že po první výplatě přestanou domorodí dělníci pracovat v nově vybudovaném závodě, dokud se jim nepodařilo tyto peníze utratit (gambijský traktorista např. odmítl pokračovat v práci, když už si vydělal tři dolary, jež jsou pro jeho životní minimum postačující). Pro nás je to sice paradoxní, ale kdo má pravdu: černošský traktorista, který nechápe, proč by si měl vydělat víc než tři dolary, nebo náš inženýr, který nechápe proč si nechce vydělat víc? „Není nic ekonomického, co by nebylo i sociální“ [Lenin 1957], a také naopak. V tom je i podstata požadavku „nového myšlení“ [Gorbačov 1987].

Překonat tento typ bezpochyby znamená obrovské úsilí ekonomické i sociální, v němž jedno druhé podmiňuje, ovlivňuje, rozvíjí i brzdí, ale jeho výslednicí je nová sociálně ekonomická skutečnost, nově myslící a jednající člověk. A ten je pak zdrojem a motorem dalších sociálních a ekonomických změn (pochopitelně i změn výrobních, politických a ideologických), jejichž zákonitosti v makrosvětě geniálně odhalil K. Marx.

Jednou z těchto zákonitostí je i skutečnost, že typ existenčního minima (I.) je za nových sociálně ekonomických podmínek masově opouštěn, zejména když výrobní potenciál dosáhne takové síly, že dokáže zajistit existenční minimum s vynaložením pracovního úsilí, které zdaleka nevyčerpává celou délku pracovního dne. První, „nevýkonový“ typ, provázející člověka od prvobytně pospolné společnosti až po kapitalismus jako masový typ sociálního vývoje, se stává zastaralým, brzdícím další ekonomický i společenský vývoj; je postupně opouštěn, likvidován a nahrazován dalším.

Typ II

se vyznačuje vše překrývajícím úsilím o dosažení co *nejvyššího výdělku*. Člověk propadnuvší filozofii tohoto typu je odsouzen k permanentnímu vydělávání stále větších – nebo i „jakýchkoli“ peněz. Tato snaha, tento v podstatě *jediný životní zájem* proniká vším: prací, volným časem, rodinnými vazbami, přátelskými vztahy, zájmovou činností. Motivován potřebou *homogenizace s atraktivními vzory*, bývá málokdy uspokojen jejich dosažením. Vzápětí se obvykle přesouvá na vzory náročnější a náročnější, takže vlastně nikdy nemůže být dosažen, naplněn, završen. Touha po dosažení sociálního statusu, deklarovaného vesměs tím, co se dá *koupit*, stává se hnací silou veškerého dění. Jde o vysoce výkonový typ, o jistý opak typu předchozího.

Pracovní chování člověka se bezpodmínečně podrobuje rozhodující motivaci – výdělku, příjmům – penězům. Každá peněžní částka zde má stimulační dopad; ovšem vesměs úměrný své velikosti. Typickou je skutečnost, že nositel tohoto typu neklade – kromě otázky „kolik“ –

žádné další otázky. (A pokud je položí, jsou spíše projevem hledání relace mezi různými výdělkovými možnostmi, jež se nabízejí, než úvahou, zda výdělkovou nabídku za konkrétních podmínek přijmout či odmítnout.) U výrobních vedoucích pracovníků jsou příslušníci tohoto typu „dřiči“, „pracanti“, „výkonoví rváči“. Leč – je třeba jim přesně vymezovat všechny „kvalitativní“ parametry práce, hlídat bezpečnost práce, ekologické dopady jejich činností atd., neboť dělají *jen to, za co jsou placeni*: když za hektary, tak budou sledovat toto jediné kritérium bez ohledu na škody a ztráty; když za čas nebo za kilometry dokáží přeplnit 24 hodin denně a najezdit neskutečné množství kilometrů jako potenciální vrazi a piráti silnic. Jsou pozitivní i negativní: zvyšují výkon až na samé hranice dosažitelnosti; strhávají ostatní – ale současně jsou vesměs egoisté, myslící především na svoje zájmy, na dosažení svých cílů, a všichni ostatní jsou pro ně většinou komparsem, pomocníky, stupínky, po nichž lze kráčet směrem nahoru. Pokud jde o kariéru, zajímají je jen takové profese a funkce, jež jsou spojeny s možnostmi vyšších příjmů, vyšších výdělků a jakýchkoli dalších materiálních výhod. O neplacené funkce vesměs nemají zájem a kvalifikují je jako zbytečnou ztrátu času. Výjimku mezi nimi tvoří ta kategorie, jež již dosáhla materiální úrovně svých vzorů a k plné homogenizaci s nimi je zastávání takových funkcí nutným atributem dosaženého statusu. Pro socialistický systém je tento typ nepříznivý tím, že dominantní zájem o maximální výdělek zastiňuje všechny další parametry práce; nesměruje ke změně jejího charakteru, ale naopak konzervuje všechny její nepříjemné, odpudivé i zdraví škodlivé vlastnosti – jsou-li peněžně zvýhodňovány nebo odškodňovány.

Společenské chování příslušníků tohoto typu je nejprve podřízeno zájmu *dosáhnout materiálně* sociálního statusu následovaného vzoru; vybavit se vším, co tento vzor má, přiblížit se mu všemi vnějšími znaky co nejbližší. Proto na nic jiného není čas; většina parametrů kulturního života trpí „na úbytě“; od úrovně stravování, přes úroveň bydlení a šacení až po úroveň zájmové činnosti. I minimální čas věnovaný této oblasti je zbytečným zdržováním – a tak je tato oblast opomíjena, poznamenávajíc vlastnosti svých nositelů. Spíše, chladničky, mrazničky zahraničních značek jsou naplněny, ale jejich obsah se zdaleka nemění v gurmánská sympozia – spíše jen v to, co se dá zabalit do papíru a vzít s sebou, nebo sníst za pochodu. Šatníky se začínají péčovat, ale zdaleka neslouží elegantnímu či praktickému odívání – bylo by třeba pečovat o mnoho „zbytečných“ věcí a ztrácet čas; proto je daleko více z jejich obsahu k dispozici molům nebo přípravkům na jejich hubení. Staví se nákladné a exkluzivně vybavené vily; hledají a nacházejí se cesty k překračování všech zákonných omezení rozlohy pozemků, obytných ploch atd. – ale po dokončení těchto „veleděl“ je řadu let jejich podstatná část nevyužita, základní účelovou i obytnou místností ještě 5 roků po kolaudaci (viz průzkum VÚVA 1982) zůstává kuchyně. Automobily cizí proveniencí a řada dalších náročných předmětů je nakupována s tím, *aby byla v seznamu* vlastnictví a prokazovala dosaženou materiální homogenizaci, ale nikoli aby sloužila účelům, pro něž byla vytvořena. Tito lidé jsou často definováni jako *budovatelé*: „hle, co všechno postavili, zařídili, nakoupili, jaký to majetek po sobě zanechali! A sami žili skromně, střídavě, úsporně, ve chvatu – ze života nic neměli, jednu dovolenou si nevybrali k rekreačním účelům!“

Jistá část příslušníků tohoto typu skutečně dosáhne požadované homogenizace s vybraným vzorem a *uvědomí si* šťvanici (bezútešnou, ale pro někoho prý i radostnou, poněvadž dílčích cílů je dosahováno), jež stejně nedovoluje hromadících se hodnot užívat, náležitě demonstrovat čeho bylo dosaženo, získat obdiv a úctu těch, na nichž záleží, podat důkaz oprávněnosti nového, vyššího sociálního statusu! Chce to mnoho úsilí, mnoho prostředků, mnoho arén: již děti příslušníků tohoto pokročivšího typu musejí od mateřské školy reprezentovat svoji výjimečnou materiální vybavenost, oslňovat spolužáky a provokovat učitele, vyvolávat soutěž pod latentním názvem „kdo má víc“. Každá další etapa života a zóna komunikace s novým

sociálním prostředím se u této populace mění ve střet pseudohodnot vypovídajících „kdo si co může dovolit“ – od extravagantních účesů, přes nejdražší, nejexkluzivnější výrobky všeho druhu, jejichž cílem není optimálně sloužit vlastníkově, ale co nejvíce pokořit ty, kteří na to nemají. Klasikové marxismu-leninismu by to asi nazvali maloměšťáctvím a šosáctvím v nové, grotesknější podobě.

Socialismus se s tímto typem nemůže nikdy (alespoň ve větší míře a na delší čas) ztotožnit. Je to typ naplno rozvinutý *kapitalismem*, který modeloval životní vzory v nejúspěšnějších podnikatelích a v nejbohatších příslušnících „své vládnoucí vrstvy“. Nastolil pravidla své sociální homogenizace *vládou módy a reklamy*, jejichž cílem bylo nejen zvýšit odbyty a poskytnout větší zisky těm, kteří těmito nástroji vládou, ale „nastolit“ i potřebu stále většího množství peněz a vyvolat honičku za jejich dosažením, eliminovat první nevykonový typ, ale nedovolit ani příliš originální a tvůrčí myšlení, jež by mohlo klást otázky „proč to všechno“ a „komu to vlastně slouží“, nebo dokonce vytvářet nebezpečné názory zpochybňující (tímto typem soutěže o vlastnictví formované) základy společnosti dirigované maximálním ziskem. Kapitalismus také dal *penězům* největší šanci (jako žádný systém před ním ani po něm) – dal jim moc dělat „z hlupáků moudré, z ošklivých krásné, a z nežádoucích přitažlivé“ a dovolil jim skvělé *transformace* (. . . ve zlatý poklad, ve zdroj dividend, rent . . .), až v *kapitál*, který jediný vykořisťováním jiných je schopen se rozmnožovat nebývalou rychlostí ve prospěch svého vlastníka [Marx 1961]. Socialistická společnost *penězům* tuto moc dát nechce a všechny jejich transformace ani připustit nemůže, má-li zůstat socialismem! Proto i druhému typu sociálního vývoje přisuzuje jen ekonomicky a historicky podmíněnou existenci. *Penězům* je nutno přiznat to, co je jejich stimulační mocí, zejména vůči pracovnímu chování. Nevyužit této motivační účinnosti peněžní odměny by bylo v době zbožní výroby hrubou chybou, oslabující nebo dokonce podkopávající tempo sociálně ekonomického rozvoje. Dát jim však tolik moci, kolik jim dává kapitalismus, by znamenalo rozvinout II. typ do rozměrů socialismu ohrožujících. Tento typ založený na bezpodmínečné službě procesu „vydělávání peněz“ bez ohledu na oběti času, rezervy sil a seberealizační hodnoty práce byl podle indikátorů konce šedesátých let běžný u více než 50 % naší zemědělské populace. Dnes toto procento kleslo na cca 25 % a další pokles lze předpokládat i z logiky nároků na kulturu, vzdělání a zejména životní způsob: protože socialismus nemůže rozvinout funkci peněz na základě vykořisťování práce „nemajetných“, jež by sloužili „majetným“, stává se majetek od určitého rozsahu nadbytečným a zotročujícím svého vlastníka (jeho ženu, členy rodiny).

Vzhledem k tomu, že socialismus stojí na principu „práce a odměny podle zásluh“, vzniká i zatím neřešená otázka, „co s potomky nositelů tohoto typu, kteří se bez svého přičinění – tedy bez práce – mohou dostat do pozice celoživotních a dědičně poslušných rentiérů“. Jak velkou vrstvu těchto lidí si může socialismus dovolit, aniž by vyvolal těžce řešitelné nové „třídní rozpory“? Všechny tyto otázky naznačují, že socialismus je v naplňování svých cílů předznamenán jiným než tímto typem. . .

Tento typ totiž nevytváří cestu do komunistické společnosti: i když velmi působí na zvyšování *produktivity práce* a rozmnožování zejména všech typů individuálního vlastnictví a bohatství, není v jeho programu (ani silách) měnit *charakter práce* a činit z ní více než *prostředek* k dosažení cílů nacházejících se *mimo ni*.

Typ III

se vytváří z příslušníků typu předchozího, kteří se vymanili z podřízenosti a poslušnosti věcem, častěji dětmi rodičů, kteří tímto typem (neúspěšně i úspěšně) prošli a nejvíce těmi vrstvami, které buď v třídním boji s kapitalismem poznaly dosah ničím neomezené moci peněz

a vykořisťování, či později – již vyzbrojeny poznatky marxismu-leninismu a zkušeností rodičovských generací – druhý typ nepřijaly.

Pracovní chování třetího typu není již motivováno potřebou vlastnit, „mít“ to, co mají vybrané vzory, ale potřebou „mít se“ – realizovat zajímavý životní způsob. I zde mohou (zejména v počátečních fázích) fungovat přitažlivé vzory životního stylu. Na rozdíl od předchozího typu, kde peníze jsou jediným prostředkem k dosahování materiální vybavenosti, pro zajímavý životní způsob ve stejné nebo i větší míře se stává důležitým čas, rezerva sil a práce takového obsahu a v takových podmínkách, aby vytvářela pocit výrazné *seberealizace*.

Jde opět o výkonový typ, neboť zajímavý životní způsob může být různě náročný (na materiální vybavenost, na peníze, čas, rezervu sil i na seberealizační parametry práce). Jeho specifikou však je, že ho nelze sanovat *jenom penězi*. Peníze zde ztrácejí svoji mocenskou pozici hegemonu, jemuž se všechno podřizuje. Vždyť žádné *prožitky* si za „pouhé peníze“ pořídit nelze: drahé předměty, jichž se neužívá, „protože není příležitost“; barevná televize s napjatě očekávaným nočním pořadem, při němž se (bez rezervy sil) usíná; nabídky přitažlivých výletů, skvělých zážitků, zajímavých knih – aniž si pro to vše lze vytvořit časový prostor – k čemu to všechno? A dokonce i sám *obsah a podmínky práce* vytvářejí předpoklad dalších zájmů a do jisté míry i předznamenávají limitní hodnoty životního stylu. Lze souhlasit s výrokem, že „člověk pachtíci se celý den po kolena v blátě – s velkou pravděpodobností nezasedne po večeri k varhanům, aby je rozezvučel Bachovou fugou“. Průzkumy mladé nej kvalifikovanější vrstvy zemědělské populace [Burian – Vaculík] vypovídají relativně jednoznačně, že příslušník tohoto typu již nyní hledá a v budoucnu bude hledat v práci stále více *zajímavý obsah* (který dává prostor k využití jeho kvalifikace, k jejímu zdokonalování a rozšiřování i k rozvíjení znalostí a dovedností směřujících do mimopracovních a zájmových činností), *sociální satisfakci* (z bezporuchově fungujících řídicích a organizačních vztahů vertikálních i horizontálních; z dobrého kolektivu vytvářejícího prostor pro rozvoj osobnosti, pro řadu nezbytných informací a komunikací; ze sociálního klimatu a pracovní atmosféry, jež dovolují zvládat všechny pracovní situace bez zbytečných problémů a kolizí), *pocit společenské užitečnosti a důležitosti* (získaný nejen vědomím efektu dobře vykonané práce, ale i participací na všech nebo alespoň většině rozhodovacích procesů), *šanci pracovních perspektiv* (nabídku funkčního a platového postupu, prostor pro další odborný i politický růst), *garanci pracovních jistot* (jistotu místa, funkce a platu jako součástí odměny za kvalitní plnění pracovních povinností), a *soubor kulturních pracovních podmínek* (od slušného zacházení s lidmi, přes vytváření „moderního“ pracovního – odvozené i životního – prostředí, zabezpečení solidního stravování, lepší úroveň zdravotní péče, až k výhodné *skladbě času* a k *rezervě sil* nezbytných pro rozvíjení zájmových, kulturních i vzdělávacích aktivit).

Na příslušníka tohoto typu již motivačně nepůsobí „pouhá“ nabídka vyšší peněžní odměny nebo vyššího platu. On chce vědět, co za ni bude muset obětovat protihodnotou. A budou-li to hodnoty stojící v jeho hodnotovém systému na vysokých místech, pak tuto nabídku nepřijme, nebo bude muset být tak vysoká, aby zastínila hodnotu, jež bude penězi substituována. V řadě případů může pak být pokus o takovou substituci neúčinný nebo nerentabilní (např. pokusy o zvýšení směnnosti v našem národním hospodářství, opírající se o předpokládaný motivační dopad systému příplatků; nábor do různých profesí, očekávající pozitivní odezvu na nabídnutá, převážně mzdová zvýhodnění, ale nerespektující hodnotové systémy populace, o niž usiluje; pokusy o příliv pracovních sil do oblastí se zhoršeným sociálním nebo životním prostředím – založené na peněžních motivátorech).

Společenské chování příslušníků tohoto typu má (na rozdíl od předchozího) širokou škálu aktivit, v nichž společným jmenovatelem je potřeba ztotožnění se s realizovanou činností. Zatímco výběr společenských aktivit II. typu se podrobuje výsledku úvahy „jaký ekonomický

efekt lze očekávat“, ve III. typu se výběr podrobuje úvaze: „Bude to zajímavé, uspokojí to sociální a kvalifikační nároky, podpoří to v něčem dosažení vesměs nemateriálních cílů? Pro většinu příslušníků tohoto typu se potřeba „mít se“ stává potřebou atraktivně (tj. *zajímavě*) žít. A poněvadž se tento typ již odklání od prostého kopírování a napodobování vzorů, může mít obraz žádoucího způsobu života tisíce podob. Z nich lze snad vyloučit jen dvě: představu minima (I. typ) a představu neúměrného hromadění peněz nebo majetku (II. typ).

Teprve ve III. typu se začíná prosazovat širší spektrum obecných poznatků o světě a o životě, nové postoje a ideály. Teprve ve III. typu se začínají objektivně formovat předpoklady socialistického životního způsobu, pokud jeho představa – jako jistý typ kvalifikace na život ve společnosti, jejímž cílem je budování základů komunismu – byla mladé generaci výchovně vzdělávacími procesy vštípena.

Příslušníci tohoto typu dávají přednost práci „zajímavé“ před prací „dobře placenou“; seberealizační aspekty práce jsou pro ně trvale nesubstituovatelné penězi. V životních a společenských projevech jsou mnohotvární: i když práce (zastávaná pracovní funkce, konkrétní pracovní místo, podnik, kolektiv) jsou pro ně zpravidla jedním z nezanedbatelných prostředků satisfakce, nechybí zde jedinci převážně orientovaní na rodinu, na společensky angažovanou činnost nebo (a to nejčastěji) – na vlastní zájmovou činnost, jež s ostatními oblastmi (rodinnou, pracovní i společenskou) nezřídka konvenuje.

Skutečnost, že jde o výkonový typ, rozvíjející osobnost a měnící *charakter práce* z pouhého prostředku k vydělávání peněz na oblast realizace – uplatnění vlastních schopností, znalostí a dovedností, na oblast tvorby a naplňování celé řady aspirací, tvoří z tohoto typu vstupní bránu do stadia předpokládaného klasiky marxismu-leninismu v podobě komunismu (jež můžeme nazvat čtvrtým *typem pracovní a životní orientace*), kdy člověk bude práci pocítovat jako *potřebu*, kdy její parametry lidské, technické, časové atd. budou v plné míře naplňovat všechny požadavky *seberealizace*, které na ni budou vznášeny.

K těmto výsledkům jsme dospěli analýzou nejrůznějších typů výzkumů, jež jsme realizovali od roku 1964 a jež byly v údobí 1973–1987 výrazně zaměřeny k zodpovězení otázky nejúčinnější a nejefektivnější motivace požadovaného pracovního a společenského chování. Analýzu pak provázela periodická syntéza a postupné zvládnutí stovek informací, stále doplňujících (ale i rozšiřujících) původně koncipovanou strukturu výzkumu do konečného *teoretického* modelu vývojových typů pracovní a životní orientace.

OVĚŘENÍ existence typů I až III nebylo problémem. Vysvětlení jejich obsahu a popis chování individuí stačily k pohotové orientaci v účinnosti motivačních a stimulačních nástrojů i k relativně kvalifikovanému zařazování vlastního okolí i sebe do příslušného typu. Avšak v rozporu s nulovou hypotézou, v níž jsme předpokládali přechod z jednoho typu do druhého „skokem“, jsme zjistili, že člověk se může do vyššího typu doslova „probojovávat“, „prodírat“; že dokonce může setrvat v pozici příslušníka *mezitypu*, kdy opouští to, čemu chce uniknout, a vstupuje do něčeho, „po čem touží, ale na co ještě nestačí“ (ekonomicky, fyzicky, psychicky, sociálně).

Mezityp I – II

je reprezentován projevy typickými pro oba limitní typy: výkonové pracovní chování se dostavuje v okamžicích *potřeby*; překračuje výrazně požadavek minima, ale zdaleka není zacíleno k maximu, typickému pro druhý typ. Po dosažení zdrojů na předvedení dílčích (nebo jen dílčího) *projevů vysoké životní úrovně*, jsou tyto zdroje vyčerpány v relativně krátké době až na nulu (nebo blízko k ní) a celý cyklus se *opakuje*. Jedinci tohoto mezitypu se málokdy propracovávají do II. typu, protože jim *chybí* především volní vlastnosti (vytrvalost, cílevědo-

most, schopnost odříkat si, podrobit trvale svoje chování cílovým požadavkům), často i potřebné návyky (pracovitost, schopnost podřizovat se požadavkům vedoucích a osazenstvu dobrých pracovních kolektivů, zacházet šetrně s věcmi a s dosaženými hodnotami), někdy absentuje i respekt vůči morálním a právním normám společnosti, v níž žije.

Na druhé straně je však I. typ trvale neuspokojuje. Vidí kolem sebe mnoho přitažlivých vzorů, jež chtějí napodobit – ale jen v některých *životních*, a nikoli *pracovních* projevech. A tak kolísají mezi oběma póly: občas se vzpínají k „výkonům“ nebo k jednáním vytvářejícím představu zájmu o dosažení značných materiálních hodnot, vzápětí je však dokáží promrhát s lehkomyšlností, jež zdaleka ne vždy odpovídá způsobu a úsilí, které muselo být k dosažení těchto hodnot (nejčastěji peněz) vynaloženo.

Pracovní chování lidí tohoto mezitypu je nespolehlivé: setrvává v podobě *nevýkonového „minima“* (typ I.), netečného ke všem impulsům, dokud nepřijde specifický *stimul*, nacházející potřebnou odezvu v hodnotovém systému svého nositele. Tímto rozhodujícím stimulem nejčastěji bývá šance na regeneraci *vztahu* (např. rodičovského, partnerského), na obnovení nebo udržení *pozice* nebo *role* (naplnění očekávání skupiny, party, klanu, nebo dosažení „oprávněného“ postavení vzhledem k nim). V takovém okamžiku se příslušný jedinec začíná chovat jako člověk typu II.: vyvíjí maximální úsilí k dosažení motivačního cíle (u delikventních jedinců i deviantním jednáním). Toto úsilí však s dosažením cíle také buď končí, nebo je periodicky obnovováno, jen pokud to charakter cíle vyžaduje.

Společenské chování je rovněž neustálené: minimalizované nároky na úroveň bydlení, odívání, stravování atd. dovolují kumulovat *prostředky* k občasným materiálním projevům „reprezentace vztahu“ nejčastěji cestou darů (např. důchodci svým potomkům), nebo v jiné podobě – dávající možnost jejich „jednorázového konzumu“, kdy v krátké době jsou zcela neracionálně utraceny za „velkolepý prožitek“, či „také dar“. Jejich smyslem je *gesto*, upevňující buď skutečně, nebo jen fiktivně žádoucí interpersonální vztah nebo postavení osoby takto jednající ve skupině s níž je ztotožněna, jejíž pravidla chování a normy soužití respektuje (např. někteří členové rómské populace).

Vývoj tohoto mezitypu zdaleka jednoznačně nesměřuje do druhého typu pracovní a životní orientace. Jeho věkově nejstarší nositelé nemají dostatek *fyzických* a zpravidla ani *psychických* předpokladů pro trvalý *výkon*, zabezpečující dosahování maximálních výdělků, jeho druhá část, skládající se z velké části z různorodé „deviantních“ jedinců a skupin, nemá zase dostatek *sociálních* a často i *psychických* vlastností k dosažení a k trvalému zakotvení v typu II.

Není však vyloučeno, že právě část této populace v procesu svého dalšího rozvoje přejde (dříve či později) do mezitypu II – III, nebo dokonce do typu III., aniž by musila projít II. typem.

Mezityp II – III

je pro naši společnost, pro oblast řízení, ale i ekonomiky a sociologie práce nesložitějším problémem. Jednak je silně početně obsazen (cca 35 % zemědělské populace) a jeho četnost podle posledních průzkumů stále narůstá, jednak – jsa *výkonovým* – vyžaduje stimulatory odpovídající motivačním cílům, jež jsou chováním jeho příslušníků mateny a zatemňovány. Živý zájem o *maximální odměnu* vytváří představu příslušnosti do II. typu; naprostá neochota „obětovat“ za tuto odměnu již dosažený *volný čas* (a výhodné dimenze pracovního a volného času vůbec), zbavit se navyklé *rezervy sil* nebo některých *seberealizačních atributů práce* – pak jednoznačně indikují příslušnost k typu třetímu.

Pracovní chování se od druhého a třetího typu liší proměnlivou reagencí na výkonové stimulatory. Zatímco druhý typ vykazuje jednoznačně převládající účinnost peněžní odměny

a třetí dominantní účín časových a seberealizačních „vlastností“ práce (pracovního místa, pracovní funkce), tento mezityp kolísá mezi oběma typy stimulů. Část jeho příslušníků (poplatná jen zčásti pravidlům pracovního chování druhého typu) vytváří stálý tlak na všechny typy peněžních odměn, za něž však již nechce směnit dosažené parametry *kultury práce* (mezi nimiž časové dimenze, mezilidské vztahy, rezerva sil a seberealizační faktory hrají rozhodující roli). Druhá část (poplatná pracovnímu chování třetího typu, odmítajícího honičku za maximálním výdělkem „za každou cenu“), demonstrující svým pracovním chováním téměř výlučný zájem o rozvoj parametrů „kultury práce“, sestupuje z tohoto piedestalu a je „najednou“ ochotna obětovat část hodnot významných pro třetí typ za již překonaný „peněžní stimul“. Tento substituční proces se však neřídí ustálenými pravidly druhého ani třetího typu: mnoho je v něm spíše demonstrováno než skutečně chtěno, mnoho zde funguje „ad hoc“ – k danému okamžiku, jen v daném případě a při daných okolnostech. Proto i motivace a stimulace požadovaného pracovního chování je zde nepřehledná a složitá. Klíčem k jejich zvládnutí je analýza příčin dichotomie tohoto mezitypu, zrcadlící se v dialektice jeho pracovního a společenského chování.

Společenské chování naznačuje dva zdroje, z nichž vychází tato populace, a tím i objasňuje logiku jejich chování:

Jedna část prochází tímto mezitypem v „pozitivním sociálním (sociálně ekonomickém) vývoji“ od nižších k vyšším typům. Opouští tedy znaky typu druhého, uvědomuje si jeho bariéry a okovy přijaté honbou za maximálním výdělkem a chce se jich zbavit, aby nejen *měla*, ale i – *měla se*. Povědomí potřeby volného času a rezervy sil i seberealizačních hodnot práce je u ní v různém stupni formování, upřesňování, krystalizace. Demonstrováný zájem o peníze v oblasti pracovního chování je u ní jistým typem atavismu i „osvědčeným postojem“, za nímž, bude-li akceptován, nenásleduje výkon, zejména pokud by ho bylo třeba sanovat z hodnot typu třetího, k němuž se tato část populace hlásí a o nějž usiluje.

Druhá část se dostává do tohoto typu působením „negativního sociálně ekonomického vývoje“, sesunem z typu třetího, v němž se již zadaptovala a jehož příslušníkem se cítí být. Onen „krok zpět“ je činěn zpravidla tehdy, kdy přijatý „zajímavý životní způsob“, s nímž se jeho účastník a realizátor v plné míře (nebo alespoň ve značném rozsahu) *ztotožnil*, je ohrožen neočekávaným nedostatkem materiálních prostředků. V případech námi zkoumané populace to bylo nejčastěji při výrazném „zdražení podmínek realizace“ nejvíce ceněné aktivity: benzínu, automobilů, autooprav, součástek (což vedlo k omezení možností používání automobilu a ohrožení celé řady na to navazujících aktivit); při zvýšení cen zahraničních zájezdů cestovních kancelářů (čímž došlo k omezení možnosti atraktivního trávení dovolených) atd. Příslušník této části populace se v pracovním chování vrací „jakoby do druhého typu“, prodává část volného času, rezervy sil i seberealizačních hodnot práce, aby si ve společenském chování udržel znaky třetího typu sociálního vývoje – životní styl, který mu konvenuje.

Dva zdroje, z nichž příslušníci tohoto mezitypu pocházejí, pochopitelně působí celou řadu nuancí nejen v pracovním, ale i ve společenském chování. Opouštění II. typu sociálního vývoje je nutně provázáno rezidui, jimiž je obdiv k přepychovým věcem, k honosnému způsobu života, náchylnost k (nyní již jen lehkému) získávání peněz. Sestup z III. typu je pak vesměs pocítován jako sociální křivda nebo projev ekonomického zaostávání společnosti, v níž jedinec již svými silami dosáhl kultivovanějšího postavení, více naplňujícího představu životního stylu v rozvinutém socialismu.

Pokud tento mezityp bude naplňován stále více jen bývalými příslušníky II. typu pracovní a životní orientace, pak i vývoj naší společnosti bude jednoznačně směřovat k dosažení cílů, jež jsme jako marxisté převzali a jejichž historickou oprávněnost chceme prokázat.

1. Pro oblast řízení

Máme-li přejít od *autokratického* (autoritativního, byrokratického) systému řízení k *demokratickému*, musíme místo „silového“ a „organizačního typu řízení využít *typ motivační*“ [Burian 1984]. Umění efektivně a účinně *motivovat* spočívá ve znalosti *subjektu* motivace, jeho hodnotových systémů a orientací a v použití odpovídajících stimulačních nástrojů.

Vedoucí pracovník může tedy úspěšně motivovat svoje podřízené k požadovanému pracovnímu a společenskému chování jen tehdy, ví-li, jaké hodnoty jsou na čelných místech jejich hodnotového systému. Dokáže-li určit (nebo alespoň kvalifikovaně odhadnout) typ jejich pracovní a životní orientace, pak by měl použít takových stimulačních nástrojů, jež směřují co nejbezprostředněji k dosažení dominantních hodnot (u II. typu peněz, u III. typu volného času, seberealizačních atributů práce atp.). V tom případě je zde záruka, že použitý „nástroj stimulace“ bude jak *účinný* (bude působit, vyvolá očekávanou odezvu), tak i *efektivní* (již relativně malá „dávka“, nevyžadující velké náklady, přinese vysoce rentabilní „protihodnotu“). Nerespektování typu pracovní a životní orientace jedince vede k tomu, že vynakládané prostředky se zcela míjejí účinkem: nejružnější typy příplatků, mzdových a materiálních zvýhodnění atd. nevyvolávají očekávanou reakci; namnoze jde o zbytečně vynaložené společenské prostředky.

Uvedená typologie umožňuje poměrně jednoduchou analýzu příčin a funkčnosti (nebo dokonce disfunkčnosti) některých motivačních, ev. stimulačních nástrojů a může orientovat směr správného řešení i *konkrétní nástroje k dosažení požadované účinnosti a efektivnosti*.

2. Pro oblast plánování a prognózování

nabízí typologie možnost vydedukovat z kvalifikovaného odhadu *vývoje* postojů vůči práci (a očekávání směřujících k ní) potřebu nových motivačních a stimulačních *nástrojů*, pro jejich tvorbu a využití vyčlenit náležitý prostor jak *jurisdikční* (charakteristikou potřebných změn právních norem, dovolujících adekvátní použití nových nástrojů), tak i *kvalifikační* (formulací nároků na doplnění znalostí vedoucích pracovníků, kteří nových nástrojů motivace a stimulace pracovního a společenského chování budou používat, na kvalifikované zacházení s nimi).

Vstup nových motivačních nástrojů „do hry“ se ovšem zákonitě odrazí i do *životního způsobu* celých skupin populace; nejprve – a patrně i nejvýrazněji – do potřeby utváření materiálních předpokladů jejich vstupu (tomu by však měla předcházet *výchova k uplatňování* těchto nástrojů v souladu se společenskými zájmy):

– *Mimopracovní a volný čas* bude muset být sanován nabídkou široké škály aktivit. Proto je třeba už *dnes* v základním, ale i ve středoškolském a snad i vysokoškolském vzdělání vytvářet příslušné *kulturní zázemí* v oblasti výchovy etické, estetické, výtvarné, hudební, sportovní atd. – *kvalifikaci na život v nových podmínkách*.

– *Poplatnost móde a reklamě* bude ustupovat individualizaci, zájmu o prosazení vlastního vkusu a názoru, jimž je třeba poskytnout rovněž „kvalifikační základnu“ odpovídající odborným parametrům i ideologickým potřebám rozvinuté socialistické společnosti.

– *Potřeba seberealizace* bude vytvářet stále větší tlak na demokratizaci řízení, na rozšiřování možností podílet se na formování pracovních i společenských cílů a hledání cest k jejich dosahování. Obsah kvalifikace řídících pracovníků tedy bude muset obsáhnout i znalosti, schopnosti a dovednosti „demokratického řízení“, tj. i jednání s lidmi, rozhodování, řešení konfliktních situací atd., jimž by mělo napomoci rozšíření výchovy budoucích vedoucích pracovníků o sociologii řízení, psychologii práce, pedagogiku dospělých, základy pracovního práva a další vědecké i praktické poznatky, jež již byly zakotveny ve stranických materiálech (*VIII. Reprodukce pracovní síly*, 11. plenárního zasedání ÚV KSČ 1984) a jež

reagují jak na reálnou potřebu „zvýšit úroveň řízení v celém našem národním hospodářství“, tak i na pozornost, která je kvalifikaci řídících pracovníků věnována ve všech průmyslově vyspělých zemích světa.

3. Pro pochopení postojů a ovlivňování chování, pokud jde o bezpečnost práce, životní prostředí i sociální okolí

Typ I.

zasahuje svým kodexem minima ve značném rozsahu všechny „objekty“, s nimiž se jeho nositel střetává:

Práce je nezbytným podřízením se nutnosti uchování existence, a proto je jí věnováno jen tolik „zdravotního rizika“, kolik vyvažuje přežití, existence v daném geografickém a sociálním prostředí. Vztah k bezpečnosti práce bychom zde mohli označit za „fyziologický“, limitovaný přirozenými zákonitostmi a vlastnostmi organismu.

Životní prostředí je zde člověkem narušováno minimálně. Jeho potřeby (i jeho pracovní prostředky – jde-li o masový typ) jsou nerozvinuté a životní prostředí zasahuje jen v míře odpovídající potřebě uchování rodu a druhu.

Sociální vztahy (rodinné i ostatní) se sice podřizují dělbě práce a dělbě moci, ale vazby emocionální jsou vesměs prolínány utilitárními jen v nutném rozsahu, aniž by směřovaly k náročným materiálním cílům.

Typ II.

svou orientací na maximum materiální vybavenosti nasazuje zcela jiný kurs:

Pravidla a normy bezpečnosti práce, pokud omezují možnost dosahování maxima (maximálních výdělků), jsou odvrhovány jako zbytečná zátěž. Jejich tvůrcové i strážci jsou pocítováni jako nepřijímací nepřátelé (viz průzkum postojů k bezpečnosti práce pro Institut výzkumu bezpečnosti práce, Brno 1982). Respektování těchto norem lze dosáhnout jen tehdy, prokáže-li se, že nebrzdí možnost maximálních výdělků, nebo že se jejich porušování vzhledem k razantním postihům nevyplatí. Úvaha, že samo zdraví je hodnotou a základním zdrojem tvorby všech materiálních hodnot, ustupuje u tohoto typu do pozadí před všepřekrývající snahou dosahovat maxima v daném okamžiku, při právě nabídnuté příležitosti.

Životní prostředí je enormně exploitováno, podrobuje se pravidlu „maximální těžby, maximálního zisku, maximálních výnosů v co nejkratší době“. Teprve reálná hrozba ztráty ničím nenahraditelné vyvolává potřebu racionalizace čerpání zdrojů, omezení devastace prostředí, „ozdravení životních podmínek“. Kult individuální spotřeby posiluje egocentrismus, vytváření soukromého blaha na úkor všech ostatních. Vztah k věcem nabývá konzumního charakteru, oproštěného od etických a emocionálních vazeb. Rozpor mezi soukromým a společenským prostředím – i když je výrazný – nestačí překlenout znevážení funkce mikroklimatu a eliminovat procesy plýtvání a vandalství.

Sociální vztahy se podřizují pravidlu utilitarizace. Hodnota i výběr mezilidských vztahů (i těch nejbližších) se podrobuje kritériu poskytovaného prospěchu. „Síla a blízkost“ takového vztahu je adekvátní hodnotě poskytovaných věcí a peněžních prostředků. I vztah rodičů a dětí se často podrobuje pravidlu účetní knihy, kde strana „má dáti“ a „dal“ je nezaměnitelná. Skončení možnosti nebo schopnosti plnit je rovněž skončením vztahu (viz průzkum ve vybraných domovech důchodců Jihomoravského kraje, 1980).

Typ III.

souvisí s hodnotovou orientací na životní způsob, v němž práce, mimopracovní činnosti i volný čas utvářejí širokou a sjednocující se základnu pro realizaci aktivit satisfakčního charakteru,

v nichž není cílem „hromadění“, nýbrž „prožitek“ (pocit úspěchu, společenské užitečnosti, dobře vykonané práce, estetický zážitek, emocionální vztah atd.). Práce se postupně mění z pouhého prostředku k vydělávání peněz v seberealizační činnost. I když si u tohoto typu ponechává ještě obě funkce (jinak ani nelze), jejich váha se postupně mění ve prospěch druhé (nedochází-li k poruchám systému, v němž se tento proces odehrává). K tomu, aby plnila i seberealizační funkce, musí nabývat seberealizačních parametrů, mezi nimiž *ochrana zdraví při práci* je atributem neodlučitelným. A tak zdraví, pocítované stále intenzivněji jako podmínka většiny pozitivních prožitků, se stává hodnotou zaujímající nejen přední místo v systému hodnot člověka, ale i hodnotou, již je věnována priorita před ostatními materiálními satisfaktory.

Životní prostředí přestává hrát roli pouhého zdroje surovin a energie. I ono se začleňuje do života jako nedílná součást prožitků, prostor pro realizaci žádoucího životního stylu, neoddělitelné východisko všech perspektiv a prognóz. Věcem se začíná přiznávat i škála jiných hodnot, než je vnější reprezentace. Proto sám konzum ani plýtvání nevzbuzují obdiv – spíše odpor k akulturnosti. Ochrana životního prostředí a všech hodnot (včetně věcí v individuálním i společenském vlastnictví) by měla mít naději na masové rozšíření, leč o to pomalejší a o to složitější, o co více bylo nastoleno myšlení a jednání typu předchozího.

Sociální vztahy se postupně zbavují materiálního utilitárního podtextu. Forma vzájemného prožitkového obohacování nabývá převahy nad hledáním a zprostředkováním často i neoprávněných výhod. Materiální cílevědomost vztahů může být masově nahrazována jejich všestrannou kultivací.

I vztahy rodičů a dětí se zde zbavují ekonomické priority ve prospěch emocionální, neboť pravidlo maximálního materiálního zabezpečení potomků (a jejich „vykládky“ na životní úroveň, již vlastními silami nedosáhnou) je nahrazováno požadavkem jejich maximální kultivace a kvalifikace na život v podmínkách společnosti, jež se zbavila nadvlády věcí, peněz a pseudohodnot.

* * *

Uvedená typologie umožňuje obohatit a prohloubit vysvětlení i celé řady dalších sociálních jevů odehrávajících se v nejrůznějších skupinách populace. Může být výrazně prohloubena využitím celé řady přístupů psychologických, ekonomických i dalších, pro něž je otevřena.

Odkazy a literatura

- Bauch, V.: *The Structure of Rural Society in the European Socialist Countries*. Budapest, Institut for Social Sciences 1976.
- Burian, A.: *Faktory pracovní motivace v zemědělství*. Brno, ZZ VÚ–SPEV, VÚEZVž 1974.
- Burian, A.: *Sociologické aspekty odměňování práce a potřeby určité hranice mzdy u pracovníků čs. zemědělství*. Brno, ZZ VÚ–SPEV, VÚEZVž 1974.
- Burian, A.: *Hodnotové systémy pracovníků čs. zemědělství a diferenciací nároků na pracovní satisfakci*. Brno, ZZ VÚSPEV, ÚVSH–EP 1977.
- Buriaň, A.: *Funkčnost jednotlivých typů a forem dosud používaných odměn a návrh na jejich doplnění o efektivní inovace v čs. zemědělství*. Brno, ZZ VÚ–SPEV, ÚRRP 1980.
- Burian, A.: *Prognóza vývoje hodnotových systémů a pracovních aspirací zemědělské populace*. Brno, ZZ VÚ–SPEV, ÚRRP 1982.
- Burian, A.: *Návrh zefektivnění motivace požadovaného pracovního a společenského chování zemědělské populace*. Brno, ZZ VÚ SPEV, ÚRRP 1984.

- Burian A.: Výzkum hmotných a nehmotných motivací a stimulů pracovní a společenské aktivity zemědělské populace. Brno, ZZ DÚ SPEV, ÚŘŘP 1985.
- Burian, A.: Problémy reprodukce pracovních sil v zemědělství a v potravinářském průmyslu a všeobecné principy motivace. Brno, ZZ HÚ SPEV, ÚŘŘP 1985.
- Burian, A.: K sociologickým problémům řídicí práce v zemědělství I.–II. České Budějovice, MZVž ČSR, Výstavnictví zemědělství a výživy 1984.
- Burian, A. – Vaculík, R.: Uplatnění absolventů VŠZ v Brně a hodnocení jejich připravenosti pro výkon zastávaných funkcí. Brno, ZZ VÚ–RŠ, VŠZ 1984.
- Čech, V. – Kohout, J.: Vědecké základy aktivizace pracujících. Praha, Práce 1987.
- Gorbačev, M. S.: Přestavba a nové myšlení. Praha, Svoboda 1987.
- Kohout, J.: Sociologie a řízení ekonomiky. Praha, Práce 1967.
- Kohout, J.: Řízení pracovních kolektivů. Praha, Práce 1982.
- Lenin, V. I.: A. N. Potresovi. Spisy, sv. 34. Praha, SNPL 1959.
- Mošna, Z. a kol.: Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR. Ostrava, DT–ČSVTS 1987.
- Palka, T.: Niektoré problémy procesu adaptácie absolventov vysokej školy formou nástupnej praxe. Nitra, ÚERP VŠP Nitra, IVV MPVž SSR 1986.
- Rychtařík, K.: Otevírat a řešit rozpory sociálního světa lidí. Praha, ČÚV Socialistické akademie ČSSR 1986.
- Směrnice k zabezpečení komplexní přestavby hospodářského mechanismu (Schválené usnesením vlády ČSSR č. 29/1988). Příloha Hospodářských novin 1988, č. 8.

Резюме

A. Бурян: Типы трудовой и жизненной ориентации

Континуальные обследования ценностных ориентаций чехословацкой сельскохозяйственной популяции и ее профессиональных устремлений (1964–1987 гг.) разрешают сформулировать три основных типа отношений к труду и образу жизни:

Первый

направлен на прожиточный минимум: он без интереса к выработке, к достижению более высокого социального положения или материального благосостояния. Он не характерен для обследуемой популяции; он не является и исходной ситуацией некоторых слоев, скорее „возвращением», обусловленным, зачастую, возрастом, состоянием здоровья, социальной депривацией. (Частота представления этого типа колеблется в диапазоне от 8,0 до 6,5 %).

Второй

ориентируется на максимальную материальную оснащенность. Потребность ИМЕТЬ все, что имеют подражаемые образцы, отражается в высокой выработке, для которой достаточна единственная стимуляция – финансовое вознаграждение. Накопление имущества здесь является целью, а не средством для дальнейших активностей. Труд, имеющий смысл в одном только заработке, приобретает новый характер отчуждения, образ жизни получает потребительские черты. (Частота представления быстро падает с 50 до примерно 25 %).

Третий

подчиняется требованию привлекательно жить; наполнить жизнь интересными активностями. Он от труда требует для них достаточного времени, запаса сил и все большего предложения самореализации. Финансовое вознаграждение оставляет за собой лишь функцию сотворца социального статуса и средства для обеспечения требуемого образа жизни. (Представленность этого типа возросла с примерно 15 до 30 %).

Были установлены и первоначально неожиданные промежуточные типы:

- Колеблющийся между I и II типом слой (1,5–2 %), представленный общественно проблематичными сообществами, преимущественно ромскими (цыганскими) или же девиантными.
 - Между II и III типом быстро возрастающая часть популяции (25–37 %), демонстрирующая интерес к максимальному финансовому вознаграждению, однако, неготовая жертвовать для него свободным временем, ресурсом сил и самореализационным содержанием труда.
- Определение типа этих позиций позволяет оптимизировать инструменты, стимулирующие требуемое трудовое и общественное поведение. Отражение их динамики позволяет точнее оценить прогрессию (или же ретардацию) динамики данного сообщества.

Summary

A. Burian: Types of Work and Life Orientations

Continual researches into value orientations of the Czechoslovak agricultural population and its working aspirations (1964–1987) allow us to formulate three basic types of attitudes to work and to the way of life:

– The first

is aimed at the *subsistence level*. It is not performance-oriented, neither is it concerned with the attainment of a higher social status or of material well-being. It is not characteristic of the examined population and does not represent a starting situation of any stratum – it rather implies a “return” frequently conditioned by age, by the state of health, by social deprivation. (The frequency of representation of this type is moving within the range of 8.0–6.5 %.)

– The second

is oriented toward the *maximum material equipment*. The need to OWN everything the imitated models have in their possession projects itself into the high working performance which is stimulated by the reward in money alone. Here the accumulation of property is a goal, not means for further activities. Work whose only sense is making money acquires a new character of alienation, the way of life assumes consumer characteristics. (The frequency of representation is rapidly falling from 50 % to approximately 25 %.)

– The third

is governed by the claim for *living attractively*, for filling up one's life with interesting activities. A sufficient space of time, a reserve of energy, and an ever-growing possibility of selfrealization are required from work for these purposes. The reward in money fulfils no other function than that of the co-creator of social status and of means for securing the required way of life. (The representation of this type has grown from about 15 % to 30 %.)

The following originally unexpected intermediate types have been ascertained:

- Between I. and II. there is an oscillating stratum (1.5–2 %) represented by socially problematic – predominantly Romany or deviant – communities.
- Between II.–III. there is a rapidly growing part of the population (25–37 %) showing interest in a maximum reward in money, yet unwilling to sacrifice their leisure time, reserve of energy, and the selfrealization content of work for its sake.

The determination of the type of these attitudes opens the possibility of an optimization of the tools stimulating the required working and social behaviour. The comprehension of their motion enables us more precisely to estimate the progression (or retardation) of the development of the given society.

Změny rolí subjektů sociální politiky

Reforma mechanismu ekonomického řízení se dostala do tempa vydáním prvních zákonů o státním podniku a o družstevnictví, novely hospodářského zákoníka. Bylo ustaveno prvních 412 státních podniků, z nichž 85 v resortu hutnictví, strojírenství a elektrotechniky patří k profilujícím podnikům průmyslového charakteru. Formují se i zásady dalších důležitých zákonů, zejména Zákoníku práce, cenová přestavba apod. To umožňuje první reálné rozvahy o budoucích tendencích v sociální politice v této zemi.

Základním motivem ekonomické reformy je ekonomické osamostatnění podniků, jejich samofinancování a autonomní rozpočtování (chozrasčot). V podmínkách státní regulace cen, jejich tvorby, by to mělo mimo jiné vést k racionalizaci nákladových struktur a tím i k reflexi o některých, zejména sociálních nákladech (včetně mzdových) a k revizi některých programových postulátů podnikové sociální politiky. Tato tendence je umocňována novými představami o financování podnikové společenské spotřeby na straně jedné a přežívající sociální ignoranci zejména technických a ekonomických kádrů na straně druhé.

Naproti tomu se však krystalizují i výrazné zájmy pracovníků a odborových funkcionářů, kteří si uvědomují, že podnikové sociální systémy jsou integrální součástí životní úrovně a plní ve vztahu k ní nezastupitelné funkce (zejména stravování, ubytování, rekreace). Sociální rozvoj se stal novou důležitou politickou platformou realizace úsilí odborů o sociální pokrok. Konečně v posledním desetiletí se vybudovaly kapacity významně převyšující to, co může nabídnout komerční terciární sféra a národní výbory.

V tomto přípravném období – vše má začít v roce 1991 – se už začínají krystalizovat divergující tendence jednotlivých subjektů sociální politiky.

Stát s rostoucím břemenem společenské spotřeby a tlakem na bilanci pracovních sil, často uměle v minulosti vyvolávanými centristicky pojatými administrativními pravidly regulace této oblasti, se pokouší řešit oba problémy současně zdražováním pracovní síly a zvyšováním odvodů z mezd do státního rozpočtu. Tím zvyšuje finanční participaci státních podniků na společenských nákladech i vyvíjí výraznější ekonomický tlak na úspory pracovních sil. Spolu s normativními zásahy ve státním aparátě, vyvolávajícími jeho jednorázovou redukci, vytváří stát novou sociální situaci či nové ekonomické podmínky pro sociální rozvoj ve společnosti.

Role státu jako garanta sociálních jistot občanů se tím zvýrazní a legalizuje se i povinnost ekonomických subjektů finančně participovat na nákladech takové garance. Protože tento proces je teprve v počátcích, přežívá v praxi státních orgánů a jejich správních aparátů tendence k věčnému přesouvání realizace garance sociálních jistot na organizace, která byla typická pro centrálně administrativní model řízení. Dosud se řeší nedostatky zdravotnictví, školství a částečně i sociálního zabezpečení, kultury a sportu tím, že se jejich části svěřují podnikům jako provozní povinnost ač sami nemusí mít z toho užitek. Tak vznikly závodní zdravotnictví, závodní předškolní zařízení, závodní kluby důchodců (s pokusy zavést i závodní domy s pečovatelskou službou), střední odborná učiliště (hybrid po učňovském školství), různá podniková osvětová zařízení a sportovní areály. Praxí, která se po padesátých letech rozvinula bytovým zákonem, se do této kategorie podnikových sociálních služeb (s výraznými rysy delegace povinnosti a odpovědnosti za sociální jistoty) postupně dostalo i podnikové bytové hospodářství, které již dávno přestalo mít charakter péče o pracovníky. Vznikla tak ekonomicky velmi náročná kategorie podnikové sociální vybavenosti, která má charakter

delegace státních sociálních zájmů. Jde vesměs o otevřené sociální systémy, které nejsou zdaleka tak efektivní pro sociální rozvoj podniku jako pro rozvoj regionu.

V podmínkách centrálně administrativního řízení a extenzivní exploatace pracovní síly regionu bylo i v zájmu podniku suplovat za nefungující region a stabilizovat tím potenciální zdroje pracovníků v ekologickém zázemí podniku. Čas však ukázal, že budování širšího sociálního zázemí zdaleka nepřináší očekávaný stabilizační efekt. Při současně vysoké frekvenci krátkodobé pracovní mobility, umožněné vysokou hustotou veřejné dopravy, nedostatečná vybavenost „uvnitř“ závodů přispívala k jejich neatraktivnosti jako zaměstnavatelů. Úspory na závodním stravování, ubytování, rekreaci, na práci s lidmi a dopravě do práce zvyšovaly neatraktivnost průmyslových podniků strojírenského charakteru, kterou v současné době zvyšují i možnosti v oblasti tzv. druhé a třetí ekonomiky. Občané s řemeslnou dovedností přednostně vyhledávají zaměstnavatele v zemědělství nebo terciárním sektoru národního hospodářství, kteří jim umožňují „druhy“ výdělek.

Dlouhodobé důsledky tohoto pasivního a tolerantního přijímání role suplentů jsou pečovatelský přístup podniku k pracovníkovi, kusý a nekomplexní systém sociálního řízení a devalvace role podnikové sociální politiky. Tím v průmyslu došlo k nezajištění reprodukce pracovní síly, k tlaku na mimořádné zdroje pracovních sil (zahraniční pracovníci, náhradní vojenská služba, pracující důchodci) k narůstajícím sociálním problémům, které dnes v průmyslových aglomeracích nabývají charakteru neřešitelných problémů.

Nové impulsy z ekonomické reformy tlačí do popředí zájmů státních podniků otázky reprodukce pracovní síly a tvorby výkonných pracovních kolektivů. Místo saturace existenčních potřeb pracovníků v rámci garance sociálních jistot vystupují do popředí otázky satisfakce potřeb sociálního rozvoje, která je předpokladem zajištění znalých a dovedných perspektivních pracovníků. Místo saturace sociální péči nastupují úvahy o stimulaci tvořivé, iniciativní a angažované práce.

Tyto metamorfózy v myšlení a přístupech vedení podniků k sociálním problémům však probíhají nerovnoměrně a obtížně, v procesech rostoucího sociálního napětí. To je vyvoláno jednak objektivními, jednak subjektivními faktory.

K objektivním faktorům lze řadit úsilí centra o zachování některých regulačních nástrojů ve mzdové politice bránících růstu průměrných mezd a rostoucí podmíněnosti úhrad sociálních nákladů tvorbou a pravidly pro rozdělování zisku. Brání to úsporám pracovních sil a vyvolává tlak na omezení rozsahu podnikové sociální vybavenosti.

K subjektivním faktorům patří sociální „negramotnost“ v myšlení zejména technických kádrů, kteří dramatizují technický rozvoj jako všelék na sociální problémy. Patří sem i nedostatek humanistického myšlení řídících pracovníků a pracovníků ekonomických úseků. Výzkum názorů řídících pracovníků ukázal, že relativně sociálně nejzraleji uvažují vedoucí pracovníci I. linie (mistři, vedoucí provozů), kteří jsou denně vystavováni holé sociální realitě.

Pozvolná metamorfóza v myšlení vedoucích pracovníků vyvolává i metamorfózu v zájmech a postojích státních podniků. Místo dosavadního úsilí o zabezpečování pracovních sil a jejich stabilizaci podniková sociální politika směřuje ke komplexnímu řešení uzlových problémů na průsečíku střetů zájmů podniku a pracovních kolektivů. Půjde především o tři okruhy (uzly):

- restrukturační systémů řízení
- motivace k tvořivým a angažovaným pracovním počínům a
- změny v sociálních strukturách jako předpoklad i důsledek restrukturačních procesů.

Restrukturační systémů řízení je součástí demokratizačního úsilí přestavby. Dosavadní snahy o zvýšení účasti pracovníků na řízení dostávají nové dynamizující náboje v institucionalizovaných opatřeních i ve změněných sociálně ekonomických podmínkách.

K normativním předpokladům demokratizace patří zřizování a volby rad pracovních kolektivů jako partnera vedení podniku a změny v zákoníku práce a dalších souvisejících předpisech. Přesněji se právně formalizují podmínky rekvalifikačních procesů i restrukturalizace pracovních kolektivů. Zvýšením závislosti mezd na hospodářských výsledcích podniku, měřených především ziskem, se zvýší i zájem pracovníků na využívání demokratických nástrojů k prohloubení sociální kontroly kvality řízení. V této konfrontaci zájmů může dojít k jejich polarizaci a ke zvýšené potřebě nástrojů k „usmíření“ stran. Zvýší se zájem o kolektivní smlouvy s novým výrazně sociálně politickým obsahem jako nástroje regulace sociálního rozvoje, který nejlépe umožňuje koordinaci zájmů.

Motivace pracovníků k tvořivé a angažované práci je druhý uzlový problém vyžadující komplexní řešení. Rozsáhlý výzkum provedený letos v I. pololetí odhalil, že současné stimulační nástroje jsou stěží adekvátní pro nábor a stabilizaci pracovních sil a nemohou motivovat pracovníky k tvořivé, iniciativní a angažované práci. Sociální příčiny neúspěchu mzdové přestavby tzv. ZEÚMS II. jsou toho důkazem. Výzkum prokázal, že lidé v současných ekonomických podmínkách nejsou ochotni „dělat za více peněz“, pokud je diferenciací podmíněna přerozdělením mzdových prostředků mezi pracovníky při zachování průměrné mzdy. Lidé jsou pro odstraňování rizikovosti práce, nikoli však za podmínky snižování výdělků. Sociální vybavenost podniku chápou jako naturální součást své mzdy a její omezování chápou jako snižování své životní úrovně. Společenské oceňování práce vnímají jen do úrovně veřejné pochvaly vyslovené vedoucími pracovníky podniku; státní „vyšší“ vyznamenávání chápou jako záležitost vyvolených, která se jich netýká. Nejsilnějšími motivátory jsou dobrá parta, spravedlivý (byť přísný) a odborně zdatný nadřízený s pochopením pro zájmy a potřeby pracovníků, obsah a charakter práce a pracovních podmínek (včetně prostředí). Mzda se jeví jako výsledek „dohody“, nikoli jako hmotné ocenění konkrétní práce.

Uvedené výsledky výzkumu ve vybraných strojírenských podnicích ukazují, že současné struktury stimulačních nástrojů nejsou přiměřené pro motivaci k aktivní podpoře velkých záměrů přestavby. V současné konfrontaci se základními záměry ekonomické reformy mohou naopak vyvolat sociální napětí. Doba vyžaduje přehodnotit nejen jednotlivé nástroje stimulace, ale i jejich vzájemné působení v stimulačních systémech. Je čas odstranit partikularizační efekty jejich aplikace a nastoupit cestu komplexnosti řešení stimulace, která by posilovala integrační tendence.

Třetí „balík“ problémů mění i obsah vlastní podnikové péče o pracovníky, zvýrazňuje rekvalifikaci, redistribuci pracovníků a restrukturalizaci sociální vybavenosti podniků.

Tím se vyvolávají i reflexe o účelnosti soudobých systémů podnikových sociálních služeb. Požaduje se větší aktivita národních výborů a obnova jejich odpovědnosti v oblasti předškolních zařízení, osvětových zařízení, sportovní vybavenosti a bytového hospodářství. Vyslovují se pochybnosti o současné roli a struktuře závodního zdravotnictví i středních odborných učilišť.

Celkově lze říci: mění se role sociálních subjektů v sociální politice. Nově se formuluje role státu (centra a národních výborů) a podniků v sociální politice. Požaduje se výraznější úsilí státních orgánů, zejména národních výborů a jimi spravované terciární sféry při zajišťování stejných sociálních šancí a garancí sociálních jistot. Státní orgány však tuto výzvu nepřijímají. Vzniká tak sociální dilema.

Nové prostory se otevírají sociálnímu napětí i v podnicích volbou rad pracovních kolektivů a ředitelů podniků. Některé prvé zkušenosti ukazují, že na podnikovou scénu nastupuje nový sociální subjekt, který začíná uvažovat a chovat se odlišně od odborových orgánů. I když tyto odchylky jsou zatím nepatrné, přece jen volají po analýze.

Formují se nové sociální role podniků. Nově se formulují problémy a otevírají nová pole pro výzkumy sociologie práce, podniku a průmyslu. Jestliže v souladu s dosavadními administrativně centristickými a extenzivními postupy v sociálním řízení společenská objednávka projevovala největší zájem o výzkum a analýzy mobility, sociálního klimatu a sociální péče se sociotechnickým vyústěním do sociálního plánování, progresivní podniky začínají přesouvat své zájmy do oblasti efektivity i oblasti sociálního řízení. Objednávky se formulují v oblasti efektivity sociálních struktur, stimulačních nástrojů sociální vybavenosti a sociálního řízení se zřejmě očekávanými sociotechnickými výstupy do sociálního prognózování a projektování.

V podmínkách povzbuzujících intenzifikační úsilí vrcholových vedení podniku roste zájem o člověka výkonného, tvořivého a iniciativního, angažovaného v urychlování procesu společenské přestavby. Tomu odpovídá i úsilí o přestavbu poznávacích procesů a výchovně vzdělávacích struktur, podnikových stimulačních nástrojů a sociálních služeb a činností. Nově se posuzují problémy sociálních systémů podniků a jejich interakce se sociálním okolím (v širších vertikálních a horizontálních strukturách).

Naši kolegové v podnikové sféře stojí tváří v tvář novým úkolům, na něž však nejsou dostatečně teoreticky a metodologicky vyzbrojeni. Československá sociologická společnost jen velmi pomalu reaguje na tyto nové potřeby. Je na čase do procesu společenské přestavby také aktivně zapojit teoretický a metodologický potenciál.

*Doc. dr. Igor Tomeš, CSc.
Technickoeconomický výzkumný
ústav hutního průmyslu,
Praha*

Čas sociologie

Mnoho kritických hlasů ve všech rovinách a oblastech naší společnosti poukazuje na to, že její ekonomická základna i sociální, zejména morální nadstavba jsou ve velmi nežádoucím stavu. Úsilí o překonání této situace je doprovázeno řadou paradoxních momentů či spíše vývojových absurdit na frontě každodenního života a – snad jako určitá reflexe – i na frontě sociologické práce, která ve značné míře rozpačitě setrvává ve své poloze „an sich“, u svých akademických teoretických témat či obecně metodologických disputací, a věnuje především pozornost přehodnocování různých období své vlastní minulosti. Základní a vysoce aktuální problémy přestavby dosud ve své konkrétní podobě nevstoupily do centra vědeckého zájmu, v nejlepším případě je pouze identifikována jejich existence.

Po letech diskusí o základní orientaci oboru, o předmětu a specifice jeho uchopení dost dobře nelze dále reprodukovat úvahy o tom, že „sociální proliná do všech ostatních stránek společenské existence, neexistuje odděleně od jiných stránek společenského systému, současně však musí být teoreticky vyčleněno...“, nebo že „systémové pojetí předmětu zkoumání musí obsáhnout, prostudovat všechny jeho stránky, všechny vztahy a zprostředkování...“, že „kvantitativní metody mají své nezastupitelné místo v sociologické práci, právě tak jako kvalitativní...“ (citováno ze současných textů).

Tyto otázky již jsou, nebo by měly být vyřešeny.

Naše společnost dnes potřebuje sociologii zcela konkrétně a velmi naléhavě, se všemi jejími

přístupy, metodami a instrumenty, ať již jsou jakkoli dokonalé nebo nedokonalé, se všemi jejími pozitivními i negativními zkušenostmi. V současné době „sociální revoluce“ si nemůžeme dovolit luxus dále rozvíjet abstraktní úvahy o nejobecnějších otázkách oboru, zkoumat jevy marginální či objevovat objevené (což je bohužel až příliš často tolerováno zejména mladé generaci) a polemizovat o tom, jak a proč je či není sociologie na vstup do praxe připravena. Diskuse o tom, že není připravena, trvají již příliš dlouho. Měli bychom všechny své metody a síly cílevědomě zaměřit ke klíčovým jevům a procesům sociální reality, z nichž se všechny ostatní v té či oné míře odvíjejí.

Měli bychom stimulovat práci interdisciplinárních týmů a dobrat se poznání zákonitostí současné pozitivní i negativní dynamiky v *ekonomické základně*, ať již jsou to zákonitosti ekonomické, sociálně ekonomické, sociální, technické, ekologické a další. Měli bychom formulovat praktická opatření, naznačit alternativní cesty a experimentovat s možnými nástroji řešení. Zde bychom měli přispět zejména sociologickou komplexností pohledu a zabránit jednostranným ekonomistickým či technicistním absolutizacím, které odhlížejí od sociálních důsledků, avšak jsou dnes značně populární (např. návrhy na prioritní zavedení konvertibility měny, návrhy tržního řešení bytové otázky v systému netržní ekonomiky atd.).

Měli bychom se více zabývat závažnými *nadstavbovými jevy* současnosti, a to například politikou a jejími souvislostmi a vývojovými trendy, dále mechanismy distribuce moci a autority a s tím souvisejícími byrokratickými deformacemi, a zvláště pak tím, co svým způsobem prolíná všemi složkami nadstavby a do značné míry je ovlivňuje – *sférou morálky*.

To je téma analýzy povýtce sociologické, téma, jemuž bohužel naše sociologie (právě tak jako naše společnost) dosud věnovala zcela mizivou pozornost, což velmi citelně poznamenalo společenské i individuální vědomí a systém neformálních hodnot a norem. Říkáme decentně, že morální normy se rozvolnily. Například krádež (zejména v rovině socialistického vlastnictví) ztratila stigma společenského odsudku, které ji od věků provázelo. Naopak, stává se téměř atributem sociální zralosti a je-li prováděna systematicky, reálně působí jako zdroj blahobytu a společenské vážnosti. Zabýval se vůbec někdo sociologicky fenoménem rozkrádání, jeho proměnami a implikacemi, které tak výrazně vstupují do života naší společnosti? Také korupce a zneužívání moci a pozice jsou značně rozšířenými a „účinnými“ mechanismy.

Některé obecné hodnoty a instituce, jako je například rodina, se do etického vědomí populace promítají dichotomicky: verbálně jsou uznávány za významné a vysoce hodnoceny, prakticky však narážejí na bariéru egoismu či přinejmenším egocentrismu, která je surově kací. Také pracovní morálka (včetně vědecké) má mnoho trhlin. Takových deformovaných momentů v oblasti etiky je celá řada a velmi neblaze ovlivňuje život společnosti ve všech jejích sférách.

V současnosti se na mezinárodní scéně dostávají do popředí otázky humanismu a uplatňování obecně lidských hodnot v soužití států různých společenských systémů. Neměli bychom tím spíše usilovat o prosazení těchto hodnot v soužití lidí jednoho společenského systému? Neodvážím se odhadnout jak statisticky často se v praxi (i vědecké) reálně uplatňují takové normy mezilidských vztahů, jako jsou ohleduplnost k lidem i k prostředí, altruismus, čestnost, pravdomluvnost, nekomformnost, nezištná ochota, spolupráce, spolehlivost, pracovitost, svědomitost, obětavost, dobrá vůle, přátelství, solidarita atd.

V našem přetechnizovaném a masou poznatků přetíženém výchovně vzdělávacím systému na jejich osvojení jaksi nezbyvá místo, přestože jsou fundamentem a současně živnou půdou pro utváření morálního profilu populace. Staly se jakýmsi nepotřebným anachronismem, který je pro úspěšný život v rovině individua spíše disfunkční. Ne tak v rovině společnosti. V průniku s ekonomickou základnou, v transformaci do pracovní morálky – ve všech rovinách pracovní a řídicí hierarchie – jsou tyto hodnoty zcela praktické a vysoce funkční. Jak máme

zmapováno, proč a kde především se ztratily? Jak ovlivňuje sociologie proces výchovy socialistického člověka? A měla by to být právě sociologie – protože se ukazuje, že pedagogika je úzce zaměřena na kvantitativní stránku přenosu vědomostí. Proč jsou „nastupující generace stále necitelnější a lhostejnější?“ (Švejcar, RP 18. 2. 1989). Jak to, že pragmatická orientace na vlastní materiální prospěch, bez ohledu na způsob jeho dosažení a bez ohledu na prospěch společnosti, je v populaci značně rozšířena? Jak je to možné, že máme podstatně nižší produktivitu práce než kapitalistický systém, když klasikové předpokládali pravý opak? Jak je možné, že bezohledně ničíme svoje životní prostředí, když cílem socialismu je všestranně rozvinutý život člověka?

Podobných základních a současně velmi složitých otázek je celá řada. Nemohou být ovšem položeny ani vyřešeny izolovaně, ale ve vzájemném propojení, v přístupu naprosto a důsledně komplexním. Takový přístup byl vždy proklamován jako nejsilnější zbraň sociologie. Má sociologie tuto zbraň? A má-li ji, je schopna ji použít? A je-li schopna, chce ji použít?

Stalo se již téměř tradicí, že naše sociologie (jako jedna z mála věd) stále „ztrácí svoji tvář“. Téměř periodicky, v každé výrazně kritické společenské situaci provede zpravidla akt své vlastní metafyzické negace, začne znova, téměř na zelené louce. Je to marnotratné. Má-li účinně vstoupit do procesu přestavby, nemůže zaměřit své síly především sama na sebe, na své neustálé přehodnocování, na boj o „držení praporu“ a jeho konsekvence, ale musí rozvinout racionální spolupráci, implikující ony všelidské hodnoty, rozvinout demokratické úsilí o skutečně kvalitní, smysluplné, pohotové a poctivé poznání, které naše společnost tak naléhavě potřebuje.

*Dr. Eva Bártová, CSc.,
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha*

Sociologie pro stranickou práci v Severomoravském kraji

V podvědomí československé odborné veřejnosti je už dlouhá léta spojen Severomoravský kraj s tím, že zde sociologové velmi těsně spolupracují se stranickými orgány, či opačně, že stranické orgány zcela pravidelně – a dá se říci, že i systematicky – využívají ve své mnohostranné činnosti služeb sociologů. S vědomím toho, že se sice nejedná o jev v našich podmínkách ojedinělý, ale na druhé straně přece jen svou dlouhodobostí a trvale vysokou intenzitou spolupráce obou složek – politické a odborné – mimořádný, považujeme za oprávněné zevšeobecnit získané zkušenosti a nastínit žádoucí, ale i reálné tendence dalšího vývoje tohoto prospěšného kontaktu.

Stručný historický exkurs se odvíjí od počátku sedmdesátých let, kdy se krajský stranický orgán obrátil na sociology (konkrétně na ostravskou pobočku Sociologické společnosti při ČSAV) se žádostí o realizaci průzkumů zaměřených na problematiku komplexní socialistické racionalizace a posléze intenzifikace výroby. Cílem bylo rozšířit analýzy připravované pro jednání orgánů o názory pracujících. Do prvotní orientace na ekonomické otázky spadají ještě šetření zaměřená na zvýšení účinnosti brigád socialistické práce, po případech na odhalení rezerv v činnosti pracovních kolektivů ve stavebnictví.

S odstupem času se dá toto počáteční období charakterizovat jako období hledání a vzájemného ověřování. Ze strany stranických orgánů především v tom smyslu, jak a v čem

lze sociologických expertiz využívat, ze strany sociologů ověřování vlastních schopností pro činnost tohoto zatím netradičního typu, ale i ověřování ochoty realizovat se odborně, nad rámec běžných pracovních povinností ve sféře, která klade mimořádně vysoké nároky, ale je zároveň mimořádně otevřená vůči informacím poskytovaným sociologickým průzkumem.

Dokladem toho, že zmiňované „ověřovací“ období dopadlo příznivě pro obě zúčastněné strany, je fakt, že dnes, zhruba po patnácti letech, počítají stranické instituce se službou sociologů jako se samozřejmou věcí (postupně se zkonstituoval aktiv pro sociologické výzkumy při Severomoravském KV KSČ a produkuje průměrně 2 výzkumy ročně) a na druhé straně se zformovala relativně stabilní skupina odborníků, která tento druh činnosti již zcela zakalkulovala do svého odborného profesionálního profilu.

Postupně se přeneslo obsahové ježiště práce do oblasti ideologické. Prvořadým tématem, na něž se soustředila řada výzkumných prací, se stalo zkoumání stavu vědomí.

Není jednoduché spojit stručnou charakteristikou všechny výzkumy, které v tomto směru v kraji sociologové realizovali. Neaspirujeme ani na to, podat vyčerpávající přehled naší produkce (ten by se snad dal najít jen v soukromém pracovním deníku některého z členů aktivu), takže můžeme odhlédnout od řady účelově zaměřených průzkumů, jako byly například zjišťování účinnosti stranického vzdělávání nebo prozkoumání bariér stavících se do cesty vyššímu zájmu o studium na vojenských školách.

Dlouhodobou a stále oživanou pozornost poutá skupina mládeže v kraji. Za téměř desetileté období, kdy se realizovala řada výzkumných prací zaměřených na postižení různých aspektů stavu vědomí u profilových skupin mládeže v regionu, bylo nashromážděno značné množství informací, které byly podkladem pro jednání stranických orgánů a na jejichž bázi se formulovala opatření směřovaná k subjektům ovlivňujícím výchovu mladé generace.

Informovat odbornou veřejnost o výsledcích, o specifikách situace v průmyslové aglomeraci, popřípadě se podělit o metodologické zkušenosti, by překračovalo rámec a zaměření tohoto sdělení. Jeho cílem je spíše úvaha o dalším možném vývoji sociologických služeb pro stranickou práci v regionu. Úvodní řádky sloužily víceméně jako doklad o oprávněnosti takovou úvahu na základě minulých zkušeností vyslovit.

Stranické dokumenty především v posledním období hovoří zcela jasně o nutnosti většího zapojení společenských věd do procesů spojených s přestavbou naší společnosti. Je zdůrazňována nezbytnost hlubšího a adekvátnějšího vysvětlování a teoretického předjímání jevů souvisejících se stávající etapou vývoje socialismu, jsou formulovány požadavky na poznávání názorů a postojů lidí, velký důraz je kladen na systematické mapování veřejného mínění. Dá se tedy oprávněně očekávat širší využití sociologie přímo ve stranické práci. V této souvislosti jsou vyjadřována očekávání vůči teoretickým pracovištím ÚV KSČ, vůči Ústavu pro výzkum veřejného mínění v Praze i Bratislavě, vůči Vysoké škole politické při ÚV KSČ. Vysouvá se tedy otázka oprávněnosti či nezbytnosti naplňování výše uvedených funkcí na úrovni krajských (po případě nižších) orgánů.

Pokusíme se na otázku odpovědět s vědomím, že pouze velmi stručně naznačíme některé její aspekty. Východiska pro odpověď jsou následující:

- k naplňování základních funkcí strany, z nich především poznávací a kontrolní, přispívají především teoretická pracoviště ÚV KSČ; ta formulují závěry platné pro celou společnost obecně
- každý region (a samozřejmě i nižší územní, popřípadě výrobní jednotka) má svá specifika, která jsou sice rovněž všeobecně zaměřeným zkoumáním postihována, ale spíše jen ve svých nejmarkantnějších projevech
- úplná mozaika zvláštního (popřípadě jedinečného) může být postižena jen při úzeji

zaměřeném zkoumání, ale zároveň právě tento detailnější pohled vytváří šanci formulovat adresnější závěry a především z nich vyplývající adresnější opatření.

Pokud bychom se opřeli pouze o takto formulovaná východiska, vyplývala by odpověď na výše uvedenou otázku jednoduše a jednoznačně pozitivně. Respektování dialektiky a rozporů věcí i soudů nás však nutí hledat v jednoznačně formulované odpovědi přirozeně zakomponovaná „ale“. Ano, je oprávněné zřízení sociologického pracoviště pro potřeby stranické práce v kraji, ale zároveň je nutné se zamýšlet nad řešením řady návazných otázek.

Má takové regionální pracoviště pouze „kopírovat“ obsahové orientace pracovišť s celostátní působností a pouze je detailizovat na podmínky územní? Nebo naopak má sledovat vlastní koncepci adekvátní specifické situaci kraje?

Má pouze přebírat metodické přístupy k řešenímu problému a vytvořit tak předpoklady pro srovnatelnost s obecně platnými poznatky, či naopak volit přístupy, které budou v první řadě sledovat ostré nasvícení specifických problémů?

Je vůbec možné, aby tým sociologů, z nichž každý se v průběhu profesní kariéry „usadil“ jako odborník v některé aplikované oblasti (sociologie práce, personalistika, výchova a vzdělávání dospělých a mnohé jiné) mohl skutečně erudovaně působit vlastně ve své druhé profesi a poskytovat tak odpovídající úroveň výsledků své práce právě pro stranický orgán?

Jednotlivé otázky spolu sice velmi úzce souvisejí, ale přesto je tvrdým „oříškem k rozlousknutí“ každá jednotlivá z nich. Při hledání odpovědi na ně se nabízí možnost formulace modelu, jak by takové sociologické pracoviště pro potřebu krajského stranického orgánu mohlo či mělo pracovat. Stěží můžeme připustit, že se jedná o model normativní, ideální, který by respektoval celou složitost problematiky ve všech možných vazbách, spíše se jedná o představu opírající se o dosavadní pozitivní i negativní zkušenosti a předjímající budoucí vývoj potřeb sociologických expertiz na základě stávající situace.

Za první podmínku dalšího rozvoje reálné pomoci sociologie stranické činnosti považujeme alespoň částečnou profesionalizaci této služby i na úrovni kraje. (Znovu a tentokrát explicitně vyslovujeme, že dosud se jednalo o činnost nad rámec vlastního povolání, tedy do jisté míry o činnost dobrovolnou.) Dá se na tomto místě namítnout, že jde o druh politické aktivity jako při výkonu jiných funkcí a tak také byla činnost členů aktivu posuzována. Je ovšem nutné si uvědomit, že takový postup se jen stěží může slučovat s požadavky vysoké kvality, vysoké zainteresovanosti. Při realizaci prováděných sociologických průzkumů pro potřeby stranického orgánu nemůže jít jen o to, aby byl průzkum „nějak připraven, proveden a vyhodnocen“. Naopak musí jít o to, aby ve všech svých složkách (obsahové, metodické, interpretační a dalších) znamenal vysokou míru erudovanosti, sledující stávající kvalitativní vývoj v oblasti sociologické práce tohoto typu. A je samozřejmě zcela přirozené, že každý z členů aktivu se odborně rozvíjí především ve své základní profesi, z nichž některé příklady jsme uvedli výše.

Jestliže jsme formulovali požadavek alespoň částečné profesionalizace, máme tím na mysli formální konstituování méně početné skupiny sociologů, která by kolem sebe soustřeďovala širší tým aktivistů pro výkon specifických činností. Pouze pro takto vytvořené pracoviště je možné rozvíjet jeho vlastní koncepci, formulovat návaznosti na celostátně působící organizace, formovat jeho vlastní profil.

Ponecháváme zatím stranou reálnou organizační podobu. Dosavadní úvahy směřují k vytvoření takového pracoviště v rámci již fungujících institucí, jako například při vysoké škole, ústavu ČSAV, resortním či oborovém pracovišti zabývajícím se sociálním výzkumem, popřípadě přímo při krajském výboru strany. Každý z těchto námětů má samozřejmě svá „pro“ i „proti“ a vycházíme z toho, že konečné řešení bude záviset od momentálně nejvhodnější situace. Za podstatné ale považujeme to, aby sociologické pracoviště vytvořené

pro potřeby stranické a politické práce pracovalo výlučně pro tyto potřeby, bez ohledu na fakt reálného začlenění.

Stěžejním problémem je vlastní odborný profil instituce. Kontinuita dosavadního vývoje v Severomoravském kraji naznačuje těsnou návaznost na činnost realizovanou Ústavem pro výzkum veřejného mínění v Praze. Rovněž do budoucna se jeví potřebné alespoň v hlavních rysech tuto návaznost uchovat. Jako doklad opodstatněnosti uvádíme aktuální příklad. ÚVVM zpracoval pro jednání 10. pléna ÚV KSČ materiál o názorech občanů na některé politické a ekonomické otázky vývoje naší společnosti. Aktiv ostravských sociologů doplnil charakteristiku o údaje Severomoravského kraje a předkládá ji jednání pléna KV KSČ k ideologické práci.

Předpokládáme tedy, že základní osou činnosti by i nadále byla těsná spolupráce s Ústavem pro výzkum veřejného mínění v Praze, především po stránce obsahové a metodické. Vlastní profil zaměřený na postižení specifiky regionu by se zřejmě vytvářel postupně. Máme zde na mysli především to, že klasický výzkum veřejného mínění by bylo třeba doplňovat sociologickými výzkumy postihujícími příčinné souvislosti, zkoumajícími vybrané problémy hlouběji než jen v rovině názorů a postojů lidí.

Z dosavadních zkušeností (a také z předcházejícího textu) vyplývá, že výlučným zadavatelem a uživatelem produkce byl KV KSČ. Nově vytvořené pracoviště by ovšem mělo sloužit stranické a politické práci v širším měřítku průmyslového kraje, konkrétně v podnikových stranických strukturách, popřípadě v dalších institucích. Těmito úvahami ale zatím překračujeme dohlédnutelný horizont. Před jeho dosažením bude ještě třeba mnohé překonat.

Problémů, které před nás současná doba staví, je mnoho, sociologie může k jejich řešení přispět nesporně i v oblasti, které se dotkl tento text.

Za základní krédo naší činnosti považujeme především to, abychom vědecky podchytili a napomohli rozvoji nových sociálních procesů. Hledáme cesty, jak toto krédo naplnit.

PhDr. Ladislava Zapletalová
Výzkumný ústav hutnictví železa,
Ostrava

Problémovo orientovaný participatívny prístup*)

FEDOR GÁL
Výpočtové stredisko SAV,
Bratislava

Na úvod

V rokoch 1985 až 1987 sa začal formovať a v prognózovaní slovenskej vedy uplatňovať prístup, ktorý sme nazvali *Problémovo orientované participatívne prognózovanie*. Základné poznatky boli publikované v [Gál 1987; Gál – Frič 1987 a; Gál – Frič 1987 b.]. Niektoré všeobecné charakteristiky tohoto prístupu nás inšpirovali k využitiu problémovo orientovaného a participatívneho prístupu aj v inom kontexte – zrodila sa idea problémovo orientovaného participatívneho prístupu v sociológii [Frič – Gál – Dianiška 1988; Frič 1988], pri tvorbe Súhrnnej prognózy vedeckotechnického, ekonomického a sociálneho rozvoja SSR do r. 2010, [Markuš a kol. 1987], v prognóze zdravia [Potůček 1987] a inde. Rozvíja sa diskusia o oprávnenosti a prínosnosti problémovo orientovaných a participatívnych výskumov spoločnosti v našich podmienkach. [Pozri napríklad Roško 1988; Krivý 1988; Woleková 1988]. Nástal teda čas pokúsiť sa explicitnejšie vymedziť niektoré z doposiaľ zahmlených sémantických, syntaktických a pragmatických aspektov problémovo orientovaného participatívneho prístupu. Budem sa pritom snažiť neopakovať tézy, ktoré už boli formulované, plynulosť a zrozumiteľnosť výkladu mi to však nedovoľuje úplne. Na čo som sa však sústredil a čo považujem za prínos tohoto textu, je náčrt modelu mechanizmu participácie v problémovo orientovaných skúmaníach. Skutočný prielom do metodológie problémovo orientovaných participatívnych výskumov sa však neodohrá za zeleným stolom, ale v akcii – pri identifikácii a riešení skutočných spoločenských problémov. (O akcii, v ktorej sa formoval koncept problémovo orientovaného participatívneho prognózovania v tu prezentovanej podobe, pozri: Bútorová 1988.)

Rámcová charakteristika problémovo orientovaného participatívneho prístupu.

Účel problémovo orientovaného participatívneho prístupu (pozri cit. práce F. Gála, P. Friča) sme vymedzili ako *včasnú signalizáciu rozvojových ohrození, identifikáciu rozvojových šancí a artikuláciu záujmov a mobilizáciu konania zainteresovanej verejnosti v záujme eliminácie ohrození a využitia šancí*. Do role vlastného predmetu takto orientovaných skúmaní boli situované t.z.v. *problémové situácie* a nie spoločenský objekt ako celok. Samotná problémová situácia sa chápe ako disparita medzi aktuálnym, anticipovaným a žiadúcim stavom spoločenského javu (procesu, veličiny), vrátane ciest jej eliminácie, t.j. ako problém a podmienky jeho riešenia.

Jestvujú, samozrejme, aj iné vymedzenia problému a problémovej situácie. Najčastejšie sa stretávam so splývaním oboch pojmov do jediného významného celku so zastrešujúcim označením *problém*. Za pozornosť stojí napríklad vymedzenie podľa [Kucenko 1972 : 103]: „Sociálny problém je forma vyjadrenia a výskytu úlohy, ktorá určuje 1) vývoj protirečení medzi požiadavkami a predpokladmi jej riešenia; 2) nedostatok jestvujúcich (disponibilných) prostriedkov riešenia; 3) narastanie nevyhnutnosti (pri využívaní práve týchto prostriedkov)

dezorganizácie v systéme, ktorý má danú úlohu riešiť; 4) potrebu vyhľadávania a formovania nových prostriedkov a spôsobov prekonávania týchto protirečení, vyhľadávania a uplatňovania nových možností riešenia danej úlohy.“ Ukázalo sa však, že tak v linii riešených úloh ako aj v linii podmienok a predpokladov ich riešenia jestvujú svojbytné problémy (a teda aj problémové situácie), z ktorých niektoré majú primárne poznávací a iné primárne praktický charakter. V centre záujmu problémovo orientovaného participatívneho prístupu sú predovšetkým praktické problémy.

Skutočnosť, že spoločenské útvary tvoria kultúrne, epistemologicky, profesne, ... záujmovovo značne diferencované spoločenské subjekty, vyvoláva potrebu spätosti problémovo orientovaného prístupu s prístupom *participatívnym*. V opačnom prípade si jediný (poznávajúci či riadiaci) subjekt osobuje právo prioritizovať svoj vlastný náhľad, resp. vyjadrovať, presadzovať a uplatňovať túto mnohorakosť bez toho, že by nechal rozozvučať pluralitu ľudských hlasov v skutočnom dialógu. Prax však už neraz potvrdila obmedzenosť – a scestnosť – monologického prístupu pri poznávaní, formovaní a zmene spoločenskej reality. Metodologickým a etickým imperatívom poznávania, formovania a zmeny spoločenskej reality sa tak stáva moderovaný dialóg, počas ktorého sú problémové situácie postupne identifikované, hierarchizované, selektované, podrobované analytickoprognostickým skúmaniam, pričom informácie „generované“ v každej iterácii sú v permanentnej spätnej väzbe neustále komunikované medzi participantmi.

V tejto súvislosti sa žiada zdôrazniť, že pojem a problém dialógu v spoločensko-vednom výskume má dlhú a dramatickú históriu. Pripomeňme si v tejto súvislosti napríklad, dnes už klasický, Bachtinov výrok: „Exaktné vedy sú monologickou formou poznávania; intelekt nazerá vec a vypovedá o nej. Je tu iba jeden subjekt – poznávajúci (vypovedajúci). Proti nemu stojí nemá vec. No subjekt ako taký nemôže byť vnímaný a skúmaný ako vec, lebo sa ako subjekt, ak má zostať subjektom, sa nemôže stať nemým, a teda aj jeho poznávanie môže byť iba dialogické“ [Bachtin 1979 : 363]. V kontexte participatívneho prístupu však nejde „iba“ o poznávanie, ale predovšetkým o formovanie a zmenu spoločenskej reality. Krucálnym efektom problémovo orientovaného participatívneho prístupu je teda efekt *aktívneho sociálneho učenia*, ktorý nevedie len k artikulácii záujmov a mobilizácii konania participantov, ale aj k vlastnej zmene ich správania.

Samotné poňatie dialógu v problémovo orientovanom prístupe tým nadobúda novú kvalitu i nové určenie – prekračuje rámec rýdzo vedecko-poznávacích aktivít a stáva sa spoločenským fenoménom par excellence. Kto však sú tie „všetky zúčastnené strany“, aký je vlastne obsah pojmu participant? Pre potreby tejto štúdie snáď postačí, ak slovo *participant* vymedzím celkom stručne: Je to človek, ktorý je súčasťou problémovej situácie – či už v role vecného znalca, decizora, moderátora dialógu, alebo jednoducho občana. Ilustračný príklad: V prípade, že ide o aplikáciu problémovo orientovaného participatívneho prístupu v rozvoji mesta, tak participantmi budú urbanisti, architekti, ekológovia, ekonómovia, sociológovia, ... reprezentanti správy mesta a ostatná zainteresovaná verejnosť (ergo obyvatelia mesta).

Akokoľvek boli východiská problémovo orientovaného participatívneho prístupu (v tu používanom význame tohto pojmu) inšpirované predovšetkým prácami prognostikov [Ackoff 1981; Ackoff – Garajedaghi 1984; Amara 1981; Bestužev-Lada 1984; Kačaunov 1983], pravdou ostáva, že teoreticky prepracovanejšiu podobu získali vďaka konceptu, ktorý je známy ako *Sociológia sociálnych problémov* [Frič 1988]. Nemám v úmysle opisovať ich genézu a špecifiká, obmedzím sa na vcelku jednoduché konštatovanie: Zásadná odlišnosť medzi problémovo orientovaným participatívnym prístupom a konceptami, ktoré sa sformovali na pôde sociológie sociálnych problémov, spočíva v tom, že problémovo orientovaný participatívny prístup je paradigma vyššieho rádu než sociológia sociálnych problémov. Tá sa

totiž stáva pri jeho aplikáciách možnou výbavou jedinej z participujúcich strán – vecných znalcov (pokiaľ sú to sociológovia a pokiaľ sa rozhodli využiť v procese identifikácie, analýzy, prognózy a riešenia spoločenských problémov práve túto optiku).

Vráťme sa však k problémovej situácii ako bezprostrednému predmetu nášho záujmu. Bolo povedané, že problém je rozpor medzi aktuálnym, anticipovaným a žiaducim stavom spoločenského javu (procesu, veličiny). Čo však je žiaduci stav a kto je arbitrom pri jeho vymedzovaní? Pojem žiadúceho v spoločenskom vývoji možno odvozovať od kadečoho – od zdieľaných spoločenských štandardov, od poznaných „noriem“ (výživy, zdravia, správania, ...), od „zdravých“ medzinárodných trendov, od poznaných vývojových zákonitostí, od záujmov a potrieb kultúrne vyspelých vrstiev obyvateľstva, od manifestovaných cieľov vládnych sociálnych skupín, ... Z toho vyplýva, že identifikácia problému (a teda aj terapie jeho riešenia) nebýva hodnotovo neutrálna a variuje od subjektu k subjektu. Dokonca aj v prípadoch, keď parametre žiadúceho stavu určuje vedecký poznatok a arbitrom je kompetentný odborník, netreba zabúdať, že vedecký poznatok nie je nemenná pravda a odborník je tiež len človek. Istá miera tolerancie a vedomie premenlivosti tej-ktorej problémovej situácie je preto predpokladom zmysluplnosti problémovo orientovaného prístupu.

Samostatným problémom je otázka operacionalizácie problémovej situácie. Jednu z možností ako na to poskytuje t.z.v. potenciálová výkladová schéma [Frič – Gál 1986], ktorá je názorne demonštrovaná v tab. 1.

Tabuľka 1.

Prvek problémovej situácie	Indikácia
Problém	Disparita medzi aktuálnym, anticipovaným a žiaducim stavom predmetu skúmaní
Riešenie problému	Aktualizácia potenciálov v záujme žiadúcej zmeny predmetu skúmaní
Podmienky riešenia problému	Samotné potenciály (ich veľkosť, nositelia a podobne), užívatelia potenciálov (ich schopnosti, mechanizmy, akými aktualizujú potenciály, ciele, ktoré sledujú) ich vzájomné vzťahy a podobne.

Niektoré charakteristiky uvedené v tab. 1 si vyžadujú vysvetlenie. Potenciál je poňatý ako súbor vlastností nejakého objektu, ktoré z hľadiska užívateľa predstavujú možný prostriedok na dosiahnutie jeho cieľa. Potenciál teda voči konkrétnemu užívateľovi vystupuje súčasne ako inštrument i šanca – je na ňom, aby ju aktualizoval. Jednoduchý príklad: Cieľom vedeckej inštitúcie (kolektívu, jedinca) je produkovať nové vedecké poznanie. Pre dosahovanie tohto cieľa môže aktualizovať nejaký kadrový, materiálno-technický, informačný či organizačný potenciál. Efektívnosť takejto aktualizácie nie je determinovaná len kvantitou a kvalitou potenciálov, ale aj spôsobom, ako sa s nimi nakladá, danosťami samotných poznávacích cieľov, o ktoré ide (predmetom pôsobenia potenciálov), vlastnosťami tých, čo potenciály užívajú, a podobne. Tým nechcem povedať, samozrejme, nič svetoborné – len toľko, že

jednotlivé prvky problémovej situácie tvoria štrukturovaný útvar a ako taký ju treba aj skúmať. Otázka znie: AKO? Odpovedať na takto formulovanú otázku nemožno mimo konkrétne vymedzený predmet skúmania. Napriek tomu však jestvujú minimálne dva okruhy problémov, ktoré sú úzko späté s pochopením zmyslu a úspechom aplikácie problémovo orientovaného participatívneho prístupu a o ktorých možno diskutovať aj všeobecne. Sú to: 1) Problém participatívnosti a 2) Problém metodického postupu pri problémovo orientovaných skúmaniach.

Problém participatívnosti

Pojem *participácia* vyjadruje aktívnu účasť subjektu (jednotlivca, skupiny) na spoločenskom dianí. Ide teda o pojem relačný – mimo predmet participácie nemá zmysel. Základný model procesu participácie možno znázorniť takto:

Schéma

MOŽNOSŤ

(Participatívna demokracia – ako etický
imperatív i prostriedok participácie)

OCHOTA

SCHOPNOSŤ

(Motivácia – potreba,

(Komunikačná situácia – jazyk

záujem, hodnota

kanály, nástroje komunikácie

komunikácie)

K tomu: Participácia v tu používanom význame tohto pojmu nie je epizodický akt či privilégium vyvolených. Je to proces odrážajúci tak poznanie, že mnohé spoločenské problémy nemožno riešiť inak, ako aj jeden z najpodstatnejších atribútov spoločnosti – jej demokratičnosť. V našom kultúrnom a historickom kontexte nadobúda táto idea podobu *participatívnej demokratizácie*, demokracie, ktorá ťaží z dialogického režimu signalizácie rozvojových ohrození, identifikácie rozvojových šancí a artikulácie záujmov a mobilizácie konania zainteresovanej verejnosti v zaujme eliminácie ohrození a využívania šancí. Sám pojem demokracie by si iste žiadal samostatné pojednanie. Za pojem „vláda ľudu“ sa totiž dá skryť všeličo – od vlády menšiny, ktorá si právo na moc legitimizovala vo volebnej súťaži, až po vládu väčšiny, ktorá si rovnaké právo legitimizovala sociálnou revolúciou. Participatívna demokracia však princíp majoritnosti obohacuje o nový, kvalitatívny rozmer – rozmer, ktorý otvára možnosť účasti na formovaní a zmene spoločenskej reality všetkým. Nemusím snáď ani zvlášť upozorňovať na fakt, že ide o možnosť najmenej pohodlnú, plnú napätia a konfliktov, v ktorých vstupujú do hry nielen rozmanité epistemologické koncepty sveta diferencovaných spoločenských subjektov, ale aj rozmanité hodnoty, normy, potreby, ciele, záujmy. Vyúsťe-

ním tejto skutočnosti býva aj rozmanitosť samotnej identifikácie a precífovania spoločenských problémov. Napokon, kde je napísané, že ten-ktorý spoločenský problém je problémom skutočne pre všetkých. Nadekretovať ľuďom kritérium spoločenských potrieb ako konečnú pravdu, odporuje všetkému, čo sa spája s predstavou participatívnej demokracie. A tak neostáva než veriť a usilovať o kultivačný efekt aktívneho sociálneho učenia spätého s dialogickým prístupom k identifikácii spoločenských problémov, formovaniu a zmene spoločenskej reality. Veriť, že v takomto dialógu preukážu svoju nosnosť a adekvátnosť aj názory expertov o tom, čo ľuďom prospieva a čo škodí.

Každý dialóg však má svojrázne vecné a metodologické náležitosti, ktoré variujú od úlohy k úlohe, od roly k role, od inštitúcie k inštitúcii – budú iné v politickej strane, vo vede, či v prípade urbanizovaného teritória. Napriek tejto mnohorakosti však demokracia môže ostať participatívnou, ak je zabezpečená kvalifikovaná moderácia (rola expertov) vzhľadom na adekvátne kritériá rozhodovania.

O kritériách rozhodovania za socializmu sa vedie už mnohoročná diskusia. Najďalej sa zrejme prepracovali ekonómovia so svojimi kritériami optima či efektívneho fungovania. Správne sa však konštatuje [napríklad Hoffman a kol. 1987], že skutočnej teórie racionálneho fungovania socialistickej ekonomiky sa nám ešte nedostáva, ergo: nedostáva sa nám ani skutočnej teórie socialistickej spoločnosti ako celku. Napriek tomu je možné postulovať aspoň celkom všeobecné črty takýchto kritérií. Vychádzajú v ústrety zájomom a potrebám diferencovaných spoločenských subjektov spôsobom, ktorý podporuje efektívny rozvoj spoločnosti. Aj takého, pomerne vágne, vymedzenie ponúka možnosť načrtnúť aspoň základnú charakteristiku moderátorskej role experta – angažuje sa svojou znalosťou veci i občianskymi postojmi. Je to však práve jeho odbornosť, ktorá artikuluje vecnú fundovanosť dialógu a ktorá mu dáva právo sprostredkovať výmenu informácií medzi jeho účastníkmi. Moderátorskú rolu experta v dialogickom režime poznávania, formovania a zmeny spoločenskej reality nemožno, samozrejme, vymedziť iba tým, že „artikuluje vecnú fundovanosť dialógu“. Ukazuje sa však, že nejestvujú nejaké všeobecne platné pravidlá „hry“, ktoré by umožnili rozpracovať typizovaný model role ktoréhokoľvek z participantov v problémovo orientovanom prístupe. Ich roly sú formované (vecne i inštrumentálne) problémovými situáciami, v ktorých sa ocitli.

Vráťme sa však k schéme procesu participácie. Celkom explicitne je v nej naznačený predpoklad, že participanti *vedia* a *chcú* participovať.

Schopnosť participovať je tesne spätá s existenciou adekvátne vyformovanej komunikačnej situácie. Táto je determinovaná komunikačnou symbolikou používanou jednotlivými participantmi. Rozumiem ňou množinu špecifických foriem, v ktorých si možno vymieňať správy tak, aby bol ich obsah, pokiaľ možno, jednoznačne pochopený. Miera schopnosti komunikovať je teda daná mierou schopnosti porozumieť si. Ochota komunikovať je potom určovaná hodnotou, ktorú participanti pripisujú tomu, že si rozumejú. Oboje je, okrem iného, ovplyvňované množstvom uskutočnených komunikácií a mierou sociálneho dištancu [Hübschmanová 1970]. Nedostatočný počet uskutočnených komunikácií (napríklad medzi riadiacimi špičkami a ostatnou verejnosťou) je teda bariérou efektívnej komunikácie, podobne ako priveľký sociálny dištanc medzi nimi. Bolo by možné nájsť aj iné príklady smerujúce k rovnakému koncu – vzájomnému nepochopeniu účastníkov dialógu [Schwartz 1984; Maruyama 1974]. Nazdávam sa však, že samotný koncept problémovo orientovaného participatívneho prístupu je spôsob, ako preklenúť tieto problémy. Jeho úspech však, okrem toho, čo bolo povedané, predpokladá fixované kanály, zdieľaný jazyk a účinné nástroje komunikácie. Kanálmi komunikácie mám na mysli predovšetkým jestvovanie fóra pre zmysluplnú výmenu informácií. Túto úlohu plnia predovšetkým médiá masovej komunikácie, odborná a popularizačná tlač, inštitucionalizované i neformálne záujmové a problémové

zoskupenia a podobne. Používaný jazyk komunikácie by mal byť zbavený nánosu pojmov zrozumiteľných iba úzkemu okruhu expertov – jednoducho, mal by byť zdieľaný a zrozumiteľný všetkým participantom. Je možné, že v budúcnosti nie príliš vzdialenej uľahčí splnenie tejto podmienky masové nasadenie nových informačných technológií. Za prístupnejšie nástroje komunikácie „tu a teraz“ však považujem eseje, scénáre, hry. Fakt, že v pozadí sa skrýva uplatňovanie exaktných nástrojov vedeckého poznávania (v prípade vecných znalcov), zložitý mechanizmus politického rozhodovania (v prípade decíznej sféry) či jednoducho každodenná skúsenosť (v prípade ostatnej zainteresovanej verejnosti), je normálny. Hlavne, že dôjde ku korektnej explicitácii týchto zdrojov i hodnotového, záujmového, epistemologického, paradigmatického, ... zakotvenia jednotlivých participantov. Bez nej je totiž tak plnohodnotná interpretácia získaných informácií ako aj sám dialóg medzi jednotlivými zoskupeniami participantov iluzórny.

V súvislosti s adekvátne vyformovanou komunikačnou situáciou som spomenul ochotu participantov komunikovať. Ochota komunikovať a ochota participovať na poznávaní a zmene spoločenskej reality však nie je jedno a to isté. Jej súčasťou (okrem hodnoty komunikácie) je aj motivácia ku konaniu. Táto je organicky spätá so záujmami ľudí. A sú to práve záujmy, ktoré v konečnej inštancii rozhodnú o tom, či potencia dialogického režimu bude aktualizovaná, alebo nie. Bude to zrejme tým, že záujmy sú „reálne príčiny sociálnych aktivít, stojace za bezprostrednými stimulami – motívami, myšlienkami, ideami sociálnych skupín a tried zúčastňujúcich sa na týchto aktivitách“ [Filosofskij 1983: 213–214]. Sám fakt, že počas problémovo orientovaného participatívneho prístupu dochádza k vyjavovaniu záujmov diferencovaných spoločenských subjektov, možno chápať nielen ako cestu k identifikácii priestoru možného konsenzu či konfliktov, ale aj ako cestu k ich uplatňovaniu, čím sa naplňa jeho – už spomenutý – účel. A ešte jednu súvislosť, ktorá bezprostredne súvisí s diskutovanou témou. Spoločenský problém môže byť vymedzený ako elementárny typ spoločenského hnutia [Mauss 1975]. V prípade nášho konceptu problémovo orientovaného participatívneho prístupu je táto súvislosť celkom explicitná – jeho zmyslom a vyústením je totiž akcia spätá s riešením problému. Pre jeho ďalšie rozpracúvanie i praktické uplatňovanie sa tak núka bohatá heuristika teórie sociálnych hnutí, najmä však koncept, t.z.v. aktivistickej či intervenčionalistickej sociológie a'la Touraine [pozri napríklad Kuczyński 1986; Touraine 1977]. Otvoreným problémom ďalšieho rozvíjania uvedeného prístupu sa teda stávajú aj otázky iniciovania sociálnych hnutí, ich „životnej dráhy“ (vrátane formovania kontrahnutí, metamorfóz a zániku), inštitucionalizácie a podobne.

Nemám v úmysle púšťať sa do diskusie tohoto rozmerného problému už na tomto mieste. Cítim však potrebu upozorniť na fakt, že sám problémovo orientovaný participatívny prístup poskytuje jednu z možností pre iniciovanie a formovanie sociálnych hnutí. Napokon, ak nejaký spoločenský problém dokáže zmobilizovať dostatočne početnú či významnú vzorku participantov k akcii spätéj s jeho riešením, máme do činenia so sociálnym hnutím par excellence. Príkladov by sa dal uviesť rad – od ekologických hnutí, cez rozmanité svojpomocné hnutia až k hnutiam spätým s demokratizáciou spoločenského života, sociálnou spravodlivosťou, hospodárskymi reformami či obvyčajnou ochranou spotrebiteľov.

Problém metodiky a metodológie

Ídea nejakého typového vzorku či schémy, podľa ktorej by sa dali efektívne organizovať problémovo orientované participatívne výskumy, je rovnako príťažlivá ako nebezpečná. Každý spoločenský problém je totiž svojrázny spoločenský útvar a ako taký si vyžaduje

prístup „šitý na mieru“. Ak aj napriek tomu uvádzam akési – veľmi rámcové – metodicko-metodologické odporúčania, treba ich chápať predovšetkým ako ilustráciu, v ktorej, je zhodnotená moja skúsenosť a optika. A keďže je tu skúsenosť a optika, ktorá sa formovala pri tvorbe prognóz, budem sa aj pri jej prezentácii pridŕžať terminológie bežnej v tejto oblasti výskumu.

Logika navrhovaného postupu sa opiera o niekoľko krokov, v priebehu ktorých je predmet prognózovania postupne diagnostikovaný (identifikácia problémových situácií), identifikované problémové situácie sú usporadúvané do hierarchickej štruktúry a selektované, podstatné z problémových situácií sú podrobené genetickej a prognostickej analýze, aby sa získané poznatky napokon vracali k predmetu prognózy ako ucelené prognostické scenáre.

V diagnostickej fáze možno uplatniť štandardné procedúry analýzy trendov a sekundárnej analýzy dokumentov (výskumných správ a podobne). Značnú heuristiku majú aj medzinárodné porovnania. Osvedčili sa tiež metódy orientované na získanie expertných i laických oцenení (cielené expertízy, rozhovory „face to face“ a podobne).

Identifikované problémy možno hierarchicky usporiadať prostredníctvom stromových grafov, matic, sietí a podobne. Postavenie jednotlivých problémov na strome je jedným z kritérií selekcie. Mechanizmus selekcie problémov sa však môže opierať aj o systém „červených a zelených“ svetielok (rozvojových ohrození a príležitostí) zapalovaných už v etape diagnostickej analýzy.

Geneticko-prognostické sondy do miest význačných problémových situácií majú rozmanitú podobu, korešpondujúcu s povahou problému a optikou nazerania – iné budú vo svetle ekonomickej a iné napríklad vo svetle sociálnej, vedecko-technickej či politickej perspektívy. Snaha konkretizovať okruh použiteľných metód zrejme nemá veľký zmysel. Povaha predmetu i danosti konceptorského kolektívu napokon rozhodnú o tom, či budú nasadené metódy analýzy trendov, modelovacie postupy či niektoré z expertných a heuristických metód.

Syntéza čiastkových informácií do ucelených obrazov je prístupná takmer výhradne metóde písania scenárov. Ona jediná, zdá sa, totiž spĺňa požiadavky dostatočnej kvalitatívnej, previazanosti udalostí, zrozumiteľnosti a komunikability.

Na tomto mieste si však čitateľ môže položiť oprávnenú otázku: Ako realizovať toto postupové schéma v nejakom konkrétnom prípade? Odpoveďou môže byť iba demonstrácia konkrétnej aplikačnej skúsenosti. V prípade prognózy vedy bola opísaná v [Gál–Frič 1987b]. Opakovať, čo už bolo napísané, zrejme nemá zmysel. Čo však zmysel má, je úvaha nad metodickými náležitosťami samotnej participácie. Treba si totiž uvedomiť, že načrtnuté kroky (identifikácia problémových situácií, ich hierarchizácia a selekcia, ... až syntéza) sa uskutočňujú s početným panelom rozmanitých ľudí – vedeckých znalcov, predstaviteľov sféry riadenia a laickej verejnosti. Centrálné problémy, ktoré pritom treba riešiť sa týkajú: 1) výberu participantov (a zabezpečovania ich účasti v akcii), 2) fixácie komunikačnej situácie (vrátane udržiavania permanentnej spätnej väzby vo všetkých fázach problémovo orientovaného participatívneho prístupu), 3) prezentácie výstupov (vrátane ich implementácie) a 4) reflexie všetkého čo sa pritom vymyslelo i udialo.

Výber participantov sa riadi vcelku jednoduchými pravidlami: u vecných znalcov rozhoduje odborná kompetencia, u predstaviteľov sféry riadenia rozhodovacia právomoc a u ostatnej zainteresovanej verejnosti reprezentativita (v štatistickom význame tohto slova). Jestvuje viacero overených postupov výberu podľa uvedených kritérií, ich opis však v tejto súvislosti nie je zaujímavý.

Fixácia komunikačnej situácie predpokladá vytvorenie organizačnej štruktúry pre celý cyklus chystanej práce (vrátane nadviazania kontaktov s participantmi, deľby rol, vytýčenia sledovaných cieľov motivácie a podobne), formalizáciu komunikačných kanálov, výber jazyka a metód komunikácie. K tomu: Panel participantov je vhodné organizovať tak, aby

moderáciu, podľa definovaných „pravidiel hry“, zabezpečovali prognostici v bezprostrednom kontakte s flexibilnými (okolo problémov organizovanými) skupinami vecných znalcov (prvý okruh participantov), predstaviteľov sféry riadenia (druhý okruh participantov) a ostatnej zainteresovanej verejnosti (tretí okruh participantov). K „mediokruhovej“ komunikácii dochádza vždy vo chvíli, keď sa ukončí ucelená fáza metodického postupu (diagnóza, ...), a to vždy na báze „interskupín“, ktoré pozostávajú z proporcionálneho zastúpenia predstaviteľov všetkých troch okruhov. Dôležité pritom je, aby všetky myšlienky, rozhodnutia, akcie, ... ktoré pritom vzniknú, boli okamžite dokumentované a poskytnuté na spätnú väzbu všetkým participantom. Už sama táto skutočnosť pôsobí – ako sa ukázalo – artikulácie a mobilizačne. Formalizácia komunikačných kanálov i jazyk a metódy komunikácie majú zodpovedať povahe veci, v prípade, že ide o prognózu mesta, sú k dispozícii televízia, rozhlas, noviny, ... občianske zhromaždenia, panelové diskusie, hry, ... v jazyku „človeka z ulice“.

Prezentácia výstupov má zasiahnuť aj ľudí mimo vybraný okruh participantov. Jednoducho povedané – musia sa spredmetniť v konkrétnych činoch. Treba tiež zdôrazniť permanentnosť problémovo orientovaných a participatívnych skúmaní. S tým sú späté predovšetkým dva momenty: 1) neustála spätná väzba medzi jednotlivými krokmi prístupu a 2) potreba neustálej reflexie získaných skúseností. Obom požiadavkám najlepšie zodpovedá vytvorenie banky údajov a poznatkov, z ktorej v pravý čas vypadnú odborné či popularizačné publikácie, články, filmy, ... zovšeobecňujúceho a mobilizačného charakteru.

Takto nejako by sa dal načrtnúť ideálny model procesu participácie z metodického hľadiska. Opäť však zdôrazňujem, že medzi modelom (či mojim názorom na to, ako by mal vyzeráť) a tým, čo sa skutočne spraví, býva značná priepasť vyhlbená nielen konkrétnymi podmienkami, ale aj konkrétnou povahou riešených problémov a riešiteľov.

Na záver

Nazdávam sa, že sila a nosnosť problémovo orientovaného participatívneho prístupu nie je a nebude testovaná na stránkach odborných periodík, ale v akcii späté s poznávaním a riešením skutočných spoločenských problémov. Do novín a časopisov sa s istým časovým oneskorením dostanú iba fragmenty tejto drámy – a budú to fragmenty zbavené „chuti a vône“, ktorá istú časť spoločenských vedcov núti znova a znova sa ponárať do konfliktov, nad ktorými plynie, zdánlivo pokojná každodennosť nášho života.

* Pri dokončovaní tejto verzie textu mi svojimi pripomienkami pomohli Pavol Frič a Josef Alan.

Literatúra

- Ackoff, R. L.: *Creating the Corporate Future*. New York, Wiley, 1981.
Ackoff, R. L. – Garajedaghi, J.: *One Liners by two Presentologists*. Technological Forecasting and Social Change 1984, č. 2.
Amara, R.: *Which Direction Now? Futurist* 1981, č. 3.
Bachtin, M.: *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava, Tatran 1988.
Bestuzev – Lada, I. V.: *Poiskovoje socialnoje prognozirovaniye*. Moskva, Nauka, 1984.
Bútorová, Z.: *Záznam zo seminára k aktuálnym problémom sociotechniky v sociológii* (3. 12. 1987 Bratislava). In: Sociológia 1988, č. 3, s. 333–338.

- Frič, P. – Gál, F.: *Pojem a problém potenciálov*. In: Niektoré problémy rozvoja vedy. Kabinet teórie vedy a prognóz Výpočtového strediska SAV, výskumná správa, Bratislava 1986.
- Frič, P. – Gál, F. – Dianiška, I.: *Profesiová orientácia sociológa vo svetle spoločenských očakávaní*. Sociológia 1988, č. 1.
- Frič, P.: *Niekoľko poznámok k novej sociotechnickej stratégii*. Sociológia 1988, č. 3.
- Filosofskij encyklopedičeskij slovar*. Moskva, Sovietskaja encyklopedija 1983.
- Gál, F.: *Participatívne prognózovanie*. Ekonomický časopis 1986, č. 8.
- Gál, F. – Frič, P.: *Konceptuálne východiská prognózovania národnej vedy*. Sociológia 1987, č. 1.
- Gál, F. – Frič, P.: *Problém Oriented Participative Forecasting*. Futures 1987b, č. 6.
- Gál, F. a kol.: *Prognóza vývoja vedy v SSR do roku 2010*. Kabinet teórie vedy a prognóz Výpočtového strediska SAV, výpočtová správa, Bratislava 1987.
- Hoffman, P. a kol.: *Prognóza rozvoja SSR do roku 2010*. Ekologický ústav SAV, výskumná správa, Bratislava 1987.
- Hübschmanová, M. – Řehák, J.: *Etnika a komunikace*. Sociologický časopis 1970, č. 1, s. 548–559.
- Jonin, K.: *Konzervativnij syndrom*. Sociologičeskije issledovanija 1987, č. 5.
- Kačounov, S.: *Problem Situations Activities*. Science of Science 1983, č. 1–2.
- Krivý, V.: *Sociotechnika: Možnosti a hranice*. Sociológia 1988, č. 3.
- Kucenko, V. I.: *Sociaľnaja zadača kak kategorija istoričeskogo materializma*. Kijev, Naukova Dumka 1972.
- Kuczyński, P.: *Intervencja sociologiczna à la Touraine*. Studia Sociologiczne 1986, č. 3, s. 83–102.
- Lenin, I. V.: *Zobrané spisy*, zv. 36. Bratislava, Pravda 1987.
- Markuš, J. a kol.: *Súhrnná úvaha o vedecko-technickom, ekonomickom a sociálnom rozvoji SSR do roku 2010*. Ekonomický ústav SAV, Bratislava 1987, edícia Prognostické práce, č. 4.
- Maruyama, M.: *Democracy Model Based on a Non-Western Epistemology*. Cybernetics 1969, č. 4, s. 214–220.
- Maruyama, M.: *Paradigmatology and its Application to Cross-Cultural Communication*. Dialectica 1974, č. 3–4, s. 135–196.
- Mauss, A. L.: *Social Problems as Social Movements*. J. B. Lippincott, Co. Philadelphia, New York, Toronto, 1975.
- Petrusek, M.: *Princip komplementarity a tolerance v prognostice a sociologii*. Prognostika (vydáva MV Komitétu pre vedecké riadenie ČSVTS Praha) 1987, č. 2, s. 7–15.
- Potůček, M. a kol.: *Pracovní hypotéza prognózy 9. strategického meziodvětvového směru vědeckotechnického rozvoje „Rozvoj péče o zdraví lidu“* (HÚ SPEV 908 335 209). ÚSLOZ, výskumná správa. Praha 1987.
- Roško, R.: *Stanovisko recenzenta k článku: Frič, P. – Gál, F. – Dianiška, I.: cit. práca*. Sociológia 1988, č. 1.
- Schwartz, J. D.: *Participation and Multisubjective Understanding: An Interpretivist Approach to the Study of Political Participation*. The Journal of Politics 1984, s. 117–1141.
- Touraine, A.: *The Self-Production of Society*. Chicago and London, The University of Chicago Press 1977.
- Woleková, H.: *Stanovisko recenzenta k článku: Frič, P. – Gál, F. – Dianiška, I.: cit. práca*. Sociológia 1988, č. 1.

Резюме

Ф. Гал: Проблемно ориентированный участнический подход

Проблемно ориентированный участнический подход – своеобразная теоретико-методологическая концепция чехословацкого происхождения, нашедшая до сих пор практическое применение, в первую очередь, в прогнозировании развития науки и макрообщественной динамики. Его цель

определен как своевременная сигнализация угрозы развитию, идентификация шансов развития и расчленение интересов и мобилизация действий заинтересованной общественности в интересах устранения угрозы и использования шанса.

Роль собственно предмета проблемно ориентированных участнических исследований играют т.наз. проблемные ситуации, рассматриваемые как диспропорции между актуальным, предвосхищенным и желательным состоянием общественных явлений (процессов, величин), включая условия и пути их устранения. Проблема операционализации проблемных ситуаций в предлагаемой концепции решается при посредстве т.наз. потенциальной схемы изложения, в которой проблемная ситуация представляется как структурированное образование, состоящее из потенциалов, их пользователей (и целей этих пользователей), предмета воздействия потенциалов и механизмов актуализации и аккумуляции потенциалов в интересах достижения выдвинутых целей.

Эффект расчленения и мобилизации в проблемно ориентированных исследованиях достигается при посредстве использования принципа партиципативности. В нем отражается сведение, что многие общественные проблемы нельзя решать иначе, чем путем прямого участия людей в их идентификации, диагнозе и проекте терапии. Компонентом статьи является также дискуссия вещественных, методических и методологических аспектов ориентированных таким образом исследований. Приводимые факты опираются на опыт, приобретенный автором по применению проблемно ориентированного участнического подхода в социальном прогнозировании.

Summary

F. Gál: Problem-oriented Participant Approach

The problem-oriented participant approach is a specific theoretico-methodological concept of Czechoslovak provenance, which has so far been practically applied particularly in prognosticating the development of science and macrosocial dynamics. Its object is defined as a timely signalization of developmental risks, as an identification of developmental chances, an articulation of interests, a mobilization of the activity of the committed public with a view to eliminating the risk and taking full advantage of the chances.

The so-called problem situations conceived as disparities between the actual, the anticipated and the desired condition of social phenomena (processes, quantities), inclusive of conditions and ways of their elimination, have assumed the role of the actual object of problem-oriented participant investigations. In the concept proposed here, the problem of the operationalization of problem situations is solved with the aid of the so-called potential interpretation scheme wherein the problem situation is represented as a structured unit consisting of potentials, of their users (and these users' aims), of the object of action of the potentials, and of the mechanisms of the actualization and accumulation of potentials in the interest of achieving the set goals.

The articulatory and mobilization effect of problem-oriented investigations is achieved by applying the participation principle. This reflects the recognition that a great number of social problems cannot be solved otherwise than by people's direct participation in their identification, diagnosis, and proposed therapies.

Also the discussion of objective, methodical and methodological aspects of investigations oriented in this way forms a part of the present paper. The knowledge introduced here is based on the experience gone through by the author in applying the problem-oriented participant approach in social prognostication.

D. Holda: *Hodnoty a perspektivy mládeže v ČSSR*

Praha, Mladá fronta 1988, 192 s.

Mezi sociologické disciplíny, jež se u nás dynamicky rozvíjejí a dosahují prokazatelných úspěchů jak v oblasti emirických výzkumů, metodologie a teorie, tak i svým vlivem na společensko-politickou praxi, patří sociologie mládeže. Mírou úspěšnosti československé sociologie mládeže je i mezinárodní ohlas, který toto odvětví přinejmenším v socialistických zemích má.

Položíme-li si otázku, čemu tato disciplína za své špičkové místo v kontextu současné československé sociologie vděčí, zdá se, že zjistíme tyto hlavní okolnosti a příčiny:

1. Jejím rozhodujícím dynamizujícím faktorem jsou potřeby společenských a politických orgánů, jež se dlouhodobě nemohou bez sociologických poznatků o mládeži obejít. Mládež je z mnoha hledisek příliš významnou a přitom stále a rychle se měnící složkou naší společnosti, než aby opatření, jež se jí týkají, mohla být trvale přijímána pouze na základě znalostí takzvaného běžného myšlení a na základě zkušeností získaných v minulých etapách společenského vývoje. Požadavky praxe jsou zde vskutku hlavním stimulujícím prvkem.

2. Sociologie mládeže měla u nás ve svých počátcích v polovině šedesátých let na co navazovat a po této stránce byla v poněkud lepší situaci než některé jiné sociologické disciplíny, s nimiž se v našich podmínkách v té době začínalo. Byly to zejména určité metody a poznatky nashromážděné pedagogikou a psychologii, jakož i některé studie zabývající se vývojem mládežnického hnutí, které přispěly k poměrně rychlému konstituování zcela nové disciplíny.

3. Podstatné je rovněž to, že sociologie mládeže má u nás poměrně široké a kvalitní institucionální zázemí v podobě několika výzkumných pracovišť a že existují i relativně velmi dobré možnosti publikovat všechny závažné poznatky, k nimž se v této oblasti dospívá. Pluralita pracovišť zabývajících se sociologií mládeže umožňuje přistupovat k objektu zkoumání z různých pozic a hledisek a podněcuje tak vzájemnou konfrontaci výsledků výzkumů, výměnu názorů, diskusi i polemiku, což vše jsou neodmyslitelné součásti jakékoli úspěšné a smysluplné vědecké práce.

4. Rozvoj zmíněné disciplíny u nás je pozitivně ovlivňován tím, že se na něm podílejí představitelé různých oborů. Českoslovenští sociologové mládeže spolupracují zejména s pedagogy, psychology, teoretiky vědeckého komunismu, teoretiky kultury, filozofy a ekonomy. Řada výzkumů tak má interdisciplinární charakter, po němž se v moderní vědě oprávněně stále volá.

5. Českoslovenští sociologové mládeže mají časté, dlouhodobé a plodné styky se zahraničními sociology zabývajícími se touto tematikou, a to zejména ze socialistických zemí. Rovněž tato okolnost působí na rozvoj sociologie mládeže u nás inspirativně.

Všechny uvedené skutečnosti se odrážejí i ve značně bohatém okruhu studií na téma mládeže. V poslední době se mezi ně přiřadila kniha Dalibora Holdy *Hodnoty a perspektivy mládeže v ČSSR*. D. Holda patří v dané tematické oblasti k našim předním znalcům a badatelům a výsledky jeho práce mají i mezinárodní ohlas. Ve své dosavadní činnosti se zaměřoval zejména na otázky obecné sociologické teorie a metodologie mládeže, na sociologické výzkumy vysokoškolských studentů a na hodnotové orientace socialistické inteligence, přičemž o této problematice publikoval několik knih a řadu statí, jak samostatně, tak ve spolupráci s jinými autory.

Nová kniha D. Holdy má značně široký tematický záběr. Kromě předmluvy, úvodu a seznamu použité a doporučené literatury obsahuje jedenáct kapitol, z nichž první, nazvaná *Mládež a společnost*, se zabývá východisky teoretické analýzy mládeže a z nich pak zejména stále diskutovanou otázkou vymezení pojmu mládež. Autor si zde stručně všímá nejprve reprezentativních nemarxistických pojetí mládeže, zastoupených pojetím psychoanalytickým a strukturně funkcionalistickým. Správně konstatuje, že tyto, ale i další buržoazní koncepty mládeže „nepracují a nemohou pracovat jen se zcela chybnými a s realitou vůbec nekorespondujícími myšlenkami (...) a že v určité rovině (...) postihují skutečně existující problémy

mládeže v kapitalistické společnosti“ (s. 18–19). Kriticky se zmiňuje o tom, jak nemarxističtí autoři reagovali koncem šedesátých let na takzvané revolty mládeže a jak řeší otázky takzvaných generačních konfliktů. Rozhodující nedostatky nemarxistických koncepcí mládeže spatřuje v idealistickém pojetí společnosti, v netřídním, abstraktním a historicky nekonkrétním pojetí mládeže a v jejich celkové metafyzičnosti a ahistoričnosti.

Poté jsou v kapitole vysvětleny základní rysy marxistické teorie mládeže, přičemž se vychází z teze, že „mládež nemá vlastní ontologický status a její problémy proto nejsou vysvětlitelné z mládeže samotné“ (s. 23). Mládež autor vymezuje „jako skupinu nalézající se ve specifickém sociálním postavení, ve kterém již sice není zcela závislým objektem působení společenských institucí, ale zároveň ještě není úplně samostatným subjektem, vymykajícím se vlivu výchovných a vzdělávacích institucí“ (s. 23). Dodává k tomu, že „v různých společenských systémech, v různých etapách vývoje těchto systémů a pochopitelně i pro různé sociální skupiny je toto specifické sociální postavení určeno různými věkovými intervaly. Všeobecně lze však konstatovat, že toto období, charakterizované převahou přípravných činností, umožňujících postupné zařazování do komplexu sociálních, ekonomických a politických aktivit dané společnosti, lze vymezit ukončením dětství a počátkem sociální dospělosti, respektive sociální samostatnosti“ (s. 23). V této souvislosti se pak autor zabývá pojmem sociální nedospělosti mládeže a diferenciací procesu sociálního dospívání v určitých konkrétně historických podmínkách.

Za jeden z vůdčích principů marxistického pojetí mládeže D. Holda správně považuje princip její sociálně třídní diferenciaci a zdůrazňuje, že je třeba jej aplikovat i na mládež v socialistických zemích, přičemž je zde mládež „diferencovaná podle základní společenské instituce, která jako první formuje její vztah ke společnosti, tj. podle třídní a sociální pozice rodiny, ze které pochází“ (s. 27). Tato diferenciaci v dalším vývoji mladých lidí však prodělává změny, a to zejména pod vlivem socioprofesionálního zařazení. V závěru této části výkladu si autor všímá rovněž marxistického pojetí generačních rozdílů a jejich vlivu na sociální rozvoj společnosti. Oprávněně upozorňuje, že „i ve vývoji socialismu je možné identifikovat situace, v nichž mládež reaguje formou blízkou generačním rozporům“ (s. 30).

Ve druhé kapitole, nazvané *Dětství, mládí, dospělost*, jsou nejprve stručně charakterizovány základní sociální rysy období dětství, přičemž si autor všímá i některých, z tohoto hlediska relevantních otázek rodinného života, porodnosti, zaměstnanosti žen, struktury volného času mladých rodin, zájmové činnosti dětí a role školy v podmínkách naší společnosti. Závěrečná část kapitoly je zaměřena na poměrně velmi stručnou analýzu mládí jako kontinuity a diskontinuity sociálního dospívání. Stojí zde za zmínku zejména tato autorova myšlenka: „Ve srovnání s předchozími generacemi dosahuje dnešní mladé pokolení plné dospělosti – tedy zralosti v ekonomickém, sociálním, politickém, ideologickém, intelektuálním, mravním a psychologickém smyslu – později. Navíc plné osvojení si rozhodujících sociálních rolí – profesionální, občanské, manželské, rodičovské – se kumuluje do krátkého časového úseku, zpravidla ne delšího pěti let. To samozřejmě činí formování mladého socialistického člověka zvláště náročným. Pro charakteristiku mládí je zřejmě tento proces důležitější než sám věk, jímž se toto období uzavírá“ (s. 42).

Třetí kapitolu nadepsal autor *Společenské kontexty rozvoje osobnosti mladého člověka*. Je uvedena potřebnou pojmovou analýzou, v níž se pokusil vysvětlit své chápání takových běžně používaných, ale ne vždy jednotně vymezovaných kategorií, jako je člověk, osobnost, individuum a jednotlivec. Jádro kapitoly je pak věnováno teoreticko-metodologickým otázkám utváření osobnosti mladého člověka a analýze takových rysů orientace této osobnosti, jako je kolektivismus a individualismus, aktivita a pasivita. Autor v této souvislosti srovnává rysy osobnosti mladých lidí za kapitalismu a za socialismu a správně varuje před zjednodušeným a schematickým přístupem k této problematice. Plně lze souhlasit s jeho závěry, že „rozdíl mezi kapitalismem a socialismem nespočívá ve zjednodušené a metafyzické kontrapozici buržoazního individualismu a socialistického kolektivismu, ale v existenci různých typů individualismu a kolektivismu“ (s. 56), že „ne vždy je možné v současné realitě socialismu oddělit pozůstatky buržoazního individualismu od individualismu, který vyplývá ze sociálních podmínek současného socialismu“, že „i v podmínkách socialismu se setkáváme s individualistickými tendencemi, které mají svůj svébytný zdroj v objektivní sociální realitě naší společnosti“ (s. 57) a že „i když je v podmínkách socialistické společnosti tendence k formování sociálně aktivní osobnosti příslušníků mládeže převládající tendencí, není zcela jednoznačná, neboť socialismus vytvořil nové sociální podmínky nejen pro sociální aktivitu, ale i pro sociální pasivitu“ (s. 59).

Čtvrtá kapitola s názvem *Geneze sociálního rozvoje mládeže v socialistickém Československu* sleduje

hlavní etapy vývoje mládeže i její organizace od konce druhé světové války do současnosti, přičemž vychází z této časové klasifikace: a) léta 1945–1948, b) léta 1948–1955, c) léta 1956–1960, d) léta 1960–1969 a konečně e) 70.–80. léta. Kapitola je uzavřena pohledem na současnou otázku sociálního rozvoje mládeže u nás.

V kapitole páté, nadepsané *Mládež v reprodukci obyvatelstva československé společnosti*, autor na základě četných statistických a demografických údajů podává informaci o vývoji struktury československé mládeže z hlediska věku, pohlaví a školního vzdělání. Všimá si rovněž reprodukce kvalifikovaných dělníků, odvětvové struktury učňů, změn ve struktuře pracovního zapojení a samostatnou rozsáhlejší pozornost věnuje i statistickým údajům, které se týkají rodinného stavu mladé generace a vybavenosti mladých domácností předměty dlouhodobé spotřeby i jejich rekreačních možností.

Kapitola šestá, nazvaná *Výchovně vzdělávací systém a rozvoj osobnosti mladého člověka*, vychází z analýzy funkcí tohoto systému v socialistické společnosti a poté podrobně analyzuje takzvané vzdělanostní dráhy mládeže. V této souvislosti si všimá zejména toho, jaké vzdělanostní dráhy vedou ke studiu na vysokých školách, zabývá se i problematikou proměnlivosti zájmů o směry či obory vysokoškolského studia a podrobněji analyzuje osobnostní zaměření studentů vysokých škol. Kapitola je uzavřena úvahou o sociálně třídní podmíněnosti přístupu ke vzdělání.

Poměrně velmi stručná kapitola sedmá, *Mládež a práce*, si všimá pracovního uplatnění dělnické mládeže a mladé inteligence a jen v o málo rozsáhlejší kapitole osmé, *Mladá rodina*, se dočteme o sociální struktuře mladých rodin a o jejich příjmové situaci.

Ke klíčovému částem knihy patří kapitola devátá, *Hodnoty a hodnotová orientace mládeže*, v níž autor nejprve stručně vymezuje, co pod těmito pojmy chápe. Poté se zabývá závažnou, ale zároveň značně složitou problematikou takzvané interiorizace hodnot a strukturou hodnotové orientace. Jádrem výkladu je otázka sociální podmíněnosti hodnotových orientací naší mládeže, přičemž analýzu této otázky rozčlenil autor do tří etap, z nichž první charakterizuje jako analýzu hodnotového systému v celé její celistvosti, to znamená, že jejím konečným efektem je indikace dosaženého stupně socialistického uvědomění příslušníků tříd a sociálních skupin, druhou jako analýzu typu hodnotových orientací v návaznosti na neantagonistické rozpory sociálně třídní struktury socialistické společnosti a třetí jako analýzu vlivu determinant každodenního sociálního života.

Desátá kapitola, nazvaná *Volný čas a mládež*, nejprve stručně vysvětluje základní rysy marxistického pojetí volného času a jeho funkce v socialistické společnosti. Poté se autor na základě výsledků sociologických výzkumů zabývá tím, v čem spočívá specifická trávení volného času mládeže ve srovnání s ostatní populací a jaké jsou zdroje diferenciací aktivit provozovaných ve volném čase.

V závěrečné kapitole, nadepsané *Perspektivy vývoje československé mládeže*, se autor pokusil o stručný nástin předpokládaných trendů vývoje mládeže zejména z hlediska sociální struktury naší společnosti, z hlediska demografických tendencí a z hlediska osobnostního rozvoje. Za pozornost zde stojí zejména tato autorova myšlenka: „Mladí lidé jsou v podstatě nositeli existujících trendů a jejich aktivní podíl na jejich realizaci, na případném uskutečňování kvalitativních přeměn společenského vývoje, je dán statikou či dynamikou sociálního pohybu celé společnosti. Nerespektování těchto skutečností potom v krajní poloze vede buď k neoprávněnému optimismu s přeceňováním možností a sil mladé generace, nebo k apriornímu pesimismu a zatracování mladých lidí“ (s. 177).

Jak je z uvedeného přehledu zřejmé, zabývá se kniha D. Holdy neobyčejně rozsáhlou problematikou a v této šíři nemohla proniknout ve všech svých částech do stejné hloubky. Protože však jde spíše o práci kladoucí si za cíl určité dosažené poznatky syntetizovat než k novým poznatkům dospět, nebylo by správné posuzovat tuto skutečnost příliš přísně. Jako nejlépe zpracované se mi jeví ty partie knihy, kde autor mohl navázat na výsledky své vlastní teoretické a výzkumné práce, což je ostatně pochopitelné a přirozené. Mám na mysli zejména tři úvodní kapitoly, jakož i kapitolu šestou a devátou. Je škoda, že v některých částech, kde autor konstatuje určité problémy týkající se postavení a situace mládeže nebo jejich jistých složek v naší společnosti, zůstává u tohoto konstatování, nebo na problém reaguje dosti všeobecnou odpovědí. Zdá se, že zejména tam, kde se zabývá ekonomickou situací některých skupin mladých lidí a mladých domácností, mohl být ve své analýze kritičtější a mohl naznačit i určitá řešení. Dobře si uvědomuji, že to není snadné a že je to spojeno i s jistými riziky, ale nebudeme-li je v naší teoretické práci podstupovat, nebude mít tato práce velký smysl. Konstatuje-li, dejme tomu, předseda ÚV SSM V. Mohorita v rozhovoru v Rudém právu (4. 11. 1988, s. 3), že „nevyřešené je například

odměňování mladých lidí. Mnohdy na pracovištích dostávají plat ne podle své práce, ale podle svého věku. Rozdělení do platových tříd nedává mladému člověku možnost vydělat si více a získat prostředky, které právě v období zakládání rodiny potřebuje. Je nutné zabývat se postavením celých skupin mladých lidí. To se týká například mladých vědeckých pracovníků, absolventů vysokých škol po nástupu do praxe a podobně. (...) Při startu do života by měli mít všichni stejné šance. Někdo to má jednodušší, protože ho značně podporují rodiče. Je faktem, že sociální nespravedlnost existuje“, pak tím spíše a tím naléhavěji by měl na tyto skutečnosti poukázat a hlouběji je analyzovat sociolog, od něhož to naše společnost očekává.

Do knihy se vloudily některé drobné chyby a nepřesnosti. U tabulky na s. 37 je uveden jako pramen Pácl 1982, ale v textu knihy ani v seznamu literatury se o tomto prameni nic bližšího nedozvíme. Na s. 63 je místo správného pojmu „sociálně demografická skupina“ uvedeno „sociálně demokratická skupina“. Číselné údaje o počtu žen v roce 1980, uvedené v tabulce na s. 92, jsou ve srovnání s předchozím textem přehozy. Na s. 111 se píše o následujících desetiletích tohoto (tj. dvacátého) století, ale toto desetiletí už bude přece jen jedno.

Knihy D. Holdy svědčí o tom, že její autor má cit pro postižení sociálních problémů mládeže. Přejí mu, aby v jeho další práci se mu vždy dařilo tyto problémy také všestranně sociologicky analyzovat.

Jan Sedláček

Sociální deviace

Praha, Svoboda 1988, 307 s.

V překladu Aleny Miltové vyšla v Sociologické knižnici Nakladatelství Svoboda práce tří sovětských autorů – V. N. Kudrjavceva, V. S. Nersesjance a J. V. Kudrjavceva – s názvem *Sociální deviace. Úvod do obecné teorie*. Autoři deklarují záměr založit publikaci východiska obecné teorie sociální deviace, i když, jak sami zčásti připouštějí, jejich přístup má výrazné specifické rysy, vlastní právní vědě.

Specifičnost způsobu uvažování je patrná již v prvé z devíti kapitol, nesoucí název *Zkoumání sociálních deviací jako vědecký směr*. Za „teoreticky přesné a určité“ považují autoři „chápání sociálních deviací jako narušení sociálních norem“ (s. 11) a odmítají jiná, širší vymezení (například ve spojení s fenoménem „institucionálních očekávání“). Sociální deviaci vztahují jak k individuální, tak kolektivní činnosti; do této oblasti výslovně zahrnují i „různé byrokratické deformace, projevy resortismu, lokálpatriotismu a jiná narušení právních, politických a mravních požadavků v práci institucí, v činnosti pracovních kolektivů a společenských organizací“ (s. 13).

Zde je ovšem už skryt neřešený problém objektivního sociálního obsahu deviace. Ten je patrný již v tom, co počít se sociálními souvislostmi, jež relativizují výše uvedené vymezení jevů: už zmíněná konkretizace ukazuje, že deviace může být v rozporu s určitou normou a současně „produktem“ jiné normy, což je evidentní právě u mnoha byrokratických deformací či projevů resortismu.

Snad nikoli v právnickém, ale rozhodně v sociologickém ohledu působí poněkud bezradně nevyhnutelná snaha autorů nezpochybnit kritérium vymezení sociální deviace – normu, když například říkají, že „je také třeba vzít v úvahu, že samy normy mohou být za určitých podmínek zastaralé a neúčinné [a tedy v opozici k jiné, progresivní normě – pozn. R. R.]. I tento případ“, pokračují dále, „spadá pod pojem negativních jevů, avšak k sociálním deviacím jej, přísně vzato, přiřadit nelze“ (s. 14). Připustíme-li, že společenská realita je také vnitřně rozporná, sotva vystačíme s definiční relací „norma – deviace“, byť se týká jen prvotního, výchozího vymezení jevu.

Autoři nicméně na základě stručného přehledu o výzkumu problematiky v SSSR zdůrazňují skutečnost, jež z jiného úhlu nakonec vede studium společenských odchylek k výzkumu povahy základních sociálních vztahů, procesů a zákonitostí; totiž, že dosud chybí „nutná vzájemná vazba mezi studiem různých druhů chování, jež se odchyľují od normy“ (s. 20). Konstatují, že tyto obecné aspekty problematiky mají nejbližší k sociologii a obecné pojetí sociální deviace považují za jednu ze speciálních teorií marxisticko-leninské sociologické vědy (s. 22), i když jde o vědecký směr komplexního charakteru. Připomínají však také, že v sociologii není studium norem a deviací dosud věnována potřebná pozornost.

Druhá kapitola, *Z dějin zkoumání sociálních deviací*, je poměrně rozsáhlá a má v zásadě tradiční dikci kapitol z dějin právního a politického myšlení: od pojednání o mytologických představách přes názory starověkého Východu, Řecka a Říma, Evropu středověku, novověká učení (F. Bacon, T. Hobbes, J. Locke, Ch. L. Montesquieu, . . . představitelé klasické německé filozofie) až k rozboru marxisticko-leninského konceptu podstaty sociálních deviací. Způsob pojednání rozhodně není nezajímavý, ale ponechává si v převaze optiku právního vidění problematiky. Svědčí o tom nakonec i výraznější pozornost raným dílům Marxovým a Engelsovým. Historii sociologického myšlení v marxistické i nemarxistické linii není v knize věnována potřebná pozornost – vzhledem k uvedenému oborovému přiřazení teorie sociální deviace by se přece jen v tomto směru očekávalo více. Rozhodně ne méně než učinil A. M. Jakovlev v knize *Zločinnost a sociální psychologie* (Prestupnost i socialnaja psihologija), vydané u nás v českém překladu v r. 1974 a uvedené předmluvou právě jedním z autorů, V. Kudrjavcem.

Sociální norma je název třetí kapitoly. Úvodem se v ní konstatuje, že „normami, jež odrážejí zájmy tříd a společenských skupin, jsou dány (předepsány, povoleny) určité formy chování, charakter vztahů, cíle a způsoby jejich dosahování“ (s. 79). Škoda však, že zde není více pozornosti věnováno právě mechanismu formování a fungování norem na bázi zájmů (a tedy i v kontextu pojmů „vztah“, „cíl“, „způsob realizace“). De facto klasifikující výklad přechází i do další pasáže, jež se podle názvu zabývá sociální normou jako společenským procesem; více analytické pozornosti je věnováno otázce vícefunkčnosti normy.

Klasifikační spíše než analytický ráz má však i kapitola, jež logicky následuje – *Deviace od sociální normy: pojem a druhy*. Charakterizuje znaky sociální deviace (mimo jiné jako „takové narušení sociálních norem, jež je charakterizováno určitou hromadností, stabilitou a rozšířeností při stejných sociálních podmínkách“ – s. 107) a rozlišuje deviace podle řady principů.

Myšlím však, že zde byla promarněna jedna z teoretických příležitostí (i když promarněna v logice předchozích úvah) tím, že zdůrazněný problém „pozitivních deviací“, „jemuž se samozřejmě autoři nemohli a ani nechtěli vyhnout, a jenž svou povahou nutí výzkumníka jít více k jádru věci, nebyl vyřešen více dialekticky. Zdá se, že autoři pochopili progresivnost společenského systému jako něco, co se netýká schopnosti změny (sebezměny, tj. schopnosti zrání, vývoje). Myšlenku, že „deviace od normy může být chápána jako pozitivní pouze z hlediska progresivnějšího systému“ (s. 112), uplatnili takřkajíc ve prospěch normy: jestliže „za socialismu vyjadřuje právní systém vůli a zájmy pracujících“, pak deviace „od platných norem, zákonných aktů a právních předpisů nelze z pozic socialismu chápat jako užitečnou“, neboť k řešení konfliktů starého a nového jsou k dispozici zákonné prostředky (s. 112–113). Tak prosté to zase není, alespoň pokud chceme překročit obsah zákona v právním smyslu k obsahu „právních aktů“ jako derivátů sociálních zákonitostí, stabilizujících společenský systém (mimořádně především tím, že umožňují jeho vývoj, nejen prostou reprodukci).

Rozšířenost sociálních deviací a jejich dynamika je předmětem kapitoly páté. Autoři zde právem staví otázku mezi a možností mezinárodního srovnávání. Charakterizují zde některé výsledky výzkumů ve světě a vývoj výzkumu v SSSR; dotýkají se také řady problémů spojených s prognostikou protisociálního jednání.

V šesté kapitole *Komponenty sociálních deviací* je postavena otázka rozdílnosti analýzy sociální deviace z hledisek jednotlivých věd – publikace se například zmiňuje o právním hledisku, sociálně psychologickém či kybernetickém hledisku. Zdůrazňuje důležitost sociologické analýzy, která do výzkumu sociální deviace jako hromadného jevu vnáší mimo jiné pojem komponent (s. 161). V knize jsou vyčleny čtyři nejpodstatnější, s nimiž se dále pracuje: sociální hodnoty, sociální instituce, sociální normy a vztahy. Deformace v každé z těchto komponent ovlivňuje i komponenty ostatní; autoři se vyjadřují k různým možnostem deformací a disfunkcí v tomto smyslu a dospívají k souhrnnému závěru, že „výchozím článkem sociálních deviací je obvykle změna hodnotových orientací“ v určitých sociálních skupinách, podmíněná objektivně v sociálně ekonomických podmínkách. Taková změna orientací se rozšiřuje, vede k interpersonálním konfliktům i narušování norem, které – pokud není proces kontrolován – fakticky přestávají fungovat, vzniká „stínová normotvorba“, narušuje se fungování sociálních institucí, jež je nahražováno neformálními vztahy. Důsledkem pak je podstatná, někdy i nezvratná změna a deformace v systému společenských vztahů, růst sociálních rozporů, „jež zase produkují deviantní chování v různých formách“ (s. 194).

Sociologicky zajímavé by zřejmě bylo posoudit tento model změny i z jiného výchozího bodu.

Především obrácením uvedeného kauzálního řetězce, neboť, jak se zdá, pohyb od sociálních rozporů k disfunkcím sociálních institucí, vzniku „stínové normotvorby“ atd., je vyjádřením hlavního průběhu objektivní determinace změn hodnotových orientací, která byla ve výše uvedené posloupnosti jen mlčky předpokládána a která je nakonec základní osnovou výkladu i vymezení sociální deviace.

Nutno říci, že zajímavost práce i její sociologická obsažnost roste i s dalšími kapitolami. Z nich následující – *Mechanismy deviantního chování* – de facto posuzuje předpoklady bezprostřední determinace deviantního chování v interakci sociálních norem, vlastností osobnosti či kolektivu a zvláštností konkrétní situace. Základní příčiny deviací (v sociálně psychologickém smyslu) vidí autoři na jedné straně v nesouladu mezi požadavky života a zájmy osobnosti (kolektivu), na druhé straně v nesouladu mezi normou a požadavky života; do určité míry zde ovšem zůstává nevyjasněn problém „požadavků života“, i když je zjevně vztažen především k pojmu životního způsobu (viz další kapitoly). Mechanismy je myšlena interakce všech vnitřních a vnějších faktorů (jevů, procesů), jež vedou ke vzniku cíle, k rozhodnutí o činu, ale také k jeho praktické uskutečnitelnosti (s. 195).

Publikace upozorňuje na význam tzv. problémové situace, v níž je obtížné sociální normu aplikovat; dále akcentuje a rozebírá úlohu subjektivního smyslu situace a jejího vlivu na jednání člověka. Podrobně se zabývá zvláštnostmi osobnosti. V závěru kapitoly jsou zkoumány procesy stabilizace individuální deviace, podmínky jejího zmasovění a její vliv na vznik nových negativních činů, a dále pak problém ospravedlnění a sebeospravedlnění faktu narušení normy.

Příčiny sociálních deviací (osmá kapitola) jsou tématem, jemuž je věnována poměrně důkladná pozornost už v teoretické rovině. K poznání příčin deviací lze, jak autoři konstatují, dospět jen výzkumem objektivních procesů sociálního života a jejich odrazu ve vědomí. Jde však také o způsob výzkumu. Autoři oprávněně polemizují s tendencemi zpochybňovat použitelnost kauzální explanace. Odlíšíji deterministické vysvětlení jevů od vysvětlení kauzálního (s. 237 an.), podtrhují význam deterministické explanace jako východiska, schopného reflektovat mnohotvárnost a komplexnost determinačních mechanismů, a ukazují příčinnost jako vnitřní obsah (podstatu) determinace sociálních deviací. Tento výklad má širší význam, překračující hranici dané problematiky – snad především k otázkám vysvětlení v sociologii vůbec.

Pro případ sociální deviace rozlišují a interpretují filozofickou, sociologickou a psychologickou úroveň vědeckého vysvětlení; sociologickou rovinu snad poněkud redukuje na výzkum způsobu života (s. 245).

Kapitola obsahuje řadu pěkných a inspirujících, ovšem i polemiku vyvolávajících rozvah. Precizovaný se nezdá například výklad deviantních důsledků „deformací ve způsobu života“ (není jasno, co je zdrojem a kritériem deformovanosti). Pozornost zasluhuje závěr, „že přes veškerý význam sociálně ekonomických podmínek jsou pro utváření normativních postojů velmi důležité a možná rozhodující ideologické a sociálně psychologické faktory“ (s. 247). Ve výkladu faktorů ovlivňujících realitu sociálních deviací je například podnětná úvaha o odlišnosti vůdčích „morálně etických principů“ v závislosti na profesi a jejím místu ve společenské dělbě práce, resp. na obsahu práce. Škoda, že zůstal jen naznačen problém rozpornosti normativních systémů, popřípadě rozpornosti systému norem a systému reálných společenských vztahů (s. 249–250).

Bez zajímavosti není ani to, že autoři vlastně sami (implicite) naznačují rozdílnost hranic právního a sociologického vidění příčin sociálních deviací – konkrétně v polemice s názorem o zaviněnosti jednání. Zde do popředí vystupuje subjektivní příčina zločinnosti jako nejbližší, bezprostřední příčina vědomého lidského činu, a nikoli příčiny „vzdálenější“ a objektivní (s. 254 an.). Tento problém ovšem odkazuje k obecnější otázce: k tomu, že určení příčiny – možno také říci „vzdálenost kauzálního řetězce“ – současně zakládá i odpověď na otázku, co je a co není deviací, resp. rozhoduje o tom, co může znamenat deviace v právním a sociálním smyslu, v čem se kryje a v čem nikoli jako jevy v systému právních a sociálních vztahů apod.

Závěrečná, devátá kapitola nese název *Boj se sociálními deviacemi*. Autoři zde charakterizují základní myšlenkové směry a koncepty zaměřené na otázku boje s deviantním jednáním. Především zhodnocují informační přístup, přičemž upozorňují na problematičnost jeho přeceňování, stejně jako na nenahraditelnost znalosti obsahu sociálních norem jmenovitě v oblasti jednání instrumentálního (procedurálního) rázu, v profesionální činnosti a v oblasti jednání člověka jako občana státu. Věnují větší pozornost také zásadám tzv. normativní propagandy.

Za klíčový však považují sociálně profylaktický přístup. Charakterizují jeho sociální předpoklady

a možnosti, zejména s ohledem na specifiku SSSR. Věnují se otázce užití sankcí, diskutují otázku významu nápravné funkce trestu apod. Jako doplňkový směr hodnotí také lékařsko-biologický přístup k deviantnímu chování.

Úplným závěrem knihy je pojednání o komplexním přístupu k řešení zkoumaného problému, mimo jiné v souvislosti se sociálním plánováním; autoři charakterizují základní složky tohoto přístupu. Škoda, že tato pasáž má dosti deklarativní charakter, v němž autorům přece jen poněkud uniká, že při formulaci hlavních společenských cílů nevystačíme pouze s globálním „harmonizačním“ konceptem (především k dosažení cíle „harmonizovat ekonomiku“ – s. 298), nýbrž musíme počítat s tím, že dynamičnost socialistického reprodukčního procesu jako celku předpokládá také existenci zájmových rozporů a s tím i určitou, relativně stálou vnitřní rozpornost hodnotového i normativního systému společnosti a třeba určitý vývoj v obsahu sociální spravedlnosti.

Přes jistou tradiční optiku plní publikace i v podmínkách Československa důležité poslání, neboť zaplňuje značnou mezeru také v oblasti sociální patologie jako sociologického odvětví. Nejen právní vědu, ale i sociologii obohacuje zejména o poznatky ze sféry sovětské produkce, popřípadě produkce touto sférou zprostředkované. Současně přináší řadu podnětů k dalšímu rozvoji dané disciplíny i ke komplexnějšímu pohledu na problém sociální deviace, jenž je na bázi dialekticko-materialistického přístupu přece jen v počátcích.

Richard Růžička

N. Jachiel: Sociologija i socialnaja promjana (Sociologie a sociální změna)

Sofia, Izdatelstvo nauka i izkustvo 1988, 416 s.

Niko Jachiel je významnou osobností mezinárodního sociologického života. Již proto řada čtenářů se zájmem sáhne i po retrospektivním výboru autorových statí, porůznu publikovaných v odborných i populárnějších časopisech, popřípadě přetištěných z autorových publikací. Přetištěné materiály pokrývají rozsáhlý časový úsek. Nejstarší stať publikovaná ve sborníku pochází z roku 1954, nejmladší z roku 1986. Toto časové rozpětí je samozřejmě na jejich obsahu i formě citelně znát. Bohužel výběr není doplněn ani rozsáhlejší vstupní hodnotící studií, ani systematictější autorskou předmluvou, která by napomohla orientaci (zejména zahraničního čtenáře) ve vývojových peripetiích formování sociologického „obrazu světa“ bulharské společnosti v intencích bulharské sociologické školy.

Sborník nesleduje chronologické, ale naopak obsahové členění jednotlivých ukázek. Texty jsou rozčleněny do čtyř částí. První z nich, nazvaná *K systému sociologických kategorií a přístupů*, zahrnuje pět příspěvků: „K otázce sociologické struktury“ (z roku 1970), „Kategorie ‚podstatný rozdíl‘“ (z roku 1965), „O strukturním přístupu v sociologii města“ (z roku 1965), „Efekty a efektivnost vědy“ (z roku 1969) a programový příspěvek „Za vysokou kvalitu empirických sociologických výzkumů“ z roku 1985.

Druhá část, *Faktory sociální změny*, obsahuje osm příspěvků. „Dynamika sociálně třídních vztahů“ (z roku 1954), „Vztah k vlastnictví“ (1958), „Třída družstevních rolníků – jednotná třída socialistických pracujících“ z roku 1959, „Organizace práce a sociologie“ (1978), „Socialistický pracovní kolektiv ze zorného úhlu sociologie“ (1986), „Člověk jako objekt i subjekt globálních problémů“ (1985), „K nové syntéze globálního a konkrétního myšlení“ (1986), „Intelektualizace, vzdělání a věda“ (1980).

Třetí část je věnována *sociologii vědy a teorii vědeckého zkoumání*. Zahrnuje celkem 11 příspěvků: „K některým metodologickým otázkám sociologie vědy“ (1976), „Problémy a perspektivy sociologického výzkumu vědy“ (1981), „Výsledky, teoretické problémy a tendence rozvoje sociologie vědy v Bulharsku“ (1984), „Od normativní k interpretativní sociologii vědy“ (1985), „Věda o vědě – problémy a perspektivy“ (1967), „Věda o vědě a řízení vědy“ (1968), „Systémový přístup a věda o vědě“ (1971), „Za systematictější rozvoj zkoumání etických problémů vědeckého poznání“ (1973), „Věda a hodnoty“ (1973), „Ke struktuře tvořivé osobnosti ve vědě“ (1975), „Věda a politika v podmínkách vědeckotechnické revoluce“ (1986).

Závěrečná část sborníku je věnována rozvoji sociologie po dubnu 1956, kdy byla zformována tzv. dubnová strategická linie Bulharské komunistické strany a na místo generálního tajemníka nastoupil Todor Živkov. Obsahuje celkem pět příspěvků: „Sociologická dimenze politiky strany po dubnu 1956“ (1981), „Rozvoj bulharské sociologie po dubnu 1956“ (1984), „Sociologie a společenská praxe“ (1981), „Sociologie a strategie intenzivního rozvoje“ (1982), „Sociologie před novými úkoly“ (1986).

Jednotlivé stati jsou pro českého a slovenského čtenáře přirozeně nestejně zajímavé.

Z první části nesporně zaujme téma „K otázce sociologické struktury“, kde je vymezen tento (pro nás stále ještě dosti nezvyklý) pojem pomocí obecné teorie systému: sociologická struktura je ta část sociální reality, která je relativně samostatnou, homeostatickou a nezávislou entitou. Je to systém, který je na jedné straně subsystémem řídicím a na straně druhé řízeným. Oba tyto aspekty jsou v těsném vzájemném vztahu. Jde o fungující a samorozvíjející se sociální organismus, složitě komponovaný a hierarchizovaný. Autor obšírně, ale jen z obecně metodologického hlediska diskutuje různé možnosti obsahové dekompozice společenského života a vede též čtenáře k striktnímu rozlišování sociologických a sociálních struktur. Zatímco sociální struktury mohou být různorodé, mezi sociologické struktury patří jen ty, které se vyznačují samostatností, seberegulací atd. Konkrétnější pohled na tento problém přináší stať „O strukturálním přístupu v sociologii města“. Nesporně zajímavou je i závěrečná stať první části „Za vysokou kvalitou empirických sociologických výzkumů“.

Ve druhé části je snad nejzajímavější stať „Socialistický pracovní kolektiv ze zorného úhlu sociologie“. Zde autor akcentuje nutnost vskutku sociologického přístupu k pracovnímu kolektivu. Zdůrazňuje – podobně jako S. Michajlov, na něhož se odvolává – že sociologický přístup nemůžeme zaměňovat za přístup komplexní, jde podle něho o specifický, syntetický pohled na sociální realitu. Sociolog pohlíží na pracovní kolektiv jako na ucelený sociální systém, všímá si jeho funkcí i mechanismů, jimiž se realizuje jednota osobnostního a sociálního. Vyděluje celkem čtyři základní momenty sociologického přístupu k pracovnímu kolektivu. Jde mu především o to, že kolektiv je specifickou sociální buňkou, v níž dochází k prolnutí a překřížení společenských a individuálních zájmů, kde probíhají intenzivně procesy sociální kontroly, zaměřené nejenom na jedince, ale i na obecnější sociální instituty a organizace. Pracovní kolektiv je charakteristický vysokým stupněm personalizace všech momentů své činnosti, je bezprostředním tvůrcem všech stránek společenského života – materiální i duchovní produkce a hraje velkou roli i v rozvoji osobnosti člověka. Funkce pracovního kolektivu se nevyčerpávají pracovní činností, ale zasahují do všech sfér společenského života. Proto je třeba jeho činnost analyzovat v širším sociálním kontextu, zejména ve vztahu k lokalitě, v níž působí. Ve stati se podrobně rozebírají funkce pracovního kolektivu a naznačují se i cesty posilování jeho role jakožto společenského vlastníka. V této souvislosti autor akcentuje momenty demokratizace řízení, změněných funkcí plánování, pléduje pro brigádní formy odměňování, atestace vedoucích pracovníků a konkursní výběr řídicích pracovníků. Závěrečná část stati je věnována úkolům sociologie v oblasti výzkumu pracovního kolektivu a informuje o sociologických kádrech zabývajících se touto problematikou. V podnicích pracuje 220 sociologů, z nichž 60 % pracuje v průmyslu, 16 % v dopravě. Velmi málo (kolem deseti) sociologů pracuje v zemědělských podnicích. Převažují mezi nimi mladí lidé se sociologickým, respektive sociologickým a psychologickým vzděláním. V roce 1983 bylo naplánováno 208 výzkumů v 99 podnicích v 15 z 28 krajů. Nejčastěji jsou zkoumány problémy spojené s organizací práce, ekonomickými problémy podniku a brigádní organizací práce (19 % výzkumů), sociálním klimatem (13 %), mobilitou (12 %), kádry, vedoucími pracovníky a řízením (7 %), sociální a pracovní aktivitou (5 %), veřejným míněním (4,5 %) a sociálními a demografickými charakteristikami osazenstva (4 %). Podle Niko Jachiela se podniková sociologie potýká s řadou problémů, které ani nám nepřipadají výjimečné a vyřešené. Jde zejména o nízkou sociologickou kulturu řídicích kádrů (kteří sociologických poznatků neumějí využívat), o nejasnou systematizaci míst podnikových sociologů, kteří jsou v řadě případů „děvečkou pro všechno“, a o nedostatek finančních prostředků pro výzkum a konzultace s odborníky. Jde však i o řadu problémů v profesionální přípravě sociologů samotných, o jejich neschopnost pracovat s lidmi, malé znalosti sociologie, malé životní zkušenosti a odtrženost od řídicích struktur, zejména od systémů lokální vlády. Sociologové se obvykle „vyčerpávají“ sběrem dat a informací, popřípadě jejich popisem a interpretací. Nedostává se jim však dosti sil a často ani znalostí, aby je předvedli do řeči řízení, do praktických opatření. V publikaci se uvádí řada námětů pro zlepšení práce podnikových sociologů, z nichž zasluhuje pozornosti námět vypracovat příručku (slovník) pro podnikovou sociologii (1).

Ve třetí části, která přináší především kratší příspěvky z oblasti teorie a sociologie vědy, je tematicky mimořádný příspěvek „Za systematictější rozvoj výzkumů etických problémů vědeckého poznání“, který postuluje novou oblast výzkumu vědy – oblast etiky vědeckého zkoumání. Tuto oblast pokrývá na jedné straně sama etika jakožto vědní disciplína, na straně druhé pak výzkum vědy. Úkol sociologie neomezuje autor jen na výzkum mravních problémů vědců, ale na výzkum širších souvislostí: na výzkum etické funkce vědy jako takové a na výzkum vzájemných souvislostí mezi morálkou společnosti a morálkou vědy (2).

Závěrečná část knihy je zřejmě pro našeho čtenáře nejpodnětější, neboť shrnuje příspěvky zabývající se úkoly bulharské sociologie v současnosti. Vstupní stať „Sociologické aspekty strategické linie strany“ charakterizuje základní makrostrukturní axiomy konceptu sociálního rozvoje, který se utvořil po tzv. dubnovém plénu roku 1956. Podle N. Jachiel byla dubnová strategická linie organicky spjata s řešením třech závažných problémů: s posílením demokratizace, obnovením tempa ekonomického rozvoje a akcentem na růst životní úrovně lidu. Situace před plénem byla podle něho (s. 339) charakteristická ekonomickou stagnací, zpomalováním industrializace, růstem nezaměstnanosti, nevyužíváním možností, stagnací zemědělské výroby. Po plénu byla rozpracována strategie urychlené industrializace, která vbrzku vedla k přeměně Bulharska ze země převážně agrární v zemi průmyslově agrární.

Význam dubnového pléna pro institucionalizaci bulharské sociologie Jachiel zevrubně rozebírá ve stati „Rozvoj bulharské sociologie po dubnu 1956“.

Ve stati „Sociologie a strategie intenzivního rozvoje“ zdůrazňuje Jachiel, že soudobá bulharská sociologie má před sebou především tyto úkoly: rozpracovat koncepci rozvinutého socialismu, problémy intenzifikace národního hospodářství ve všech sférách společenského života, sociologické aspekty nových ekonomických mechanismů a zdokonalení politického systému. Řešení těchto složitých úkolů předpokládá aktivitu jak základního sociologického výzkumu (zejména Informačního sociologického centra při ÚV Komunistické strany Bulharska a Sociologického ústavu Bulharské akademie věd), ale i podnikových sociologů. Autor podtrhuje mimo jiné význam sociologických časopisů a všímá si i úlohy sociologického školství. Zdůrazňuje nutnost rozvíjet sociologii v celé její šíři, věnovat stálou pozornost přípravě vědeckých kódů a popularizaci sociologie.

Tyto obecné náměty pro další činnost sociologů jsou rozpracovány ve stati „Sociologie před novými úkoly“, která reaguje na nové proudy v komunistickém hnutí spojené se sovětskou perestrojkou. Současnost hodnotí Jachiel jako „principiálně novou situaci“ (s. 386) a reprodukuje dnes již běžně známé charakteristiky „nového myšlení“. Zaujme však akcent, který Niko Jachiel klade na uplatnění principu „glasnosti“ v oblasti sociologie a sociologické informace.

Zdůrazňuje nutnost v nových podmínkách sociologicky analyzovat fenomén vědeckotechnické revoluce (která se dostává dnes do kvalitativně nové situace), a to i ty její souvislosti, které bezprostředně nesouvisí s výrobní činností, tj. i dopady ve sféře kulturního a duchovního života. Značná pozornost by měla být rovněž věnována výzkumu inovací, inovátorům a podobným problémům. Zároveň autor ukazuje, že v bulharských podmínkách existuje dosud obrovské množství těžké, namáhavé, nezajímavé práce (58,5 % zaměstnanců v oblasti materiální výroby a služeb vykonává práci převážně ruční, těžkou a nezajímavou). Pokud jde o tempo překonávání tohoto stavu zůstává však příslovečným optimistou. Druhým tématem, který staví nové situace před sociology, je rozvoj socialistické samosprávy a s tím spojené nové sociální funkce kolektivů pracujících. Od zavedení samosprávy se očekávají výrazné, avšak zřejmě dosud málo konkrétní změny v sociálních vztazích. Významné místo v analýzách sociologů by měl mít problém člověka a lidského faktoru. Niko Jachiel připomíná, že pojem „lidského faktoru“ je zatím populární, ale málo konkrétně vymezený. V té souvislosti zdůrazňuje nutnost věnovat se i problémům sociální politiky, problémům sociální rovnosti a spravedlnosti i tzv. negativním jevům v životě společnosti.

V konkretizaci úkolů sociologie zůstává Niko Jachiel nicméně dosti tradiční, překvapí i poměrně nízká kritičnost jak vůči společnosti samé, tak vůči sociologii. Z otištěných příspěvků je patrné, že autor patří k těm sociologům, kteří plédují pro takový rozvoj sociologie, který ji svazuje s politickými a hospodářskými strukturami a očekává, že toto spojení jí přinese společenské uznání i naplnění jejích společenských

(1) Text stati byl poprvé opublikován v zajímavém sborníku: *Problemi na sociologija na trudovija kolektiv*. Sofia 1986.

(2) Stať je přetištěna ze sborníku *Etičeski problemi na naukata*. Sofia 1973.

funkcí. Přitom však některé problémy (životní náklady, vzrůstající diferenciaci bulharské společnosti, rozvoj soukromé iniciativy apod.) nejsou dosud vnímány jako závažné sociologické problémy, ačkoli v běžném životě, v novinách a v televizi již jsou akceptovány.

Hodnocení publikace tohoto typu je obtížné, neboť výběr textů je silně podmíněn situací ve společnosti vůbec a v sociologii zvláště. Podobný ediční čin má svá úskalí. Některá témata, názory a postoje se opakují, poměrně malý rozsah příspěvků neumožňuje hlouběji se zabývat nadhozenými otázkami. Část textů nemá sociologický charakter, má spíše význam dokumentů pro historii přítomnosti (ve smyslu *Zeitgeschichte*), respektive pro tu její oblast, která se zabývá dějinami sociologie.

Pro nás je ovšem publikace přínosná zejména v tom, že naznačuje, že problémy, s nimiž se potýká naše sociologie, nejsou ojedinělé, jsou v té či oné míře společné sociologiím všech socialistických zemí.

Jiří Linhart

M. K. Gorškov: Obščestvennoje mněníje (Veřejné mínění)

Moskva, Politizdat 1988, 382 s.

Moskevské vydavatelství politické literatury vydalo v konci roku 1988 novou práci zástupce vedoucího katedry sociologie a sociální psychologie Akademie společenských věd ÚV KSSS, nazvanou *Veřejné mínění*. M. K. Gorškov je znám publikacemi a statěmi věnovanými problematice veřejného mínění a sociologického výzkumu. U nás byla vydána knižně jeho práce *Stranická organizace a veřejné mínění*.

Ve své, prozatím poslední knize, se autor zamýšlí nad veřejným míněním jako nad historicky vzniklým a existujícím společenským fenoménem, jehož význam dnes stále roste. Podává nejen analýzu jeho historického vývoje, ale i jeho charakteristických rysů, zákonitostí, funkcí, které se projevují v různé podobě od vzniku tohoto fenoménu po současnost. Kniha je aktuální i úvahami a analýzou vztahu současného veřejného mínění k problémům rozvoje politického systému společenské samosprávy v současné přestavbě života socialistické společnosti. Autor dokazuje své názory, jejich oprávněnost a funkčnost, pečlivým rozбором problémů a věcnou argumentací.

Kniha je psána čtivě nejen pro odborníky, kteří se veřejným míněním zabývají, ale i pro ty, kdo se o něm chtějí jen více dovědět. Obsahem je vědeckou prací, jazykem je prací populárně vědeckou.

M. K. Gorškov člení obsah knihy, mimo vstupní slovo a závěr, do čtyř hlavních částí: *Prizmatem věků, Vzestup, Ve skryších podstaty fenoménu a Nevyhnutelné proměny*.

Prvá část je analýzou historie vzniku a vývoje veřejného mínění na pozadí vzniku a formování lidské společnosti i společensko-ekonomických formací. Autor vychází z metodologické teze, podle níž nejspolehlivější cestou jak se dobrat podstaty jevu, a především společenského jevu, je poznání podmínek, příčin a dalších okolností jeho vzniku, poznání jednotlivých etap, kterými ve vývoji prošel, i toho, čím se projevuje a je v současnosti. Proto hledá co nejpřesnější odpovědi na takové otázky, jako: které příčiny vedly ke vzniku veřejného mínění v počátcích lidské společnosti? Jaké jsou osudy tohoto fenoménu v různých historických obdobích? S jakými rysy vstoupilo veřejné mínění do socialistické společnosti?

Gorškov zastává názor, že prvním historickým momentem, jenž vedl ke vzniku veřejného mínění, je boj mezi „živočišným egoismem“ prvotních lidí a jejich „nutností společné práce“, který představuje výchozí bod zespolenšňování člověka. Pečlivě dokládá tezi, že základní příčinou vzniku veřejného mínění byla vnitřně rozporná jednota práce jako reflexivně intuitivního chování a práce jako zdroje předmětně činného vědomí. V této vazbě předmětně činné vědomí stále více určovalo vztah praobčín a jejich členů nejen k okolní přírodě, ale i k sobě navzájem. Bylo proto „nejvyšším vládcem“ společnosti.

V podkapitole první části, nazvané *Rozkol*, autor logickými argumenty dokládá úlohu duchovně ideologických prostředků v přeměně veřejného mínění, jako vrcholného vládce občinové společnosti, ve veřejné mínění třídní otrokářské společnosti. Tyto duchovně ideologické páky představuje náboženská víra již ve své prvotní podobě působení šamanů, čarodějů atd. Jsou to oni, kdo se staví mezi společnost

a přírodu, přivlastňují si schopnost i právo působit na ně nikoli bezprostřední činností lidí, ale pomocí svých „zvláštních sil a schopností“, které nejsou dány nikomu mimo „vyvolené jedince“. Tuto skutečnost také považuje Gorškov za pramen, z něhož se formuje společenské postavení prvých „manipulátorů“ veřejného mínění.

V další podkapitole (volný překlad názvu je *Pod jhem náboženství*) rozvíjí autor svůj předchozí závěr. Na situaci feudální společnosti dokládá rozšiřování spektra nástrojů ideologického ovládnutí veřejnosti a formování vládnoucího veřejného mínění ve společnosti. Prokazuje, že teprve feudalismus dokončuje rozdělení veřejného mínění na dva třídně protikladné typy: na mínění vládnoucích majetných vrstev a na mínění nemajetných, a proto nerovnoprávných členů společnosti.

Podkapitola nazvaná *Ztroskotání nadějí* je věnována vzniku a vývoji kapitalistické společnosti a proměnám veřejného mínění v tomto vývoji. Názorně dokládá, jak rozvoj vědy a lidského poznání vůbec, spolu s ideologií nastupující buržoazie, vyvolal novou naději lidových mas v uznání veřejného mínění jako rozhodující politické síly, která bude působit v řízení společnosti. Dokládá též postupně se prohlubující rozčarování nad jejím nenaplněním a nové zformování dvou typů veřejného mínění a jejich třídní protikladnosti.

Druhá část knihy je věnována *historickému vývoji veřejného mínění v předrevolučním Rusku a v Sovětském svazu*. Postihuje dlouhé historické období až do XX. sjezdu KSSS. Její obsah celkově vystihuje podtitul: *Dynamika rozvoje veřejného mínění v předrevolučním Rusku, vznik sovětského socialistického veřejného mínění*. Vnitřní rozdělení části blíže charakterizuje etapy tohoto vývoje. Prvá podkapitola je věnována počátkům veřejného mínění a jeho vývoji v Rusku do revoluce v roce 1905. Další je věnována vývoji od této revoluce až do počátku Velké říjnové socialistické revoluce. M. K. Gorškov v ní historicky věrně dokládá, jak se počáteční malomyslnost a smířlivectví, které se projevovaly ve veřejném mínění po porážce revoluce v roce 1905, postupně mění v rozhodný tlak tohoto mínění v období příprav VŘSR. V poslední podkapitole této části knihy jsou shromážděny informace a doklady, jak socialistická společnost v Sovětském svazu vytvářela prostor pro veřejné mínění a jeho funkce ve společnosti.

Přestože je tato část knihy věnována vnitřnímu vývoji v Rusku a Sovětském svazu, přináší řadu pro naše čtenáře méně známých informací a dovoluje pochopit některé vlivy působící obecněji na pojetí funkcí a místa veřejného mínění v socialistické společnosti.

V *třetí části* knihy přechází autor od historického ke gnozeologickému a sociologickému pohledu a objasnění veřejného mínění. Naznačuje to již sám název této partie: *Ve skryších podstaty fenoménu i podtitul O podstatě, specifice a hybných silách utváření a projevu veřejného mínění*. Příznačné pro autorův přístup je též uvedení této části knihy mottem z Aristotelovy *Politiky*: „Jedni soudí o jedné straně věci, jiní o jiné, ale všichni společně soudí o celku“.

Gorškov se snaží objasnit podstatu fenoménu „veřejné mínění“ nejen z čistě gnozeologických pozic, ale komplexněji, využitím hledisek filozoficko-sociologických i sociálně psychologických. Zřejmě je jeho úsilí o systematické uspořádání dosud získaných poznatků o vlastnostech, podstatě i funkcích veřejného mínění v současné společnosti a jmenovitě v socialistické společnosti.

V *prvé podkapitole* třetí části, nazvané *Veřejné mínění na křižovatce názorů*, porovnává různé názory na veřejné mínění, jeho podstatu a funkce, jak se postupně formovaly v historickém vývoji lidské společnosti. Najdeme zde odkazy na demokratické tradice starověkého Řecka i Říma, na italský humanismus patnáctého století. Nejsou opomenuty ani názory utopických socialistů, ani ideologů a myslitelů nastupující buržoazie.

Z celého sledu myšlenek a úvah o funkcích a podstatě veřejného mínění vyplývá též záměr autora prokázat věcně přesvědčivě neustále stoupající význam tohoto společenského fenoménu. V tom vidí také základ potřeby věnovat se stále více poznání jeho podstaty a funkcí i projevů v moderní společnosti, jmenovitě v období jejich kvalitativních proměn.

Logicky proto pokračuje v další podkapitole tím, že se zamýšlí nad současnou marxistickou teorií veřejného mínění. Snaží se najít odpověď na takové otázky, jako: co můžeme považovat v této teorii za dostatečné a co za nedostatečně rozpracované problémy, co je nutné hlouběji a věcněji vyargumentovat atd.

Podnětná jsou zamyšlení nad vymezením pojmu „veřejné mínění“. Gorškov vidí jednu z hlavních

příčin nejednotnosti existujících marxistických vymezení nejen ve složitosti jeho zjišťování a měření. Upozorňuje též na skutečnost, že mnozí marxističtí teoretici apriorně volí jedno kritérium za výchozí a určující pro celé vymezení obsahu tohoto pojmu. Výsledkem pak je pouze množství různých definic a pojetí, což naopak znesnadňuje pochopení jeho podstaty a funkcí. Svůj názor dokládá autor citací prací různých současných sovětských autorů.

Dochází k závěru, že není věnována dostatečná pozornost gnozeologickému rozboru pojmu „mínění“ ani atributu „veřejný“. Sám se proto pokouší takovýto rozbor provést a tím dojít k vymezení podstaty pojmu. Průkazně dokládá tezi: mínění je hodnotící soud či úsudek lidí, ale ne každý soud a úsudek je míněním. Klíčem k pochopení vztahu obecného a zvláštního v obsahu pojmu „mínění“ je mu nalezení odpovědi na otázku: kdo je subjektem (nositelem) tohoto mínění? Čím je možné charakterizovat tento subjekt jako nositele mínění?

Vymezení pojmu „veřejné“ je obsahem další podkapitoly, nazvané *Mechanický souhrn nebo ucelený systém*. Podle autora teprve odpověď na tuto otázku dává možnost správně pochopit podstatu tohoto jevu. Považuje proto za nezbytné věnovat při studiu veřejného mínění pozornost těm jeho znakům, které jsou i znaky systému – celostnost – ucelenost, dynamičnost, zaměřenost na cíl, autoregulace, různost typů spojení mezi prvky, hierarchičnost uspořádání prvků i vztahů mezi nimi atd. Při hledání odpovědi dochází logicky k určujícímu místu potřeb, zájmů a hodnotových orientací při vzniku mínění, pro jeho kvalitu i pro jeho „veřejnost“, tj. míru rozšíření mezi populací.

Při rozboru vlivů, které působí na utváření mínění, dochází také k místu a funkci společenské situace. Upozorňuje na její význam a zároveň na vágnost jejího gnozeologického vymezení. Sám ji pracovně vymezuje jako „bezprostřední určující základ stavu mínění, který je subjekt schopen odrážet v podobě hodnotících soudů“. V případě veřejného mínění jde o odraz v podobě společensky zformovaných a formulovaných hodnotících soudů.

Společenskou situaci považuje Gorškov za jednu z hlavních příčin proměnlivosti veřejného mínění. Důvodem je podle něho skutečnost, že společenská situace je výslednicí různé konstelace řady prvků, které ji tvoří, i to, že jsou jí především ovlivněny formy projevu potřeb a zájmů větších skupin lidí i způsoby jejich naplnění.

Pozornosti čtenáře by neměla ujít ani čtvrtá část knihy, přestože je opět věnována především sovětské společnosti. Je zde řada podnětů k zamyšlení nad aktuálními problémy rozvoje veřejného mínění a jeho uplatněním při rozvoji socialistické demokracie, nad společenskou samosprávou, a mnoha dalšími oblastmi života socialistické společnosti. Je zde též autorův pohled na příčiny krizových jevů ve společnosti v souvislosti s uplatněním veřejného mínění jako faktoru společenského vývoje atd.

V závěru nelze než potvrdit, že práce M. K. Gorškova svým obsahem dokládá platnost tvrzení, které on sám uvádí na počátku knihy: čím širší vrstvy obyvatelstva jsou nositeli veřejného mínění, tím větší je jeho společenská autorita a působení, tím více se s ním musí počítat.

Veřejné mínění se projevuje specificky v každé sféře života společnosti a má zde svoji samostatnou úlohu. Představuje velký sociálně psychologický potenciál, protože lidé dříve, než se zapojí do společenských dějů, tyto děje prožívají, hodnotí jejich smysl a význam, vyladují svůj vztah k nim atd.

Spolu s tím, jak se rozšiřuje a prohlubuje obecná kulturní úroveň, vzdělanost a informovanost lidí, rozšiřuje se také spektrum projevů veřejného mínění. Je proto stále hmatatelnějším faktorem jakékoli společenské změny.

Práce M. K. Gorškova je nesporně přínosem pro rozpracování teorie veřejného mínění i pro jeho empirické zkoumání. V jejím obsahu poněkud chybí – a autor snad záměrně vynechal – celý vývoj názorů buržoazních teoretiků veřejného mínění, kteří publikovali později než v roce 1901. Je škoda, že Gorškov nezaujal stanovisko alespoň k nejzávažnějším z nich.

Diskusní a v souvislosti s obsahem dokumentů KSSS ze současnosti, které zdůrazňují mnohost subjektů veřejného mínění, je pojetí tohoto fenoménu pouze jako „mínění většiny“ společnosti. Z pozdější diskuse s autorem vyplývá, že se již přiklání k pojetí, kdy „mínění většiny“ chápe jako „většinu v různých sociálních celcích – subjektech mínění“, ale z textu knihy to zřejmé není, což je jistě nedostatek jinak velmi zajímavé práce.

Ivo Pujman

O činnosti Problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Ideologický boj v současném světě“

V roce 1987 vzpomněla Problémová komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Ideologický boj v současném světě* dvacetiletí své činnosti. Počátek této činnosti je spojen s přelomem šedesátých a sedmdesátých let, kdy byl hlavní nápor buržoazní ideologie zaměřen na rozložení socialismu zevnitř, jmenovitě na zneužití krizových situací a v některých socialistických zemích.

Nezbytnost koordinovat úsilí vědců společenskovědních oborů v ideologickém zápasu s buržoazními teoretiky našla svůj výraz v utvoření Problémové komise, jejímiž členy se stali představitelé Bulharska, Maďarska, NDR, Polska, SSSR a Československa. V současné době se na práci komise dále podílejí ještě vědci Mongolska, Vietnamu, Kuby, což značně rozšířilo možnosti teoretického boje s deformacemi obsahu současného národně osvobozenického hnutí. Koordinátorem činnosti Problémové komise *Ideologický boj v současném světě*, která se dříve nazývala *Otázky ideologického boje ve spojitosti s koexistencí dvou světových soustav*, je Československá akademie věd. V Československu postupně zajišťovali řízení této komise prof. J. Filipec, DrSc., člen korespondent V. Ruml a člen korespondent L. Hrzal. Ve všech etapách se na její práci podíleli člen korespondent V. Mšvenieradze (AV SSSR), prof. J. Schulze (AV NDR) a prof. J. Filipec (ČSAV).

Problémová komise vychází ve své činnosti ze základních úkolů spolupráce, které byly zformulovány na zakládajícím zasedání, jež se uskutečnilo v březnu roku 1967: organizovat vzájemnou výměnu informací o stavu a perspektivách výzkumů v oblasti kritiky soudobých antimarxistických koncepcí, o rozpracování způsobu koordinace těchto výzkumů. V průběhu celého období činnosti Komise bylo základním cílem spojit aktuální kritiku nejružnějších buržoazních a revizionistických koncepcí s pozitivním řešením problémů marxisticko-leninské teorie. O tom svědčí početné teoretické konference, na jejichž přípravě a organizaci se Komise aktivně podílela, například teoretická konference věnovaná stému výročí narození V. I. Lenina: *Zvyšování úlohy leninismu v soudobé epoše a kritika antikomunismu*, kritika ideologie neokonzervatismu v NSR (Jena 1981), konference ve Varně v roce 1983 *Dialektické rozpory reálného socialismu. Kritika antileninských spekulací*, mezinárodní vědecká konference *Filozofie, politika, kultura* (Moskva 1982), konference *Mládež, společnost, ideologie* (Budapešť 1984), konference *Úloha propagandy v ideologickém boji* (Varšava 1986).

V souvislosti se stým výročím narození V. I. Lenina zorganizovala sovětská část letní školu v Suchumi, jejímž výsledkem byla monografie na téma *Aktuální problémy boje s antikomunismem* (Moskva 1973).

Od sedmdesátých let se v práci Problémové komise prosadil princip, podle něhož každá národní část, která se podílí na spolupráci, koordinuje jeden ze směrů společných výzkumů. Jejich plán se schvaluje na společném zasedání všech národních částí. Takováto specializace napomáhá k hlubšímu studiu odpovídajících součástí marxisticko-leninské teorie a posílení účinnosti kritiky jejich kritiků, což však současně předpokládá koordinaci spolupráce Komise s kolektivní vědců, kteří se podílejí na jiných výzkumech akademií věd socialistických zemí a také i dalších vědeckých a stranických orgánů.

Pozitivním krokem ve směru interdisciplinární spolupráce bylo vydání kolektivní monografie *Krise buržoazního vědomí* (Praha 1982), na němž se podíleli významní filozofové, ekonomové, právníci a sociologové všech národních částí Problémové komise.

Utváření problémově-tematického výzkumného plánu Komise probíhá na základě usnesení sjezdů bratrských stran se zřetelem k výsledkům porad ideologických tajemníků ÚV a doporučení z porad viceprezidentů akademií věd socialistických zemí. Národní části Problémové komise organizují práci autorských kolektivů vědců v oblasti příslušné problematiky a také napomáhají k vzájemné součinnosti mezi z vědeckého hlediska obdobnými komisemi, což se projevuje v rozesílání materiálů vydávaných Problémovou komisí, v organizování vědeckých seminářů, konferencí, kulatých stolů atd.

V průběhu dvacetileté činnosti Problémové komise bylo přijato několik tematických plánů, které byly splněny. Na 13. zasedání v Moskvě v roce 1975 byl přijat plán spolupráce na léta 1976–1980. Byly zde

nastíněny základní směry specializace národních částí komise, které neohledně na některé změny zůstávají základními směry jejich vědecké činnosti. Výsledkem činnosti Komise v těchto letech bylo vydání několika kolektivních monografií, jako: *Současný ideologický zápas k problematice marxisticko-leninského filozofického odkazu, Problematika mechanismu ideologického boje v současných podmínkách* atd.

Do tematického plánu činnosti Problémové komise na léta 1980–1985 bylo začleněno několik nových témat odrážejících zesílení ideologické konfrontace v soudobém světě, například spojená témata koordinovaná mongolskou a vietnamskou částí Komise *Ideologický boj v podmínkách nekapitalistické cesty vývoje* a Kritika antikomunismu a také témata koordinovaná sovětskou částí *Marxistická filozofie v mezinárodním dělnickém hnutí na konci 19. a začátku 20. století a současný ideologický boj*.

Je třeba poznamenat, že z činnosti Problémové komise je průběžně eliminovaná zastaralá problematika: například v roce 1982 byla s ohledem na doporučení 6. porady viceprezidentů akademií věd pro společenskou vědu na 17. zasedání upřesněna tematika výzkumů mezinárodních skupin Komise. Na 18. zasedání v Budapešti v roce 1984 byl tematický plán výzkumů podroben důkladné analýze ve světle požadavků současné etapy ideologického boje.

V průběhu své dvacetileté činnosti Problémová komise aktivně napomáhala rozšíření spolupráce akademií věd socialistických zemí v otázkách ideologického boje, zapojení vědců i z dalších socialistických zemí do této spolupráce. Zvláště aktivní opatření k zapojení do spolupráce vědců VSR, AV KLDR byla přijata na konci sedmdesátých a na začátku osmdesátých let. Od roku 1978 existuje vietnamská a mongolská část Problémové komise a obě se aktivně podílejí na rozpracování problematiky ideologického boje v otázkách národně osvobozeneckého hnutí. V roce 1983 se uskutečnila pracovní porada představitelů sovětské části Komise za účasti kubánských vědců k tématu *Filozofie a politika v současném světě*. Představitel kubánských vědců se zúčastnil práce 18. zasedání Komise, které přivítalo aktivní podíl představitelů AV Kuby a vyjádřilo naději na vytvoření kubánské části Problémové komise *Ideologický boj v současném světě*. Aktuální je také otázka zapojení vědců z oblasti společenských věd z AV KLDR.

V druhé polovině osmdesátých let rozvinuly národní části Problémové komise aktivní činnost ke splnění úkolů tematického plánu výzkumů na léta 1986–1990, který byl přijat na zasedání viceprezidentů AV socialistických zemí na Kubě v roce 1985, a v němž našla svůj odraz jak tradiční témata výzkumů, tak i vznikla nová aktuální témata spojená s některými změnami probíhajícími v proudy buržoazní ideologie. Velký význam se v této souvislosti přisuzuje zvláště ideologii neokonzervatismu, která je vyjádřením pozic nejreakčnějších kruhů monopolistické buržoazie. Koordinaci tohoto směru výzkumu na sebe vzala sovětská část Problémové komise a národní část NDR. Zde, podobně jako v jiných výzkumech, vznikla nezbytnost úzké spolupráce s dalšími problémovými komisemi v rámci akademií věd – s historií, ekonomikou, politikou atd. V tomto období také připravila sovětská část Komise k vydání monografií na téma *Filozofie a politika*.

Problematice neokonzervativní ideologie a zvláštnostem jejího projevu v různých kapitalistických zemích byla věnována mezinárodní vědecká konference v Jeně v roce 1987, jejíž materiály byly publikovány ve dvou číslech Informačního bulletinu 1987.

Polská část Problémové komise koordinuje výzkumy k tématu *Úloha propagandy v současném ideologickém boji*. Díky její iniciativě a aktivní organizační činnosti se v roce 1986 uskutečnila ve Varšavě vědecká konference, která napomohla oživení vědecké činnosti v této oblasti a také prozkoumala možnost a nezbytnost ofenzivního přístupu v boji s buržoazní ideologií, předpokládajícího překonání pasivního obranářství. Na zasedání Problémové komise, jež probíhalo ve Varšavě, byla ještě jednou zdůrazněna nezbytnost spojit kritiku buržoazní ideologie s pozitivním řešením aktuálních teoretických a praktických problémů, které v současné době stojí před světem socialismu a před lidstvem vůbec.

Národní část MLR věnuje v této pětiletce pozornost problémům kritiky současné buržoazní filozofie, byly publikovány materiály, které shrnují výsledky výzkumné činnosti maďarských vědců k problematice *Mládež a ideologický boj*. V Budapešti se nedávno uskutečnil seminář vědců podílejících se na výzkumech této problematiky, na němž byl posouzen projekt připravované mezinárodní publikace o problematice současné buržoazní filozofie.

Československá část – kromě toho, že je koordinátorem činnosti celé komise – se dlouhou dobu zabývá výzkumem ideologického boje s buržoazními a revizionistickými interpretacemi současného vědeckotechnického pokroku. Tyto problémy se zkoumají v širším kontextu kritiky současných buržoazních

konceptu sociálně ekonomického a politického rozvoje. Velká pozornost se věnuje jak rozboru nových jevů v soudobých teoriích techniky (technologie), vzdělání, tak i v rozpracování problematiky vědeckotechnického pokroku v současné době v podmínkách přestavby hospodářského mechanismu probíhající v socialistických zemích.

Mongolská a vietnamská část Komise pokračuje v práci na výzkumech ideologického zápasu v podmínkách nekapitalistické cesty vývoje. Do určité doby se na práci Problémové komise podíleli také rumunští soudruzi. Bylo by žádoucí, aby se tato spolupráce opět obnovila.

V činnosti Problémové komise *Ideologický boj v současném světě* má své významné místo *Informační bulletin*, vydávaný od roku 1970 v ruském jazyce a ročenka *Social Theories in Confrontation*, vydávaná anglicky. Bulletin vychází v průměru čtyřikrát za rok. Na jeho stránkách našly svůj odraz výsledky výzkumů aktuálních otázek ideologického boje, které prováděly národní části Problémové komise. Praktikuje se jak vydávání mezinárodních tematických čísel, tak i čísel národních připravovaných jednotlivými národními částmi komise. V roce 1987 připravila například maďarská část číslo *Mládež, společnost, ideologie*, mongolská část *Ideologický boj v podmínkách nekapitalistického rozvoje* (1984), bulharská část *Filozoficko-teoretické problémy zdokonalování rozvinutého socialismu, Dialektika socialismu a kritika základních koncepcí jeho nejnovějších kritiků* (1984), polská část *Místo propagandy v ideologickém boji atd.*

Dvacetiletá činnost Problémové komise a jejich národních částí napomohla jak aktivizaci výzkumů v otázkách ideologického boje, rozšíření počtu účastníků tohoto boje, tak i ke zvýšení jeho bezprostřední efektivnosti. Společné výzkumy vědců z oblasti společenských věd akademií věd socialistických zemí umožňují na interdisciplinární základně argumentovaně odpovídat na deformace marxisticko-leninské teorie a řešit naléhavé problémy lidstva.

Aktivizace ideologického boje dostává zvláště velký význam v současné době, kdy v řadě zemí socialistického společenství probíhá proces přestavby. Prosazování nového politického myšlení ve vztazích mezi národy, boj proti jadernému nebezpečí neznámá zároveň zeslabování ideologického boje, ústup od socialistických principů a ideálů. Ideologický zápas se však musí vést v nových podmínkách, je třeba odmítnout navyklé stereotypy, najít přesvědčivé argumenty ve vědeckých sporech, vzdát se kritiky z černo-bílých pozic. To dále znamená odpoutat se od zastaralého přístupu k tematice ideologického boje, soustředit vědeckou pozornost na nejaktuálnější problémy současnosti a také na řešení problému urychlení vydávání informačních, bibliografických a dalších materiálů, v nichž se odráží činnost Problémové komise. Zde je ještě třeba vynaložit mnoho úsilí. Základním stimulem aktivizace činnosti Problémové komise a základem, z něhož by měly vycházet hlavní směry výzkumů, jsou usnesení XXVII. sjezdu KSSS, XVII. sjezdu KSČ a sjezdů dalších komunistických stran. Československá část Problémové komise posoudila tyto otázky na Radě Prezidia ČSAV pro ideologický boj a přijala některá konkrétní rozhodnutí. Základním momentem je přitom důsledné spojení ideologického boje s řešením globálních problémů lidstva.

- b) Masová společenská hnutí ve vyspělých kapitalistických státech, jejich rozbor, ideologické aspekty nových společenských jevů.
- c) Kritický rozbor současného konzervatismu.
- d) Ideologické aspekty spojení vědeckotechnického pokroku a mravním a kulturním rozvojem lidstva v současnosti.
- e) Ideologický boj v otázkách demokracie, jejich pojetí a interpretace.
- f) Zvýšení účinnosti forem a metod marxisticko-leninské kritiky současné buržoazní ideologie.

Účastníci zasedání vyjádřili jednomyslně názor, že je nutné připravit analytickou zprávu o současné ideologické situaci ve světě. Bylo rozhodnuto požádat československou část Komise, aby do konce roku 1988 rozpracovala koncepci této vědecké informace.

Pro další práci Problémové komise zasedání doporučilo :

- 1) V budoucnu realističtěji a pružněji plánovat úkoly Komise.
- 2) Vietnamská, mongolská a sovětská část byly požádány, aby ještě jednou zvážily, zda je účelné ponechat téma *Současný ideologický boj a šíření idejí marxismu-leninismu v rozvojových zemích*

socialistické orientace, nebo je zahrnout do širšího tématu Východ – Západ. Vzájemný vztah kultur.

- 3) V souladu s přáním Porady viceprezidentů AV socialistických zemí vycházet při další práci z toho, že je třeba zkrátit na rozumné minimum počet plánovaných prací, odstranit duplicitu, neredukovat plnění jednotlivých bodů plánovaných úkolů nutně na přípravu a vydání monografií.
- 4) Informovat o výsledcích XX. jubilejního zasedání Komise, o vykonané práci a příštích úkolech Komise ve filozofických a společensko-politických časopisech zúčastněných zemí.

XX. zasedání Problémové komise mnohostranné vědecké spolupráce akademií věd socialistických zemí *Ideologický boj v současném světě* probíhalo v podmínkách nové mírové iniciativy socialistických zemí na mezinárodní aréně. Pod vlivem mírových iniciativ se do značné míry změnila ideologická situace v současném světě. Vyznačuje se různorodostí směrů a přístupů, vznikají masově demokratická, antimilitaristická a další hnutí. Aktivizují se síly za obnovení uvolnění. V podmínkách atomového kosmického věku, kdy závody ve zbrojení ohrožují samu existenci lidstva, jsou nutné nové přístupy k politice a nové politické myšlení. Ty jsou dány především tím, že lidstvo si stále jasněji uvědomuje bezperspektivnost závodů ve zbrojení a realnost atomové katastrofy. Odtud plyne nutnost hlubokého teoretického zkoumání dialektiky třídního a všelidského.

Proces přestavby a demokratizace, který probíhá v socialistických zemích, si vyžaduje objektivní zhodnocení současné buržoazní ideologie. Na základě změn, k nimž dochází, je třeba s větší sebekritičností přistoupit k výsledkům ideologické práce, změnit styl a metody práce Komise, zaměřit se na rozšíření dialogu s vědci z kapitalistických zemí, přihlížet ke specifickým aspektům ideologického boje v jednotlivých zemích a zkvalitnit úroveň zkoumání aktuálních ideologických otázek.

Práci Problémové komise je třeba více než dosud rozvíjet jako součást přísunu k budování solidního základu pro ideologickou práci našich bratrských komunistických stran. Větší a některé nové požadavky před nás staví potřeba vést dialog s nejrůznějšími představiteli buržoazních ideologických kruhů. To vyžaduje vysokou profesionalitu, znalost nových jevů soudobé společnosti a schopnost jejich tvořivé marxisticko-leninské interpretace. Nestáčí opakovat požadavek, že principiální kritiku buržoazních ideologií je třeba s pozitivním řešením reálných problémů člověka, toto spojení je třeba systematicky realizovat.

V celku je možno říci, že smysl zvyšování efektivnosti práce Problémové komise spočívá v její kvalitě a ne v kvalitě stanovených úkolů.

Ladislav Hrzal

Konference o stavu současné nemarxistické sociologie

Ve dnech 15.–17. listopadu 1988 se v Praze uskutečnilo zasedání problémové komise pracovní skupiny mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Dějiny a metodologické problémy marxisticko-leninské sociologie*, která se zabývá koncepcí a realizací projektu *Metodologické problémy výzkumu současného stavu základní nemarxistické sociologie*. V komisi jsou zastoupeni sociologové z většiny evropských socialistických zemí. Na setkání v Praze vystoupil koordinátor celé akce A. F. Filippov ze Sovětského svazu (AN SSSR, Moskva), K. Kojev z Bulharska (BAN, Sofia), M. Thomas z Německé demokratické republiky (Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim Zk der SED, Berlin), S. Costea a I. Ungurjanu z Rumunska (Bukurešť). Za československou stranu vystoupili D. Alijevová (Filozofická fakulta UK Bratislava), M. Petrusek, V. Müller (oba Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), I. Mucha (Právnická fakulta UK, Praha) a J. Musil (ČVUT, Praha). Řízením konference byl pověřen vedoucí oddělení pro výzkum sociální struktury a dělnické třídy Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV M. Tuček.

Konferenci zahájil zastupující ředitel UFS ČSAV K. Müller, který zejména zdůraznil význam mezinárodní spolupráce v oblasti společenských věd a informoval účastníky o některých aktuálních otázkách společenskovědního výzkumu u nás. Prvního dne jednání se účastnili také vedoucí odboru sociologie A. Matějovský a vědecký tajemník V. Dubský (oba Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha).

Účastníci zasedání posoudili první variantu společné monografie, v níž by měla spolupráce při analýze

stavu současné nemarxistické sociologie v první fázi (tj. do roku 1990) vyústit. Již na počátku jednání se ukázalo, že se tento způsob spolupráce – totiž kolektivní, věcná a kritická diskuse o předložených materiálech – osvědčil a je perspektivní v něm pokračovat.

A. F. Filippov se ve svém příspěvku věnoval vztahu filozofické antropologie a teoretické logiky v sociologii. Výstižně postihl vzájemný vliv různých soudobých škol i roli, jakou hraje reinterpretace starších antropologických, filozofických a sociologických koncepcí v konstituci současných sociologických teoretických systémů, zvláště v sociologii německé, anglické a americké. Českoslovenští účastníci pojali problematiku nemarxistické sociologie spíše personálně, tzn. předložili čtyři monografické studie o významných osobnostech soudobého západního sociologického myšlení. M. Petrusek vystoupil s příspěvkem věnovaným teorii „konstituce společnosti“ neboli „teorii struktury“ A. Giddense. I. Mucha seznámil účastníky konference s tím, jak rozvinul evoluční teorii systémů N. Luhmann, zvláště ve vztahu k jiným vědním oborům, zejména biologii. V. Müller referoval o vztahu veřejnosti a komunikativního jednání v díle J. Habermase, J. Musil o některých aspektech díla E. Gellnera, zejména o jeho pojetí vztahu sociologie a kulturní antropologie. Zahraniční účastníci ocenili, že výběr osobností, které pro plánovanou monografii provedla československá strana, je dostatečně reprezentativní a nabízí specifický pohled na aktuální stav soudobé západní sociologie, zejména evropské. D. Alijevová postihla ve velmi rozsáhlé a podnětné studii formy historiografické sebereflexe současné nemarxistické sociologie. Nové tendence a dilemata teoretické sociologie v USA analyzoval ve své stati F. Fotev, který se však konference nezúčastnil. Bulharský sociolog K. Kojev se zabýval problémem odcizení v kontextu současných společenských věd na Západě, zvláště pak vztahem běžného vědomí a globálních celospolečenských struktur. Podobným tématem, i když z jiného, filozofičtějšího zorného úhlu, se zabýval M. Thomas z NDR, který doložil, že rozvoj fenomenologicky orientované sociologie v současném západním Německu otevírá mnoho problémů, které jsou pro marxistickou sociologii zajímavé nejen z hlediska teoretické názorové konfrontace, ale i z důvodů ryze věcných. Rumunský sociolog S. Costea se věnoval vlivu vztahu národních a obecných impulsů na evoluci současné světové sociologie. Jeho kolega I. Ungurjanu ve svém příspěvku mimo jiné nadhodil zajímavou a věcně závažnou otázku přesnějšího a vědecky konkrétnějšího vymezení toho, co běžně nazýváme „buržoazní sociologie“. V rozsáhlé diskusi účastníci poukázali na to, že celek západní sociologie nelze mechanicky redukovat pouze na jednu její odnož, která si programově klade apologetické cíle, ale že je nutné respektovat její vnitřní diferencovanost a systematicky do marxistické analýzy zahrnout i ty školy a koncepce, které se vědomě inspiroují marxismem. Pojem „západní sociologie“ pak musí být interpretován nejen v jeho teritoriálním významu, ale spíše ve významu sociokulturním. Účastníci se dále seznámili s rozsáhlým materiálem skupiny polských sociologů, kteří se však jednání neúčastnili. Shodli se pak v závěru na tom, že všechny předložené materiály mají zatím pracovní charakter, i když obsahují mnoho cenného faktografického materiálu a řadu metodologicky podnětných přístupů a stanovisek.

Jednání konference poukázalo na vznik řady nových tendencí ve vývoji současné nemarxistické sociologie, které vyžadují hlubší, přesnější a v jistém smyslu i vědecky serióznější přístup, než na jaký jsme byli někdy zvyklí v minulosti. Budoucí bádání v této oblasti se proto neobejde bez sebekritické analýzy našich předchozích přístupů k nemarxistické sociologii, které mnohdy kritickou analýzu redukovaly pouze na ideologickou polemiku. V současné době, jak vyplývá i z jednání konference, je třeba přistoupit ke kritice nemarxistických sociologických teorií také „zevnitř“, tj. propracovat se jejich vnitřní logikou, ukázat na rozpory v jejich východiscích a závěrech a konfrontovat je také se specifickými socioekonomickými a kulturními podmínkami, v nichž vznikly. Široké spektrum teoretických impulsů současné nemarxistické sociologie vyžaduje nutně týmovou spolupráci, a to jak na úrovni sociologie československé, tak na úrovni spolupráce mezi sociology socialistických zemí. Jen tak je totiž možné vytěžít z rozsáhlé teoretické i výzkumné práce nemarxistických sociologů všechny pozitivní momenty, k nimž tyto koncepce a přístupy v analýzách moderních kapitalistických společností dospěly.

Konference o stavu současné nemarxistické sociologie značně přispěla k vyjasnění řady teoretických a metodologických východisek vědecké analýzy západního sociologického myšlení. Stala se cenným impulsem pro další práce nejen proto, že ukázala základní směry, kterými se bude naše budoucí činnost v této oblasti pravděpodobně ubírat, ale také proto, že svým výrazně pracovním charakterem naznačila reálné možnosti, jak přejít od obecných proklamací k efektivní a vědecky plodné kritické syntéze. Přístup, s nímž jsme se setkali jak u organizátorů tohoto setkání, tak u všech jeho účastníků, slibuje do budoucna

možnosti efektivnější práce nad problematikou nemarxistické sociologie. K dalšímu rozvoji naší sociologie bude toto úsilí víc než přínosem. Jednání se zúčastnili i vědečtí aspiranti Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, kteří dokonce několikrát aktivně vstoupili do jednání. Účast na konferenci může být i pro ně zajímavým poučením o stavu a tendencích marxistické analýzy soudobé světové sociologie.

Vladimír Müller

Mezinárodní konference o teorii a sociologii náboženství

Když se v roce 1986 v Brně uzavíralo mezinárodní sympozium *Náboženství a ateismus jako předmět sociologického výzkumu* pořádané Ústavem pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV (Brno), podpořila většina účastníků myšlenku, aby se podobná vědecká akce v budoucnu opakovala. Tohoto podnětu se chopila maďarská strana a do dvou let zorganizovala v pořadí druhé setkání sociologů a teoretiků náboženství v socialistických zemích v jihomaďarském městě Pécs. Mezinárodní konference se konala ve dnech 15.–17. listopadu 1988 a nesla název *O teorii a sociologii náboženství*. Zajišťovala ji Filozofická pobočka Maďarské akademie věd v Pécsi spolu s katedrou filozofie Právnické fakulty Univerzity Panonia v Pécsi. Částečně se na její organizaci podílela také sekce filozofie při krajské vzdělávací vědecké společnosti.

Konference se zúčastnilo 31 odborníků ze 6 socialistických zemí. Největší zastoupení měla hostitelská země (16 účastníků), pak následovala delegace z ČSSR (6), PLR (4), SSSR (3) a jedním zástupcem bylo reprezentováno NDR a Rumunsko. Účastníci byli svým profesním zaměřením především sociologové a filozofové, kteří zastupovali různé vědecké ústavy akademií věd svých zemí, vysokoškolská pracoviště, včetně ústavů marxismu-leninismu, ale také odběratelskou sféru (redakce časopisů, maďarský sekretariát pro věci církevní apod.).

Konference se zaměřila na dvě hlavní témata, která spolu úzce souvisí: na problémy sekularizace a religiozity a jejich reálné podoby v jednotlivých socialistických zemích. Předmětem jednání a diskusí se staly nejen empirické poznatky zachycující specifické stránky sekularizačního procesu a různé formy religiozity či areligiozity, značnému zájmu se těšily i diskuse o teoretických aspektech sekularizace a otázky jejího vymezení a funkce v socialistické společnosti. Zvláštní pozornost byla zaměřena na problematiku religiozity mládeže. Diskutovalo se také o konkrétních formách církevní politiky, zvláště v MLR. Do programu jednání nebyly zahrnuty otázky metodologického rázu ani ryze historická témata, která přímo nesouvisela se soudobými aspekty procesu sekularizace.

Konferenci zahájil a jednání prvního dne řídil prezident organizačního výboru profesor J. Jóri (vedoucí katedry filozofie, Univerzita Panonia, Pécs), který zdůraznil návaznost na jednání brněnského sympozia. Vyhlásil přítomné účastníky k otevřené, vědecké diskusi o otázkách náboženství a jeho funkcích v dnešní socialistické společnosti.

Hlavní referát přednesl R. A. Lopatkin (Ústav vědeckého ateismu Akademie společenských věd při ÚV KSSS, Moskva). Uvedl, že sekularizace je jednou z mnoha sociálních a historických pravidelností, které jsou objektivně determinovány rozvojem materiální produkce, sociálními vztahy spolu se sociální, politickou a duchovní oblastí společnosti. V určitých fázích vývoje společnosti sehraává náboženství dominantní úlohu, což je zpravidla výsledkem právně řízeného procesu. Podobně také sekularizace je v socialismu právně řízeným procesem zaměřeným na snižování dominující role náboženství a jeho vyřazení z různých oblastí společenského života, společenského a individuálního vědomí. Tento proces je uváděn v pohyb prostřednictvím sekulárních institucí a dále systémem myšlení, norem a hodnot. Současně je výsledkem praktické lidské činnosti. P. A. Lopatkin dále upozornil na to, že při interpretaci sekularizace z hlediska činnosti se odhaluje její kontradikční charakter, nekonzistentnost a složitost, což je odrazem rozporů jak mezi sociálními silami, tak také mezi subjektivními záměry lidí a jejich reálnými možnostmi tyto záměry uskutečnit. Tento rys označil jako polysémantickou povahu jevu sekularizace. Dále se zabýval pojetím sekularizace jako 1) otevřeného nebo 2) ukončeného jevu. Na závěr rozebíral otázku, zda lze socialistickou společnost označit za sekularizovanou. V diferencovaném přístupu se ukazuje, že některé země jsou plně sekularizované, v jiných náboženství žije, reprodukuje se a vyjadřuje

náboženské potřeby různých skupin společnosti. Uvedl, že náboženství zvyšuje v socialistických zemích dočasně svůj vliv a výsledky sekularizace se úměrně snižují v obdobích sociální stagnace nebo v předkrizových a krizových situacích.

V sovětské delegaci dále vystoupili V. F. Milovidov (Ústav vědeckého ateismu AON, Moskva), který se zabýval *výzkumem hodnotových orientací inteligence studentů ve vztahu k náboženství a mysticismu*, a T. O. Cerbajev (Ústav vědeckého ateismu AON, Moskva), který seznámil s výsledky sociologického výzkumu hodnotového zaměření mládeže.

Současný vývoj religiozity v PLR charakterizovala K. Darczewská (Institut religiologie PAN, Varšava). Všimla si nejen složitých hospodářských problémů země, ale také specifických mezinárodních skutečností, které se odrážejí do vztahů Poláků k náboženství v osmdesátých letech (volba polského papeže Jana Pavla II.). Uvedla, že pro současnou světonázorovou orientaci Polska je charakteristický další nárůst náboženskosti obyvatelstva. Státní politika země však i nadále směřuje k prosazování vědeckého světového názoru a ateismu. Uvedla dále, že existuje několik forem a možností soužití polské katolické církve se státem (1. spolupráce s církví, 2. opozice). Za oboustranně prospěšnou formu kontaktů označila 3. dialog.

Polskou situaci na poli religiozity dále charakterizoval W. Pawluczuk (ředitel Institutu religiologie, Jagellonská univerzita, Krakov), který seznámil se současnou složitou situací v oblasti polského školství. Specifickými problémy religiozity v PLR se zabýval J. Czerwinski (Sociologické pracoviště Vojenské politické akademie, Varšava), který prováděl analýzu výsledků výzkumů veřejného mínění realizovaných před návštěvami a po návštěvách papeže Jana Pavla II. v Polsku. Konstatoval, že tyto návštěvy se promítly do optimističtějších názorů polské veřejnosti na možnost řešení řady soudobých problémů (např. názorů na otázky války a míru, ekonomický rozvoj Polska, morálku, vztahy státu a církve atd.). Rovněž referoval o šetřeních religiozity mezi důstojníky a vojáky Polské lidové armády. Pokus o výzkum každodennosti v rozdílných náboženských skupinách a sektách při aplikaci fenomenologických východisek prezentovala I. Borowiková (Institut religiologie, Jagellonská univerzita, Krakov).

Hlavní referát maďarské delegace, zaměřený na problematiku religiozity mládeže, přednesl M. Tomka (Ústav pro výzkum masové komunikace, Budapešť). Sekularizaci charakterizoval jako všeobecný, kulturní, cyklický proces související s rozpadem dříve homogenní kultury, která je v obdobích velkých společenských změn vystřídaná modelem novým. Kladl důraz na to, že nejde jen o proces zesvětštění, ale o celkovou změnu kulturní formy života. Proces sekularizace je v jeho pojetí doprovázen krizí hodnot v mikrosociální rovině a krizí sociální integrace v rovině makrosociální. V tomto kontextu pak M. Tomka interpretoval výsledky sociologického výzkumu maďarské mládeže a konstatoval, že maďarská mládež se stále více nábožensky identifikuje „po svém“ (tj. bez přijetí oficiálních církevních požadavků na religiozitu věřícího člověka), v oblasti víry inklinuje k nerozhodnosti projevující se v oddělování kognitivního posouzení víry od osobního rozhodnutí o vlastní víře. Sociologické výzkumy maďarské mládeže zachycují od roku 1979 nárůst religiozity, a to zejména u studující mládeže.

Doplňující informaci o religiozitě maďarské mládeže ve věkové skupině 14–18 let poskytla A. Molnárová (Sociologické pracoviště Svazu mládeže, Budapešť), která v závěru shrnula, že vliv náboženské tradice ve vesnických oblastech slábne, zatímco ve velkoměstě se zájem mladých lidí o náboženství zvyšuje.

Z početné maďarské delegace je třeba uvést ještě vystoupení prof. F. L. Lendvaie (Filozofický ústav, Maďarská akademie věd, Budapešť), který se zabýval *teoretickými otázkami náboženství za socialismu a problémy dialogu mezi marxisty a křesťany*. A. Kovács (Ústav marxismu, Pécs) seznámil s *výzkumem religiozity technické inteligence*. Konstatoval, že nejvyšší stupeň religiozity se vyskytuje ve skupině stavebních a lesních inženýrů. Výzkumem byla dále zjištěna vazba mezi vysokoškolským vzděláním rodičů a častějším sklonem dětí k náboženství. I. Kamarác (Ústav pro výzkum kultury, Budapešť) se zabýval *kreativitou v malých náboženských skupinách* jako typickým znakem jejich života. *Problémy malých křesťanských církví* se zabýval J. Fodor (Ústav marxismu-leninismu, Debrecín). Upozornil na potřebu dialogu marxistů právě s těmito malými církvemi, které se za posledních 10 let v MLR značně rozšířily. Problematikou lidských práv, konkrétně *problémem náboženské svobody* jako svobody myšlení, se zabýval G. Andrassy (Právníká fakulta, Univerzita Panonia, Pécs). J. Jóri informoval o *výzkumu obyvatelstva města Pécs* a upozorňoval na nárůst skupiny věřících „po svém“.

Vystoupení maďarských odborníků zabývajících se náboženstvím se vyznačovala myšlenkovým

rozpětím, nejednotností v ideologických stanoviscích a interpretační roztržetností. Jednotici v jejich výkladech bylo chápání náboženství jako sociálního jevu slučitelného s životem socialistické společnosti, který lze neadekvátněji interpretovat v referenčním rámci sekularizace chápané jako proces proměny náboženství, nikoli jeho překonání.

Zvláštnosti sekularizačního procesu v Rumunsku se zabývala A. Balasová (Ústav marxismu-leninismu, Bukurešť), která charakterizovala sekularizaci jako objektivní a subjektivní proces, jehož působením se stále snižuje vliv a organizace náboženství. Rozhodující podmínkou pro působení sekularizace je vznik průmyslové společnosti a urbanizace. A. Balasová uváděla, že v rumunské společnosti jsou to především městské lokality, kde náboženství ustupuje nejvýrazněji, zatímco na vesnicích je například religiozita mládeže 3× vyšší. Sekularizační proces se celkově zrychluje, v plné míře proběhl ve státních orgánech, politice, výchově a vojsku. Dosud otevřené zůstávají možnosti sekularizace v rodině, kde se v rovině jedince dosud udržuje sklon k náboženskosti. Celkově se však náboženství ocitá na periferii života rumunské společnosti.

W. Kaul (Vysoká škola technická pro námořní plavbu, Rostok) upozornil na specifický problém *začlenění a zapojení katolické části populace NDR do výstavby socialismu*. Ukázal, že reprodukce náboženské víry a intenzivní život v církvi se nedostává do rozporu se sociálním zapojením věřících do života socialistické společnosti. Uvedl, že spolupráce mezi marxisty a křesťany je běžná, univerzální a rozšířená v některých částech NDR (např. oblast Eichsfeld).

Za československou delegaci vystoupil jako první S. Hubík (Ústav pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV, Brno), který podal *výklad o sekularizačním procesu v ČSSR za období od roku 1946, kdy byl proveden první sociologický výzkum náboženství v naší zemi, do roku 1985*. O tomto časovém úseku lze konstatovat, že proces sekularizace zasáhl všechny třídy, vrstvy a skupiny československé populace. Nejde však o jednotlivý, lineární proces. V různých fázích vývoje československé společnosti probíhal tento proces v různém tempu a kvalitě, což platí zejména pro regionální pohled. V průběhu sedmdesátých let až do poloviny osmdesátých let se z kvantitativního hlediska proces sekularizace celkově zpomalil, což bylo způsobeno především demografickými faktory (výměna generací byla relativně ukončena, nastupující generace již nejsou nositelé náboženského světového názoru a nemohou být tedy dále „odnábožňovány“). Pokud jde o kvalitu sekularizačního procesu československé populace bylo stávajícími sociologickými výzkumy opakovaně zjištěno, že proces sekularizace produkuje nenábožensky orientovaného člověka, který je ve vztahu k náboženství spíše indiferentní než vědomě ateistický. Ukazuje se, že náboženství jako logicko-explanační systém (prostředek) relativně rychle a nevratně mizí z vědomí populace, málo však ustupuje jako hodnotové explanační systém. V sekularizovaném vědomí československé populace dominuje přírodně historický a tzv. metodologický ateismus, nikoli ateismus komplexní. Mezi mladými lidmi je dále evidentní kontaminace světových názorů. S. Hubík dále upozornil na vazby mezi sekularizačním procesem a sociálně politickými a mezinárodními událostmi, které se promítly do nárůstu religiozity (1968–1972), nebo nárůstu skupiny nerozhodných (1979–1981). Výsledky dosavadních sociologických výzkumů celkově ukazují, že v ČSSR ztratilo náboženství svou sociálně třídní základnu.

B. Vargová (Nová mysl, Bratislava) poukázala na některé *tendence vedoucí k destabilizaci tradičních modelů rodiny* a tradičních hodnot v oblasti rodinných vztahů, které se dostávají do rozporu s objektivní potřebou upevňování rodiny ve formě manželství v socialistických zemích. Problémy současné rodiny umožňují průnik a realizaci vatikánské koncepce rodiny jako domácí církve a rodinného apoštolátu v rámci celkového evanjelijního apoštolátu. B. Vargová zdůraznila, že eliminace tohoto průniku je možná jen cestou řešení problémů současné československé rodiny všemi dostupnými prostředky.

M. Suchánková (Ústav pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV, Brno) se zabývala specifickými *problémy výzkumu hodnotové orientace československé populace ve vztahu ke světonázorovému zaměření dnešního člověka*. Ukázala, že hodnotové zaměření ve čtyřech světonázorových skupinách se různí a z tohoto pohledu nelze hovořit o homogenizovaném hodnotovém zaměření československé populace. Na základě hodnotové diferenciaci pak M. Suchánková přiřadila k jednotlivým světonázorovým skupinám různé hodnotové typy (1. sociální typ, 2. tradičně spirituální typ, 3. privatizovaný typ a 4. pragmatický hodnotový typ).

L. Sivák (Ústav vědeckého ateismu SAV, Bratislava) referoval o *vývoji sekularizace na Slovensku v letech 1968–1986*. Zaměřil se na tři zvolené znaky religiozity (konfesionálna, deklarovaný náboženský

názor, víra v základní náboženské představy – v boha). Na časové řadě necelých 20 let demonstroval nerovnoměrnost sekularizačního vývoje. Ukázal dále, že v posledních letech se v souvislosti s pohyby náboženského života objevilo na Slovensku určité oživení v oblasti náboženského života části věřících. Religiozita neroste kvantitativně, projevuje se však zintenzivnění manifestované religiozity u části věřících (každodenní návštěvnost bohoslužeb).

Na problematiku každodenního života člověka z hlediska rozdílné světonázorové orientace se zaměřil J. Mišovič (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha). Každodennost, chápána jako indikátor sekularizačního procesu, charakterizoval některými dílčími aspekty mezilidských vztahů, jako jsou například nalézání osobního, vnitřního klidu a spokojenosti, řešení obtížných mimořádných situací, vztah dětí a rodičů, vztah k lidem jiné barvy pleti apod. Srovnáním jednotlivých aspektů každodennosti ve skupině věřících a marxistů dospěl k poznatku, že nábožensky orientovaní lidé patří v ČSSR k té části populace, v níž jsou humanitární myšlenky týkající se mezilidských vztahů méně manifestovány než mezi marxisty.

Vystoupení československé delegace uzavřel M. Foret (Ústav pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV, Brno), který shrnujícím způsobem nastínil vývoj religiozity v ČSSR v osmdesátých letech. Vycházel ve své analýze ze dvou rozsáhlých výzkumů této problematiky z roku 1980 a 1985. Dosavadní vývoj religiozity v naší zemi charakterizoval jako v zásadě stabilizovaný. Uvedl, že náboženství si u nás zachovává především zvykovou, tradiční povahu. V řadě oblastí se projevuje ve značně „odnáboženštěné“ podobě, což se promítá jednak v chování, ale také ve světonázorové rovině a ve vědomí vůbec. Tradičnost a zvykovost se projevuje mimo jiné i v tom, že mezi věřícími a nevěřícími nejsou žádné výraznější a podstatnější sociálně ekonomické rozdíly.

Možno říci, že vystoupení československých účastníků byla tematicky sevřená, vzájemně se doplňovala a disponovala značným empirickým zázemím. Československá delegace tak vytvořila na mezinárodním vědeckém fóru vcelku celistvý obraz o sociologickém bádání a dosažených poznatcích o náboženství a sekularizaci v naší zemi.

Mezinárodní konferenci o teorii a sociologii náboženství v Pécsi (1988) lze hodnotit jako přínosné a užitečné vědecké setkání specialistů v daném oboru, které výrazně přispělo ke vzájemné výměně názorů a korekci poznatků o fenoménu náboženství v jednotlivých socialistických zemích. Nezastupitelná funkce této mezinárodní akce spočívá zejména v možnosti vzájemně se informovat o stavu religiozity a sekularizace a diskutovat způsoby poznávání těchto jevů. Jednání bylo velmi otevřené, věcné a diskuse bohatá. V jejím průběhu se objevily různé hodnotící přístupy představitelů jednotlivých zemí k náboženství, jeho postavení a funkci v socialistické společnosti. Ukázalo se, že pro jednotlivé země jsou charakteristické různé komplexy specifických problémů, které odrážejí vnitřní, politicko-ekonomickou situaci každé země. Z jednání konference bude vydán sborník (anglicky).

Marie Suchánková

Sociologie zdraví – možnosti a perspektivy

Ve dnech 7. 11.–10. 11. 1988 proběhla v Tatranské Lomnici I. konference slovenských zdravotnických sociologů s mezinárodní účastí. Její název *Sociologie zdraví – možnosti a perspektivy* vymezoval rozsáhlé pole zájmů a odborností. Konference byla uspořádána k založení sekce zdravotnické sociologie při SAV.

Význam tohoto ustavujícího činu byl zvýrazněn přítomností předsedy Slovenské sociologické společnosti při SAV prof. Juraje Zvary, který konferenci zahájil.

Průběh jednání byl začleněn do těchto tematických celků :

- I. Teoretické otázky zdraví a medicíny
- II. Koncepce oboru
- III. Sociologie zdravotnictví
- IV. Vzdělávání
- V. Sociologie v medicíně a klinická sociologie
- VI. Metodologické problémy

V pondělí 7. 11. měla hlavní slovo v I. tematickém okruhu prof. Magdalena Sokolowska (Varšava), klasik oboru sociologie medicíny. Přednesla svou zajímavou koncepci sociologie zdraví a informovala účastníky o obsahové i organizační úrovni oboru v kontextu světových souvislostí. Porovnávala zejména evropskou a americkou sociologii medicíny a obory s medicínou spolupracující.

Poslouchat její kultivovaný, svěží a vitální komentář, jehož informační hodnota byla zvýšena její aktivní účastí v organizačních aktivitách Světové zdravotnické organizace, byl zážitek, který si všichni dlouho podržíme v paměti. Tento den byly předneseny ještě referáty *Zdraví jako potenciál a cíl sociálního rozvoje*, *Budoucnost medicíny*, *K perspektivám výzkumu společenských determinant zdraví* a *Zdraví jako biosociální jev*.

V úterý 8. 11. odezněly referáty pojednávající o problematice sociologie zdravotnictví. Vztahovaly se k *Problematické spolupráce sociologa s lékařem*, *Deseti letům aplikace sociologických poznatků v řízení bratislavského zdravotnictví*, k *Sociologii v železničním zdravotnictví*.

Vzdělávání byly věnovány zprávy *Výuka zdravotnické sociologie v ILFu Bratislava* a *Výuka zdravotnické sociologie na ILFu v Praze*.

Třetí den, středa 9. 11., se soustředil na sociologii v medicíně. Prof. Sokolowska termín překládá jako sociologie „pro“ medicínu. Několik poznámek bylo věnováno i klinické sociologii. V tomto rámci byly předneseny referáty: *Sociologické výkladové modely alkoholismu*, *Vliv environmentálních kontextuálních proměnných na konzumaci alkoholu*, *K otázkám životního způsobu abstinujících alkoholiků* a *K dispenzarizaci rizikových skupin mladistvých v Bratislavě*, *Zkušenosti dětských sester se systémem Rooming in*, *Podmínky pro zdravý způsob života dětí a pediatrická péče v Petržalce*, *Změna způsobu života pacientů s vertebrogenním onemocněním*, *Chronické onemocnění jako rodinná záležitost*.

Diskuse pokračovala zprávami: *Sociologická sonda do výživového chování obyvatel Slovenska*, *Mateřství jako problém zdravotnické sociologie*, *Etiologie jevu interrupcí ve vybrané populaci*.

I poslední den konference byl věnován problematice sociologie v medicíně, a to referáty: *K vlivu makrosociálních procesů na vývoj zdravotního stavu obyvatel východního Slovenska*, *Vliv vybraných sociálních faktorů na incidenci nádorových onemocnění v hornických oblastech Slovenska*, *Výzkum pracovní úrazovosti*. Málo času již zbylo na problémy metodologické, které zřetelně zůstaly stranou zájmu.

K jednání konference byli pozváni i někteří čeští odborníci zabývající se sociologickou problematikou medicíny. Pořadatelé konference si jako skuteční profesionálové neodpustili pokus uspořádat anketu. Byl to čin stejně obtížný jako když lékař léčí lékaře. Vzbudili u mnoha z nás zprvu nervózně kritickou reakci, ale nakonec většina anketu vyplnila a mohli jsme být na místě seznámeni se „suspektní diagnózou“. Bylo položeno 14 otázek, které umožnily pestrou sebereflexi účastníků. Z předběžných výsledků je třeba upozornit na otázku informující o tematické oblasti, v níž sociologové profesionálně působí. Na prvním místě je *výzkum zdravého způsobu života*, na druhém *výzkum sociálních faktorů výskytu a vývoje různých onemocnění* a na třetím *výuka a přednášková činnost ve zdravotnické sociologii*. Zajímavý je posun zájmů, protože v minulosti byla například na prvním místě *výuka*. Výzkum zdravého způsobu života byl kdysi až někde uprostřed ze čtrnácti nabídnutých možností působení.

Stejně zajímavé je srovnání českých a slovenských účastníků. Slovenští se ve své práci nejčastěji orientovali na *výzkum pracovních podmínek zdravotnických pracovníků* a *sociálního klimatu pracovních skupin ve zdravotnictví* a čeští se ve své práci soustřeďovali na *výzkum sociálních faktorů výskytu a vývoje různých onemocnění*.

Tato orientace zhruba odpovídá i umístění sociologů ve zdravotnických organizacích. V českých zemích nejčastěji pracují ve výchovných zařízeních (na lékařských fakultách a v jiných ústavech), na Slovensku v léčebně preventivních zařízeních (OÚNZ, KÚNZ).

Pokud jde o spokojenost se stavem oboru byla vyjádřena reakcí na otázku požadující zhodnocení různých oblastí zdravotnické sociologie z hlediska perspektivních potřeb společnosti, aktuálních potřeb společnosti, úrovně světové vědy a osobního zabezpečení. Největší nedostatky viděli účastníci v oblasti perspektivních potřeb společnosti a dosažení světové úrovně vědy. Souvisí to s dlouholetým podceňováním teoretických i praktických možností medicínské sociologie u nás. Samotné uspořádání konference však dává naději, že se tento stav změní. Vysoká odborná úroveň jednání, zajímavost a kritická diskuse svědčí pro oprávněnost pořadatelského činu. Je proto třeba organizátorům poděkovat a sdílet s nimi uspokojení

nad zdařilou akcí. Tato pochvala se týká nově založené sekce při SAV a přípravného výboru ve složení J. Matulík, M. Bůtora, D. Brukkerová, T. Krivdová a J. Kops.

Moderní medicína se ve svém zaměření na zdraví a nemoc jako na komplexní biosociální jevy dostává do mnohočetných souvislostí se sociologií. A to jak v teorii, tak v řešení praktických úkolů, jako například při zkoumání terapeutického významu sociální opory, vlivů způsobu života obecně, konkrétních životních událostí speciálně, významu rodiny apod.

Je výborné, že SAV tuto dávno ve světě uznávanou skutečnost podpořila i formálním ustanovením sekce zdravotnické sociologie. Jistě nebude znamenat převrat v sociologii, ale poskytne formální i institucionální možnosti obor rozvíjet, fídit odborníky v něm pracující, sdružovat je, spojovat, zvyšovat jejich identifikaci s oborem. K tomu je třeba všem, kteří se na tom podílejí a budou podílet, popřát úspěchu.

Jaroslav Kapr

Sociologická dílna*

Nebývá zvykem pořádat odborné akce v několika na sebe navazujících časových etapách, tím méně pak jako integrální součást sociologického empirického šetření. V případě kursu sekce metod a technik Československé sociologické společnosti při ČSAV, jehož úplný název zněl *Příprava, realizace a interpretace výsledků komplexně pojatého sociologického výzkumu* a ve zkratce byl přezván na „Sociologickou dílnu“, bylo třeba splnit obě podmínky, aby bylo možno naplnit cíle, které si organizátoři předsevzali.

O co šlo? Hlavně o to, prolomit vhodnou aplikací idejí aktivního sociálního učení bariéru mezi přednášejícím a posluchačem, navodit takovou situaci, aby i lektor se učil a řadový účastník spoluovlivňoval průběh výukového procesu. Dále o to, zprostředkovat živým způsobem mladým sociologům zkušenosti ostřílených pracovníků z výzkumné práce v terénu, konfrontaci různých metod zkoumajících stejný objekt prohlubovat metodologickou kulturu, posilovat kolektivní tvořivé myšlení, podněcovat sociologickou imaginaci účastníků. Jistě ne nejmenším předpokládaným efektem pak byl vklad k hlubšímu poznání samotného předmětu sociologického zkoumání.

Ve stejné době, kdy sekce metod a technik projektovala odbornou akci popsaného typu, byl koncipován i komplexní výzkum struktury chování a motivací návštěvníků Východočeské zoologické zahrady ve Dvoře Králové nad Labem, který měl umožnit vedení ZOO zkvalitnit působení na návštěvníka ve směru jeho informovanosti, ekologického vědomí apod. Autoři koncepce výzkumu B. Jungmann a J. Jaroš se ujali myšlenky sociologické tvůrčí dílny a po dohodě se zadavateli ji vkomponovali do organizačního plánu výzkumu. Ten předpokládal uplatnění širokého rejstříku metod (pozorování na místě i na trase návštěvnické procházky, rozdávaná anketa, standardizované interview, hloubkové rozhovory, analýza a interpretace foto- a videozáznamů atd.). Ukázalo se, že tato mnohost aplikovaných metod spolu se sociologicky mimořádně zajímavým objektem – jde o mimopražskou kulturní instituci celostátního významu – příznivě ovlivnily průběh samotné akce. Proběhla ve čtyřech etapách v roce 1987:

- Seznámení s problematikou komplexně koncipovaného výzkumu. Formulace připomínek k pracovnímu projektu výzkumu, k jednotlivým navrhovaným metodám, popřípadě formulace vlastních návrhů (1/2 dne v Praze).
- Posouzení navrhovaných metod a výzkumných nástrojů, seznámení se s problematikou organizace komplexně pojatého sociologického výzkumu (1/2 dne v Praze).
- Účast na terénních empirických šetřeních diferencovaných podle jednotlivých metod s navazujícími večerními metodologickými diskusemi a s rozhovory s odpovědnými pracovníky ZOO Dvůr Králové nad Labem (5 dnů v areálu ZOO).
- Diskuse k problematice vyhodnocování, interpretace a k praktickému uplatnění výsledků výzkumu (1 den v Praze).

* Omlouváme se čtenářům za opožděné uveřejnění této zprávy, k němuž došlo v souvislosti se zaváděním nového typu sazby Sociologického časopisu.

Právě průběh třetí etapy, plné napětí a nových zážitků z bezprostředního kontaktu s poznávaným objektem i s aplikovanými metodami, přesvědčil účastníky i organizátory, že realizaci Sociologické dílny byla uplatněna nosná idea, vytvářející dostatek prostoru pro její případné další zdokonalování. V průběhu pěti dnů se zpřesňovalo kolektivní image dané zoologické zahrady jakožto kulturního jevu, složitě vkomponovaného do regionálních ekologických, politických, ekonomických a sociálních struktur. Byly navozeny úvahy o stimulující úloze vůdčí osobnosti (formátu bývalého ředitele zahrady ing. Josefa Wagnera, CSc.) v rozvoji této zahrady i o objektivně subjektivních limitech realizace strategických projektů, jichž byla duchovním otcem. Dá se říci, že se opět potvrdila známá sociologická teze, že v určitém sociálním jevu se jako v kapce vody zrcadlí stav celé společnosti. Z metodického hlediska bylo pozoruhodné zobecňování zkušeností s pozorováním, s nímž – jakožto se svébytnou sociologickou technikou – získávala část účastníků své vůbec první praktické zkušenosti. Novum v metodologické výbavě sociologů pak představovalo použití videozáznamu, jenž byl – kromě vlastního rozboru návštěvnického chování a jeho determinant – užit mimo jiné i pro následný rozbor chování výzkumníků při pozorování, v administraci ankety či při hloubkových rozhovorech.

Pro vyhodnocení průběhu celé akce byla použita metoda brainwritingu. Celková úroveň spokojenosti účastníků byla vysoká. Koneckonců i oprávněné stesky na nedostatečný hygienický standard ubytovacího zařízení byly zároveň i aktuální zkušenostní sondou do stavu infrastruktury širšího zázemí zoologické zahrady. Objevila-li se tedy při přímém dotazu na zdroje možné nespokojenosti několikrát odpověď typu „Nejistá perspektiva Sociologické dílny – bude se opakovat?“, nebylo to pro její organizátory ani tak překvapující jako zavazující.

Martin Potůček

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 23 19 115, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. – Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha, ACT Kafkova 19, 160 00 Praha 6, PNS – ÚED Praha, závod 02, Obránců míru č. 2, 657 07 Brno, PNS-ÚED Praha, závod 03, Gottwaldova 206, 709 90 Ostrava 9. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS-ústřední expedice a dovoz tisku Praha, administrace vývozu tisku, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Návštěvní dny: středa 7.00 – 15.00 hodin, pátek 7.00 – 13.00 hodin. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,-, roční předplatné Kčs 60,-. – Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. – Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. – Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v lednu 1989, číslo vyšlo v květnu 1989.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 129,-.

Содержание № 3/1989

СТАТЬИ

Рихтаржик К.: Методологический императив	225
Влачил Я.: К направлению социологических исследований	247
Вечерник Й.: Дифференциация зарплат и доходов в Чехословакии: некоторые системные специфичности	261
Буриан А.: Типы трудовой и жизненной ориентации	279

ДИСКУССИЯ

Томеш И.: Изменения ролей субъектов социальной политики	293
Бартова Е.: Время социологии	296
Заплеталова Л.: Социология для партийной работы в Североморавской области	298

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Гал Ф.: Проблемно ориентированный участнический подход	302
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

Седлачек Я.: Д. Гольда, Ценности и перспективы молодежи в ЧССР	312
Ружичка Р.: Социальные отклонения	315
Лингарт Й.: Н. Яхель, Социология и социальное изменение	318
Пуйман И.: М. К. Горшков, Общественное мнение	321

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Грзал Л.: О деятельности Проблемной комиссии многостороннего сотрудничества академий наук социалистических стран „Идеологическая борьба в современном мире»	324
Мюллер В.: Конференция о положении современной немарксистской социологии	327
Суханкова М.: Международная конференция о теории и социологии религии	329
Капр Я.: Социология здоровья – возможности и перспективы	332
Потучек М.: Социологическая мастерская	334

Table des Matières № 3/1989

ARTICLES

Rychtařík K.: L'impératif méthodologique	225
Vláčil J.: Sur l'orientation de la recherche sociologique	247
Večerník J.: Différenciation des salaires et des revenus en Tchécoslovaquie: Quelques qualités spécifiques de système	261
Burian A.: Types de l'orientation de travail et de la vie	279

DISCUSSION

Tomeš I.: Changements des rôles des sujets de la politique sociale	293
Bártová E.: Le temps de la sociologie	296
Zapletalová L.: La sociologie pour le travail du parti dans la région de la Moravie du Nord	298

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

Gál F.: L'approche participante d'orientation de problème	302
---	-----

COMPTES RENDUS

<i>Sedláček J.</i> : D. Holda, Hodnoty a perspektivy mládeže v ČSSR (Valeurs et perspectives de la jeunesse en Tchécoslovaquie)	312
<i>Růžička R.</i> : Déviation sociale	315
<i>Linhart J.</i> : N. Jachiel, Sociologija i socialnaja promjena (La sociologie et le changement social)	318
<i>Pujman I.</i> : M. K. Gorškov, Общественное мнение (L'opinion publique)	321

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Hrzal L.</i> : Sur l'activité de la Commission de problème pour la coopération multilatérale des Académies des sciences des pays socialistes "Lutte idéologique dans le monde contemporain"	324
<i>Müller V.</i> : Conférence sur l'état actuel de la sociologie non-marxiste	327
<i>Suchánková M.</i> : Conférence internationale sur la théorie et sociologie de la religion	329
<i>Kapr J.</i> : Sociologie de la santé – possibilités et perspectives	332
<i>Potůček M.</i> : Atelier sociologique	334

Contents № 3/1989

ARTICLES

<i>Rychtařík K.</i> : The Methodological Imperative	225
<i>Vláčil J.</i> : On the Orientation of Sociological Research	247
<i>Večerník J.</i> : Wage and Income Differentiation in Czechoslovakia: Some Systemic Specificities	261
<i>Burian A.</i> : Types of Work and Life Orientations	279

DISCUSSION

<i>Tomeš I.</i> : Role Changes of the Subjects of Social Policy	293
<i>Bártová E.</i> : The Time of Sociology	296
<i>Zapletalová L.</i> : Sociology for Party Work in the North-Moravian Region	298

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Gál F.</i> : Problem-oriented Participant Approach	302
---	-----

REVIEWS

<i>Sedláček J.</i> : D. Holda, Hodnoty a perspektivy mládeže v ČSSR (Values and Prospects of Youth in Czechoslovakia).	312
<i>Růžička R.</i> : Social Deviation	315
<i>Linhart J.</i> : N. Jachiel, Sociologija i socialnaja promjena (Sociology and social Change)	318
<i>Pujman I.</i> : M. K. Gorškov, Общественное мнение (Public Opinion)	321

NEWS AND INFORMATION

<i>Hrzal L.</i> : About the Activity of the Problem Commission for Multilateral Cooperation of Academies of Sciences in Socialist Countries "Ideological Struggle in the Present World".	324
<i>Müller V.</i> : Conference on the state of Contemporary Non-Marxist Sociology	327
<i>Suchánková M.</i> : International Conference on the Theory and Sociology of Religion	329
<i>Kapr J.</i> : Sociology of Health – Possibilities and Perspectives	332
<i>Potůček M.</i> : Sociological Workshop	334

Cena 10 Kčs

47 336

Inhalt Nr. 3/1989

ABHANDLUNGEN

<i>Rychtařík K.</i> : Der methodologische Imperativ	225
<i>Vláčil J.</i> : Zur Orientierung der soziologischen Forschung	247
<i>Večerník J.</i> : Lohn- und Einkommendifferenzierung in der Tschechoslowakei: Einige Systemspezifitäten	261
<i>Burian A.</i> : Typen der Arbeits- und Lebensorientierung	279

DISKUSSION

<i>Tomeš I.</i> : Rollenveränderungen von Subjekten der Sozialpolitik	293
<i>Bártová E.</i> : Die Zeit der Soziologie	296
<i>Zapletalová L.</i> : Soziologie für die Parteiarbeit im nordmährischen Kreis	298

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Gál F.</i> : Das problem-orientierte teilnehmende Herantreten	302
--	-----

REZENSIONEN

<i>Sedláček J.</i> : D. Holda, Hodnoty a perspektivy mládeže v ČSSR (Werte und Perspektiven der Jugend in der Tschechoslowakei)	312
<i>Růžicka R.</i> : Soziale Deviation	315
<i>Linhart J.</i> : N. Jachiel, Sociologija i socialnaja promjena (Soziologie und der soziale Wandel)	318
<i>Pujman I.</i> : M. K. Gorškov, Общественное мнение (Öffentliche Meinung)	321

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Hrzal L.</i> : Über die Tätigkeit der Problemkommission für vielseitige Zusammenarbeit der Akademien der Wissenschaften in den sozialistischen Ländern „Der ideologische Kampf in der gegenwärtigen Welt“	324
<i>Müller V.</i> : Konferenz über den Stand der gegenwärtigen nichtmarxistischen Soziologie	327
<i>Suchánková M.</i> : Internationale Konferenz über die Religionstheorie und -soziologie	329
<i>Kapr J.</i> : Soziologie der Gesundheit – Möglichkeiten und Perspektiven	332
<i>Potůček M.</i> : Soziologische Werkstätte	334